

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

ОЛЕГ БАБЕНКО

ОЛЕГ БАБЕНКО

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

Державний архів Кіровоградської області
Кіровоградський національний технічний університет
Кіровоградське обласне відділення пошуково-видавничого
агентства «Книга Пам'яті України»
Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

Олег Бабенко

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2016

ББК 26.89(4УКР-4КІР)

УДК 913(477.65)

Б 12

*Рекомендовано до друку вченою радою
Кіровоградського національного технічного університету
(Протокол від 25 січня 2016 р. № 5)*

та

*науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(Протокол від 20 січня 2016 р. № 1)*

Рецензенти: Орлик В.М., доктор історичних наук, професор;
Резнік В.В., кандидат політичних наук

Б 12 **Бабенко О.О.** Будівництво Кременчуцького гідровузла (За документами Державного архіву Кіровоградської області). – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 210 с.

ISSN 978-966-130-127-5

На основі архівних документів і матеріалів у монографії розповідається про гігантське будівництво на Дніпрі – спорудження Кременчуцької ГЕС, а також про непоправні наслідки від заповнення чаші Кременчуцького водосховища водою: втрата малої батьківщини для десятків тисяч жителів через примусове відселення із населених пунктів, руйнування екосистеми тощо.

*В оформленні обкладинки використана картина Федорова В.О.
«Гребля Кременчуцької ГЕС», 1976 р. Полотно, олія.
З фондів Кіровоградського обласного художнього музею.*

ISSN 978-966-130-127-5

© Бабенко О.О., 2016

© Центрально-Українське видавництво,
оригінал-макет, 2016

**Із вдячністю присвячую
моїм батькам –
Олександру Федоровичу й
Ніні Степанівні,
які зустрілися і поєднали
свої молоді долі
на будівництві Кременчуцької ГЕС**

ЗМІСТ

Від автора	5
-----------------------------	----------

Розділ I

Процес будівництва і будівельники	7
Коротка передісторія	7
Початок будівництва	23
Створення перемичок	41
Земляні гребля гідровузла та дамби водосховища	46
Скельні роботи	55
Бетонні роботи	59
1957 – визначальний, 1958 – переломний.	66
Трудові ресурси	80

Розділ II

Процес очищення чаші водосховища й переселенці	98
Оціночні комісії.	98
Початок переселення із зони затоплення	108
Руйнування усталених громад.	123
Заходи з підтримки соціально незахищених	137
Примусове виселення	144
«Нове місто»	158
«Нове село»	172
Доля меморативних місць та санітарна очистка території.	181
Спроби збереження пам'яті про затоплене.	189
Рукотворні екологічні катаклізми	194

Деякі підсумки	203
---------------------------------	------------

Із щоденника Олеса Гончара	207
---	------------

Джерела та література	208
--	------------

Історія Кременчуцького гідровузла, безперечно, є важливим епізодом історії розвитку української промисловості у другій половині ХХ століття.

Кременчуцька гідроелектростанція у свій час була задумана як найбільша і найпотужніша на Дніпрі. Для будівництва цієї станції, усіх її спеціальних, основних і допоміжних споруд, що разом і утворюють гідровузол, довелося задіяти матеріальні й фінансові ресурси всієї Української Радянської Соціалістичної Республіки. Людські кадри, зокрема провідних фахівців різних спеціальностей, пов'язаних з гідроенергетикою, на будівництво станції довелося залучати з усього Радянського Союзу. При зведенні станції були застосовані технологічні новинки, які суттєво вплинули на розвиток гідроелектростроювання в СРСР у наступні часи.

Передусім будівництво КремГЕС суттєво вплинуло на інфраструктурне обличчя Новогеоргіївського району Кіровоградської області не тільки у плані розбудови промислових підприємств, необхідних для зведення станції, що об'єктивно позитивно вплинуло на розвиток як самого району, так і всієї Кіровоградської області, а й в плані змін його адміністративно-територіального устрою, фізичної географії та антропогеографії. Було зруйновано значну кількість усталених сільських (і сільськогосподарських) громад. Пішли у небуття ціле місто – власне Новогеоргіївськ, а також низка сіл, що протягом декількох століть існували на берегах Тясмину і Дніпра, а самі ж місця проживання людей обживалися тисячоліттями. Під час формування водосховища станції більшість пам'яток минулих століть і тисячоліть пішла під воду і залишилася недосяжною для дослідників фактично назавжди.

Одночасно з будівництвом ГЕС виникло нове місто, яке спочатку називалося на честь тодішнього керманича Комуністичної партії Радянського Союзу Микити Сергійовича Хрущова, потім кострубатим неологізмом «КремГЕС», а згодом отримало сучасну назву – Світловодськ.

Під час побудови міста, а також так званого «Нового села», було здійснено невдалу спробу створити населені пункти нового комуністичного зразка, що отримала фіаско через низку причин як суто технологічного та технічного, так і соціокультурного характеру.

Відповідно до назви нового районного центру у складі Кіровоградської області виник новий, Світловодський, район замість Новогеоргіївського.

Усі згадані процеси викликають неабиякий інтерес з точки зору історичної науки. Проте кількість літератури, безпосередньо присвяченої

будівництву станції, до останнього часу обмежується двома книжками, декількома статтями чи розділами у путівниках чи науково-популярних виданнях, а також згадками у творах загального характеру. Більшість публікацій про КремГЕС висвітлюють або технологічний бік справи її зведення або суто ідеологічний. Відповідно за межами цих видань залишилися численні проблеми, що супроводжували будівництво станції. Практично не був досліджений вплив будівництва на суспільне середовище району новобудови. За межами досліджень залишилися численні негативні наслідки створення станції – проблеми адаптації переселенців, втрати об'єктів культурної спадщини, а також численні екологічні проблеми, що тільки поглиблюються протягом усіх десятиліть з часу побудови КремГЕС.

Тож незаперечним є те, що історія будівництва Кременчуцької гідроелектростанції потребує об'єктивного перегляду, позбавленого ідеологічних ознак та суб'єктивних оцінок і висновків, характерних для попередньої суспільно-політичної епохи. А подібне дослідження неможливе без залучення нових джерел інформації з питань, що залишилися поза межами уваги вчених-істориків та краєзнавців минулого. Таким джерелом інформації безсумнівно є відповідні фонди Державного архіву Кіровоградської області, наявність яких раніше, зазвичай, ігнорувалася дослідниками. Передусім йдеться про документи, що містяться у ряді фондів партійних і радянських органів, а також фонді управління будівництва Кременчуцької гідроелектростанції «Кременчуггесстрой». У цих фондах зберігається чисельний масив різного роду документів, що відображають як сам процес будівництва станції, так й інші різноманітні процеси, що його супроводжували.

Саме згадані документи й матеріали Державного архіву Кіровоградської області й лягли в основу пропонованої книги, яка може розглядатися як перша спроба «нового прочитання» напівзабутої сьогодні сторінки історії України – епічних, часом сповнених трагізму, подій, пов'язаних з будівництвом Кременчуцької ГЕС.

Розділ I

Процес будівництва і будівельники

*Звели на кручах кам'яних КремГЕС,
І все хвалились: «чудо із чудес!»...*

Віктор Соколов

Коротка передісторія

Загальновідомо, що Дніпро – третя за розмірами річка Європи. Поступається тільки Волзі і Дунаю. Стік води на річці – нерівномірний. Отримуючи найбільшу кількість води від танення снігів – 60-70% від загальної кількості, а в деякі роки і до 80% від річного стоку, в інші пори року Дніпро міліє*. Не дивно, що перша велика ГЕС на Дніпрі, збудована біля м. Запоріжжя в 30-х рр. XX ст., працювала вкрай неритмічно. Для рівномірного надходження води на її гідротурбіни вирішили вибудувати на Дніпрі каскад ГЕС з водосховищами**. Ці новобудови відповідали тогочасній стратегії комуністичного уряду СРСР та ЦК ВКП (б) на чолі зі Сталіним, який, плануючи поширити ідеї комунізму на всю Європу, добре розумів, що без сучасної зброї зробити це неможливо. А щоб мати зброю, потрібно здійснити т.зв. індустріалізацію, що, в свою чергу, без впровадження плану електрифікації було немислимо.

Свою місію у розпалюванні Другої світової війни Сталін виконав, хоч поставленої мети на заволодіння, принаймні, усією Європою не досяг. Тиран помер, однак його ідеї продовжували надихати наступників на продовження його агресивної зовнішньої політики. Тож М.С. Хрущов, який після смерті деспота став на чолі країни, теж вважав, що електроенергетика повинна випереджувати всі інших галузі господарства за темпами свого зростання.

Чогось нового в теорії економічного розвитку це твердженням не

* Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Дніпро>, час доступу: 10.01.2016.; Державний архів Кіровоградської області. Науково-допоміжний фонд (ДАКО. НДП.) *Енергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 6 тощо.

** ДАКО. НДП. *Енергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 7-8.

містило, адже таким шляхом йшли всі тогочасні розвинені країни світу. Однак реалізовували вони поставлені перед собою завдання різними методами, як правило – економічно доцільними. А для населення тоталітарної країни, якою, власне, і був СРСР, будь-яка думка керманців, завжди сприймалася як геніальна, породжена винятково ними, і як така, що мала будь-що втілюватися в життя, не зважаючи на фінансові затрати, час, зусилля...

Взятий в СРСР курс на «суцільну електрифікацію», що, загалом, вірно передбачав створення величезних енергетичних систем включно з тепловими та гідростанціями, почали втілювати із «комуністичним» завзяттям***.

Аргументами на користь повсюдного будівництва ГЕС різної потужності було те, що затрати на виробництво одного кіловата електроенергії будуть надзвичайно дешевими, та, окрім того, комплексно вирішуватимуться й інші народногосподарські завдання, зокрема зрошення засушливих земель на величезних площах, постачання прісної води до великих промислових центрів тощо.

Ціна електроенергії, виробленої на ГЕС, дійсно невисока. Однак, про фактичну ціну, що її довелося сплатити за кожен збудовану ГЕС, зокрема, на Дніпрі, і, перш за все, Кременчуцьку, та про наслідки появи рукотворних «морів» воліли не говорити. І не дивно – вони виявилися фантастичними у всіх вимірах.

Введена т.зв. «ударними темпами» в дію Кременчуцька ГЕС була прикладом відносно швидкої побудови, завершеної в стислі терміни завдяки використанню передових на той час методів здійснення робіт, інженерних підходів, нових матеріалів та конструкцій.

Лєвова частка виробленої на Кременчуцькій ГЕС електроенергії спрямовувалася на важку промисловість, що виробляла перш за все різноманітну зброю та техніку, а також військове спорядження. На той час СРСР вів чимало воєн в Азії та Африці, загрожував мирному життю Америки та Європи. І від такої політики не мав наміру відмовлятися.

Тож не дивно, що спланований і з часом збудований на Дніпрі каскад ГЕС у межах України – став основою економічної*, а отже і військової могутності СРСР, підставою кинути виклик наймогутнішій на

*** ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 5-6*

* Див.: Горло Н.В. *Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. ХХ ст.)* : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 281 с. тощо.

той час країні світу – США, підґрунтям для погроз їй своїми ракетами, а європейським країнам – танками, локомотивом просування комуністичних ідей по всьому світу.

У той же час про потреби свого народу влада забувала, тож електрична енергія до громадян, зокрема тих, які проживали в сільській місцевості обабіч Середнього Дніпра, масово дійшла тільки в середині 60-х рр. XX ст.

50-річчя такої знаменної для тогочасної влади події, як перемога у «Великій Жовтневій Соціалістичній Революції», що відзначалося в 1967 році, сільські жителі багатьох районів Кіровоградщини, а з ними Полтавщини та Черкащини зустріли з електричним освітленням своїх помешкань.

Влада, з метою отримати електроенергії якомога більше, замахнулася і на верхів'я Дніпра. Було заплановано почергово збудувати там вісім електростанцій. Якби це вдалося реалізувати, то Дніпро перетворився б майже на суцільне водосховище протяжністю близько 2 тис. км – від Чорного моря до м. Смоленська. Про вплив руйнівних процесів і явищ на навколишню природу, пов'язаних з появою такого дивного за формою і розмірами «моря», про загальну кількість знищених міст, сіл та хуторів, а також лісів, озер, пасовищ і родючих ґрунтів, про зникнення під мулом цілих пластів історії й археологічних культур ми могли б лише здогадуватися, аналізуючи сьогодні наслідки спричинених ними екологічної й гуманітарної катастрофи. Радянському уряду під тиском доводів вчених від реалізації вказаного плану все ж довелося відмовитися – величезні масиви територій у верхів'ях Дніпра через особливості рельєфу й відповідну характеристику ґрунтів відразу перетворилися б на гігантське рукотворне болото. Тим часом Міністерство будівництва електростанцій спішно взялося за будівництво ГЕС на Нижньому та Середньому Дніпрі, кинувши туди вивільнені фінансові й трудові ресурси*.

Першу ГЕС на Дніпрі, як відомо, збудували біля м.Запоріжжя. Її розпочали будувати в 1927 році. Будівництво тривало загалом 12 років і завершилося в 1939 році. Пуск в дію першого гідроагрегата в 1932 році став перш за все пропагандистським продуктом і слугував прикладом нібито втілення в життя ідей соціалізму, що, начебто, наближали побудову світлого майбутнього – комунізму. Той факт, що ДніпроГЕС будували під керівництвом і за участю іноземних спеціалістів, що обладнання й устаткування для ГЕС теж постачалося переважно з-за кордону, всіляко замовчувався.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 5-8 тощо.*

З пуском в дію всіх енергоблоків ДніпроГЕС виробляв до 3-х млрд. кВт/годин електроенергії. Але перші місяці експлуатації цієї ГЕС показали суттєві недоліки електростанції, а саме: під час повеней воду доводилося спішно скидати через водовідвідну греблю, а влітку та восени рівень води у водосховищі різко падав, від чого вироблення електроенергії теж різко зменшувалося. За проектної потужності у 558 тис. кВт., у маловодний період, особливо восени 1939 року, потужність ГЕС впала до 100 тис. кВт, а в окремі дні – і до 70 тис. кВт. **. Тобто виробництво електроенергії скорочувалося у 5-8 разів.

Якщо під час будівництва ДніпроГЕСу широко повідомлялося про, нібито, безперервну і безперешкодну навігацію річного флоту від Києва до Чорного моря, то з часом з'ясувалося, що Дніпро у фарватері (судноплавній частині), зокрема на ділянці від Дніпропетровська до Нікополя, має глибину всього 0,35-0,75 м. Закономірно, що судноплавство на Дніпрі влітку та восени 1939 року зупинилося на півтора місяці. У цьому році, як відомо, розпочалася Друга світова війна. Її активним розпалювачем був СРСР. Зниження виробітку електроенергії у надзвичайно відповідальний момент – на початку війни, та заодно припинення навігації, значною мірою дестабілізувало роботу потужних металургійних та машинобудівних підприємств Наддніпрянщини. Знаючи природу тоталітарного більшовицького режиму з певністю можна стверджувати, що чимало проєктантів ГЕС, її будівельників та експлуатаційників були репресовані як «шкідники соціалістичного будівництва». Але їхньої вини у неритмічній роботі ДніпроГЕСу не було – «винним» виявився Дніпро.

Радянсько-німецька війна, що розпочалася влітку 1941 року, значно відкоригувала роботу ДніпроГЕСу. Радянські сапери у серпні 1941 року поспіхом зірвали греблю ГЕС, заклавши в її основу 20 тонн вибухівки. Вибухом також значно понижили машинний зал. Від руйнування греблі загинули, за різними даними, десятки тисяч радянських солдат та цивільних громадян, які перебували нижче від греблі – висока хвиля, що ринула з пробойни розміром у майже 150 м, зносила все живе і неживе, що траплялося на її шляху *.

** Державний. архів Кіровоградської області (далі –ДАКО). Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 2.

* Мороко В. М. Дніпрогес: Чорний серпень 1941 року(укр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 197-202; Ф. Пігідо-Правобережний. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.; Линников В. А. Подрыв ДнепроГЭСа в 41-м. О мифах и правде трагедии // Музейный вестник. – 2012. – № 12. – С. 226-231.

Після війни площу водосховища ДніпроГЕСу дещо збільшили, від чого збільшилася і кількість виробленої електроенергії. Тепер вона в окремі періоди сягала 650 тис. кВт. Але «дитячі» хвороби цієї ГЕС далися взнаки: електростанція знову працювала вкрай неритмічно. Вихід вбачався один – вище від Запоріжжя необхідно будувати нові електростанції з тим, щоб стік води штучно регулювати – зменшуючи її в час повені та збільшувати у посушливий час. Таким містким водосховищем, за твердженнями кількох проектних організацій СРСР, повинно стати Кременчуцьке. Це рукотворне водосховище, маючи гігантські розміри, накопичувало б весною чимало води, а влітку та восени її ефективно спрямовувало до ДніпроГЕСу, чим гарантувалася його безперебійна й ритмічна робота впродовж року. Одночасно з будівництвом греблі поблизу Кременчука та зі створенням водосховища, вирішувалася й інша проблема – судноплавна. Ці проблеми держава вважала головними. Зате інші, такі як долі людей, які жили на берегах Дніпра, загибель родючих ґрунтів, знищення прадавніх лісів та багато тисячолітньої історії, хоч і бралися до уваги, але приносилися в жертву новій ГЕС – Кременчуцькій.

Вивчення умов, необхідних для спорудження нової ГЕС поблизу м. Кременчука, розпочалися в 1932 році. Відтоді і по 1936 рік, на виконання Постанови Ради Праці й Оборони, проектною організацією «Укргідеп»ом здійснювалися роботи з обґрунтування робочої гіпотези «Великого Дніпра». Першочергове значення в цій роботі приділяли можливості створення суцільної безперешкодної транспортної магістралі від Смоленська до Чорного моря шляхом створення великих штучних водосховищ на притоках Верхнього, Середнього та Нижнього Дніпра, а також на р. Десна.

Матеріали досліджень басейнів Дніпра та Десни спочатку обговорили на нараді в Академії наук УРСР, що відбулася в 1933 році. Через рік, в 1934 р., відбулося чергове обговорення, тепер вже на спільній нараді планових організацій РРФСР, УРСР та БРСР. Місцем наради обрали м. Ленінград. Вивчення Дніпра продовжилися в наступні два роки. У 1936 році відбулося засідання експертної комісії Держплану СРСР, де розглянули робочу гіпотезу «Великого Дніпра». Там визнали, що найважливішою частиною «Великого Дніпра» є енергетичний потенціал саме Нижнього Дніпра. Першочерговим завданням на Нижньому Дніпрі є спорудження Кременчуцької ГЕС, що дозволить регулювати стік річки і повністю використати проектну потужність ДніпроГЕСу. На нараді констатували,

що створення водосховищ у Верхньому Дніпрі є неможливим через величезну природну зволоженість тієї території, що призведе до появи ще більшої кількості боліт. З цієї ж причини експертна комісія вважала недоцільним спорудження Київського водосховища. Зате цілком реальним вважалося з'єднання Дніпра з Волгою через річки Десна і Ока *.

Отримавши висновки вчених, Держплан СРСР дав вказівки «Укргідеп»у розробити впродовж 1937 року технічні умови «Реконструкції Дніпра» з метою побудови Київської, Переяславської, Канівської та Кременчуцької ГЕС. Роботи з проектування тривали до 1940 року. За цей час «Укргідеп»ом виконані величезні за об'ємом роботи зі створення технічних креслень «Дніпровських» ГЕС, визначення глибоководного шляху від Києва до Чорного моря, зрошення близько 1 млн га земель на півдні України. Також розробили проект ще однієї ГЕС – Дніпродзержинської. З усіх п'яти ГЕС, що планували спорудити на Дніпрі, першочерговою вважали будівництво саме КремГЕС.

Всі гігантські за об'ємами матеріали з «Реконструкції Дніпра» були готові на початок 1941 року. Їх передали на розгляд до Москви, в трест «Гідроенергопроект». Війна, що розпочалася влітку 1941 року, не дозволила ці матеріали розглянути та затвердити **.

Після війни, у зв'язку з відбудовою ДніпроГЕСу, урядова комісія вже вкотре дійшла до висновку, що докорінне покращення роботи цієї ГЕС можливе тільки завдяки побудови нової електростанції поблизу Кременчука.

У 1945-1948 рр. на Середньому Дніпрі знову працювала пошуково-розвідувальна бригада «Укргідеп»у. Спеціалісти цієї організації розробили технічний проект Кременчуцької ГЕС і передали його до Москви на затвердження. Там проект затвердили. Однак будівництво Кременчуцької ГЕС відклали – уряд вирішив будувати Каховську ГЕС.

У 1953 році «Укргідеп»у наказали переробити раніше виконаний проект КремГЕСу. Новий проект Кременчуцької ГЕС був готовий на червень 1954 року.

Місцем розташування нової ГЕС обрали ділянку біля с. Табурище Кіровоградської області, за 12 км вище по Дніпру від м. Кременчука. Вода для ГЕС мала акумулюватися в Кременчуцькому водосховищі.

Вивчення дна та берегів цього гігантського водосховища тривало в 1931-1935 роках, в 1938 році, в 1946 та в 1953-1954 рр. Передбачалося,

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 11.

** Там само. – Арк. 15.

що новостворене водосховище протяжністю в 185 км сягатиме на півночі м. Канева. Вже на той час проєктовані водосховища називали «морями».

Рельєф долини Дніпра в районі майбутнього водосховища надзвичайно різнився. Правобережжя – високо підняте плато над долиною річки. Лівобережжя – низовина, складена з м'яких лесових порід, колишня тераса Дніпра. Відстань між протилежними берегами теж різнилася: від 4,8 км до 8 км, до 39 км біля Вільшанського мису, біля Мошногірського мису долина звужувалася до 16 км, а потім, до Канева майже не змінювалася і сягала 18-20 км між протилежними берегами. Серйозні корективи щодо розмірів майбутнього водосховища привносили долини двох приток Дніпра – Тясмину та Сули. Так, при вивченні долини водосховища передбачалося, що його води підуть вверх по Тясмину на 84 км і досягнуть окраїн м.Сміли. По річці Сула вода підніметься вверх на відстань 60-64 км *.

В усіх проєктах «Великого Дніпра», починаючи з 1932 року, пошуковці місцем для греблі майбутньої Кременчуцької ГЕС бачили тільки Табурищанський мис, що далеко виступав у Дніпро. Тож гребля майбутньої ГЕС стояла б на гранітних монолітах товщиною 16-18 метрів, від чого була надзвичайно стійкою. Гідровузол примикав на правому березі до Табурищанського мису, який був природнім продовженням бетонної греблі. На лівому низинному і заболоченому березі планувалося насипати високу греблю. Під трасою лівобережної греблі хоч і залягали піски, але під ними теж були товщі гранітів.

Навколо майбутнього гідровузла знаходилися величезні поклади будівельного піску та гранітні родовища, вкрай необхідні для спорудження ГЕС. Здавалося, що умови для побудови Кременчуцької ГЕС склалися вкрай ідеально. Однак довгий час на перешкоді побудови ГЕС були величезні матеріальні затрати на спорудження водосховища. У 30-40-х рр. ХХ ст., до побудови КремГЕС не приступали саме з цих міркувань. У 1940 і в 1952 роках навіть розглядалися інші варіанти побудови ГЕС, а не тільки на Табурищанському місі.

Альтернативних проєктів загалом було три. Так, одним з них планували спорудити ГЕС біля м. Новогеоргіївська, тобто північніше Табурищанського мису. Іншим проєктом намагалися взагалі змінити конструкцію самої греблі ГЕС, збудувавши її низьконапірною, від чого різко зменшувалася площа водосховища. Розглядався і третій проєкт – взагалі відмовитися від Кременчуцької ГЕС, а нову збудувати вище на

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр.3. – Арк. 19.

15 км від м. Черкаси. У цьому випадку під водосховище відійшли б долини річок Ірдинь та Тясмину. Оскільки на той час р.Ірдинь перетворилася фактично на величезне болото, то втрати від затоплення земель були б мінімальними. Дніпро взагалі не приносився в жертву майбутній новобудові – долина річки від Черкас до Новогеоргіївська виключалася із зони водосховища. Окрім того, брався до уваги і той факт, що біля Табурищанського мису знаходилися 248 млн. тонн розвіданих запасів бурого вугілля. Значна частина з них потрапляли до зони затоплення у випадку побудови ГЕС поблизу Кременчука, тож назавжди втрачалися.

На 1953 рік з чотирьох варіантів побудови нової ГЕС на Дніпрі залишилося тільки два: гідростанція постане або біля с. Табурища, або біля м. Новогеоргіївська.

Порівняльну характеристику обох проектів, з метою остаточного визначення місця побудови ГЕС, надіслали до Ради Міністрів СРСР і УРСР. До неї внесли геологічні умови під фундаментом майбутньої ГЕС: біля Табурища фундамент ГЕС спирався безпосередньо на монолітний граніт, а біля Новогеоргіївська – на піщану подушку товщиною 15 м. Оскільки Табурище знаходилося південніше Новогеоргіївська, то площа водосховища, у випадку побудови ГЕС саме на Табурищанському мисі, збільшувалося, тож добова кількість виробленої електроенергії в цьому випадку була більшою на 12 тис. кВт, ніж на ГЕС біля Новогеоргіївська. Окрім того до уваги бралися й інші обставини, пов'язані головним чином із наслідками затоплення великих територій *:

Розміри затоплення	Табурище	Новогеоргіївськ
всього затоплюється земель	307 тис. га	312 тис. га
виселення населення	212 тис. осіб	214 тис. осіб
затрати на організацію водосховища	1763 млн. крб.	1910 млн. крб.
об'єм води у водосховищі	1510	1394
об'єм робіт (бетон і з/бетон)	1215 тис. м куб	2103 тис. м куб
греблі	48, 5 млн. м куб	56,4 млн. м куб
капіталовкладення (в цінах 1950 р.)	2922 млн. крб.	3623 млн. крб.
затрати на водосховище	1339 млн. крб.	1247 млн. крб.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 23.

Отже, побудова КремГЕС на Табурищанському місі вбачалася вигіднішою з кількох позицій, а саме: менша кількість бетонних робіт, зменшення капітальних затрат, більша кількість води у водосховищі і, як наслідок, – більший виробіток електроенергії тощо. Єдиним суттєвим недоліком майбутньої ГЕС біля с. Табурища тогочасне керівництво держави вбачало тільки у втраті покладів бурого вугілля. Однак 100 млн. крб., необхідних для побудови греблі навколо цього родовища з метою його збереження, держава не шукала, тож вугілля, як і багато чого іншого, приносилося в жертву новій гігантській будові. Зваживши всі обставини, керівництво держави затвердило проект побудови ГЕС біля с. Табурища. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою – за назвою найближчих великих промислового міста й залізничного вузла, плани стосовно яких також визрівали у бюрократичних інстанціях країни.

Керівництву держави були відомими й інші втрати, що виникали при утворенні гігантського водосховища. Йдеться не тільки про фінансові затрати, які становили фактично половину всіх видатків на будівництво ГЕС, а про безповоротні втрати, які підраховували проєктанти «Укргідеп»у:

Безповоротно втрачалися за повного заповнення водосховища (до 81 м)	їхня площа, тис. га
орних земель	24, 2
сінокосів	57,0
вигонів	25,2
городів	1,6
садів	0,7
лісів і лісонасаджень	35,1
територій населених пунктів	24,0
та ін.	167,8
Втрачалася земель разом:	307

Окрім того, від затоплення зникали або втрачалися:

Безповоротні втрати або затрати	
сіл і міст	190
дворів у них	44, 5 тис
жителів (переселялися)	147, 6 тис. осіб + +64, 4 тис. осіб
промислових підприємств	59
продукція рослинництва	28,1 млн. крб
продукція тваринництва	17,6 млн. крб.

Колосальні кошти держава затрачала на переселення жителів на нові території, на облаштування їхнього побуту, на створення нових підприємств тощо *:

Затрати	млн. карб.
на зрошування нових земель	63,2
на осушення боліт	79,2
на компенсацію від втрат колгоспами земель	154,6
на перенесення житлових будинків	449,6
на перенесення госп., кооперат., і громадськ. будівель	115,6
водопостачання	67,8
благоустрій	21,8
на лісоочистку	21,4
санітарна підготовка чаші водосховища та ін.	60,1
Разом затрат на водосховище:	1310,8
Разом затрат на побудову греблі та споруди ГЕС	1412

З побудовою Кременчуцької ГЕС виникало фантастичне за розмірами штучне водосховище. Воно розташовувалося на території трьох областей:

Область	площа затоплення	% до загальної площі водосховища
Черкаська	307 тис. га	312 тис. га
Полтавська	212 тис. осіб	214 тис. осіб
Кіровоградська	1763 млн. крб.	1910 млн. крб.

Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. За проектом, розробленим у післявоєнні роки, у зону затоплення потрапляли чотири міста: частково Черкаси і Сміла, повністю – Чигирин і Новогеоргіївськ.

Для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні греблі. Хто виступив на їхній захист, хто їх відстоював – невідомо. Зате «зекономили» чимало: на 16, 1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які раніше підлягали переселенню, та на 28, 1 тис. га

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр.3. – Арк. 19.

скорочувалася площа земель, що потрапляли у зону затоплення. Також виводилися із зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, а також долина р. Тясмин. Повністю жертвували м. Новогеоргіївськом.

На узгодження всіх нових змін до проекту ГЕС витратили чимало часу. Але різні пертурбації в проект вносилися постійно, тож час початку побудови ГЕС постійно переносився.

До зони затоплення потрапляли:

Промислові підприємства (підпорядкування)	їхня кількість
союзного	4
республіканського	3
обласного	13
місцевого	35
залізниці	25,0 км
автомобільні дороги	953 км

Колгоспи втрачали:

Землі різного призначення	% втрат
орні	9,2
сінокоси	82,0
сади	10,0
ліси	56,0

Втрати валової продукції сільського господарства сягали:

	Черкаська обл.	Полтавська обл.	Кіровоградська обл.	Всього
зерно, тис. цнт	159,2	168,7	55,9	383,8
картопля, тис. цнт.	98,74	46,05	51,03	195,82
соняшн., тис. цнт.	6,3	7,9	4,5	18,7
цукр. буряки, тис. цнт.	10,1	2,4	—	12,5
молоко, тис. л	6011, 3	4420,1	1039,5	11470,9
м'ясо, цнт.	7307,6	6416,9	1146,0	15170,5

Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже у 46 млн. крб. Зауважимо, що проєктанти для обчис-

лення втрат взяли надзвичайну низьку врожайність з одного га орних площ колгоспів, що так і не оговталися від війни: цьому сприяли відсутність техніки та реманенту, достатньої кількості робочих рук, незначна кількість продуктивної та робочої худоби. Тож врожайність у 10 ц/га озимої пшениці чи надоїв від однієї дійної корови у 1000 л молока, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у майбутній часі водосховища та їхній справжній вартості.

Для компенсації колгоспам втрат земель різного призначення передбачалися широкі комплексні меліоративні заходи зі зволоження та осушення земель на нових територіях. У повному обсязі їх не виконали.

Проте найбільшу проблему при будівництві КремГЕС вбачали, і справедливо, від затоплення великої кількості населених пунктів.

Чогось подібного, рукотворного, в історії не тільки СРСР, а й світу ще не було! І якщо міста Черкаси, Чигирин та Смілу вдалося, після тривалих дискусій, зберегти від затоплення, то доля інших населених пунктів – 186 була трагічною – всі вони зникали під товщами дніпровської води. Затрати на «підготовку чаші водосховища» стосовно населених пунктів, що мали бути затоплені, вбачалися найбільшими в плані матеріальних затрат. Керівники держави також добре розуміли, що їхнє знищення докорінно змінить побут жителів із зони затоплення, повністю зруйнує усталений спосіб життя, розпорошить сформовані впродовж століть сільські громади, а заодно і родини. Для мешканців з сіл, визначених до затоплення, затія влади була взагалі фантастичною, в яку спочатку ніхто не вірив. Однак їх доля визначалася в столицях, і змінити що-небудь ніхто вже не міг.

Так, наслідками утворення Кременчуцького водосховища було зникнення населених пунктів у такій кількості *:

Область	Черкаська	Полтавська	Кіров. обл.	Разом
кількість населених пунктів до затоплення	85	73	28	186
в них дворів до затоплення	46061	18792	5834	70687
затоплюються	17896	8350	4453	30699
перебувають у зоні підтоплення	6761	2211	259	9231
% до кількості дворів до затоплення	55,4	57,6	80,81	—

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 3. – Арк. 31.

Втрачали свої житла через затоплення, тож підлягали безумовному переселенню:

Область	кількість жителів
Черкаська	80281
Полтавська	35352
Кіровоградська	15439
Разом:	131072

Готуючи проект побудови водосховища та відселення з його дна жителів сіл, проєктанти вказали, що переважна кількість будинків селян збудовані з дерева, обмазані глиною, деякі будувалися з саману, дахи вкриті соломною або очеретом, хати не мали фундаментів, тільки деякі стояли на дерев'яних стовпах.

На Правобережжі таких будинків з дерев'яними стінами виявилось 90-95% відсотків. На Лівобережжі теж будувалися подібні хати, але відсоток литих з глини хат був вищим. На думку проєктантів, а всі вони проживали на сході України – у Харкові, знищення таких помешкань не становило якоїсь великої проблеми і будь-якої цінності ці будівлі не становили.

Взагалі ставлення проєктантів до цих сіл було доволі зверхнім, адже до уваги не бралися такі характерні риси тогочасного селянського побуту, що передавалися з покоління в покоління, як обов'язкова чистота в помешканні та навколо нього, відсутність в будівлях блошиць та тарганів, обов'язкова побілка оселі зовні та зсередини до Великодня, вивішування рушників не тільки на ликах святих, а й на стінах, озеленення подвір'я, плекання квітів, фруктових дерев та ягідників тощо. У вічі проєктантів, ніби вони прийшли з іншої планети, кидалася велика бідність жителів Придніпровських сіл. Причина цього – комуністична дійсність: важка й фактично безоплатна робота в колгоспах, пережиті голоди, що з впертою періодичністю чергувалися з більш-менш ситими роками, війни, репресії. Тож приречені на виселення жителі придніпровських сіл раді були в післявоєнний час мирному небу над головою та невеличкому шматочку хліба. Більшого й не вимагали.

Окрім селянських подвір'їв, підлягали знесенню також колгоспні будівлі у такій кількості:

Область	колгоспних будівель (ферми, комори, житлові будинки, майстерні тощо)
Черкаська	1866
Полтавська	1489
Кіровоградська	465
Разом:	3820

У трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (з 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформовувалися зовсім і доєднувалися до інших господарств.

Статистика така:

Область	Черкаська	Полтавська	Кіров. обл.	Разом
господарств всього	25409	12116	4981	42506
з них господарств колгоспників	24098	11742	3949	39789
в них працездатного населення (осіб)	32884	13800	3658	50342

У Черкасах, за першими планами, затоплювалися чи підтоплювалися два невеликі райони, відомі як «Митниця» або «Поділ», зі значною кількістю приватних будинків та досить великими підприємствами, такими як завод № 182, міськпромкомбінат, судноремонтний та деревообробний заводи, цукрово-рафінадний завод тощо. Усі вони свого часу були збудовані безпосередньо на березі Дніпра, тож потрапляли на дно водосховища. Затоплювалися також 762 домоволодіння черкасців, в яких проживали 5258 осіб. У Чигирині, місті з унікальною, але мало збереженою видимою історією, переважна більшість всіх будівель та приміщень, а це дві школи, баня, «Заготзерно», «Заготльон», технікум, ТЕС, магазини та 961 двір з населенням, яке налічувало 3751 особу, також повинні були б потрапити на дно водосховища.

Води водосховища доходили і до м. Сміла. Тут до зони затоплення потрапляли 5 дворів з населенням 18 осіб та декілька складів райспоживтовариства.

Місто	кількість домоволодінь	вартість переносу, переселення (тис.крб.)
Новогеоргіївськ	1341	11538,51
Черкаси	762	8396,02
Чигирин	961	7748,92
Сміла	5	68,2
Разом:	3069	27751,65

Так і сталося б, якби до проекту побудови ГЕС не внесли змін. Вони і врятували фактично від затоплення увесь Чигирин та окраїни Сміли, значно Черкаси.

З міст, що за першими проектами побудови Кременчуцької ГЕС потрапляли до зони безумовного затоплення та підтоплення, в останньому проекті залишився тільки Новогеоргіївськ.

У цьому невеликому за розмірами, але багатому на історію місті, затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. З будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1341 господарств з населенням 7506 осіб. З них 221 двір належав колгоспникам.

Загалом, на перенесення промислових підприємств запланували витратити 143216, 5 тис. крб.

Знищенню через затоплення, як відомо, також підлягали автомобільні дороги.

Область	протяжність (км)
Черкаська	507,9
Полтавська	321,8
Кіровоградська	123,3
Разом:	953

На їхнє перенесення запланували витратити 124800 тис. крб.

Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102, 9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна

з однією, включно з мостом через Дніпро, тож сума затрат зросла на понад 46 млн. крб.

Влада все ніяк не могла виробити чіткого плану переселення жителів з дна майбутнього водосховища, і не тільки через велику кількість потенційних переселенців, а й через пошуки майбутнього місця їхнього поселення та необхідність забезпечення всіх працездатних роботою. Проте найголовніша проблема, яка тривалий час не вирішувалася, – пошуки достатньої кількості прісної води для майбутніх переселенців.

Величезні сили й кошти, кинуті на пошуки питної води не давали потрібні результати, а ті, яких було досягнуто, не моли задовольнити у повній мірі.

План переселення все ж таки розробили та згодом затвердили у Москві. Він стосувався також перенесення промислових підприємств, створення нових доріг, як шосейних, так і залізничних, мостів, ліній зв'язку та електропередач.

Робота мала втілюватися фантастична за обсягами. Пріоритетом в ній залишалася власне гребля ГЕС, її машинне відділення, та вчасний пуск електростанції в дію, тож все інше вважалося фактично другорядним.

До зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. Ліси, а деякі з них вважалися прадавними, росли з обох берегів Дніпра в трьох областях майже суцільним масивом довжиною 150 км і шириною, подекуди, до 20 км. Вони, як і степи та луки, були надзвичайно цінним природним середовищем, унікальною екосистемою. Війни та господарська діяльність людини, особливо в 30-40-х р. XX ст., значно їх видозмінили, однак окремі масиви лісів і надалі залишалися унікальними. В них переважали такі породи дерев, як сосна, що поширилася на площі до 41% всіх лісів, 14% займали дуби, розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Ці ліси, як і придніпровські села, теж потрапляли до зони затоплення, тому вважалися приреченими на знищення. Загальні запаси деревини в них сягали 1872, 8 тис. м куб.

Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. Кожному з них довели об'єми робіт *:

Назви робіт	ліспромгоспи (га)			
	Свищівський	Іркліївський	Новогеоргіївський	всього
Рубка товарного лісу	475,72	270,95	621,89	1368,56
Вивезення товарного лісу	475,72	270,95	621,89	1368,56

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 44-47.

Назви робіт	ліспромгоспи (га)			
	Свищівський	Іркліївський	Новогеоргіївський	всього
Очищення території від молодняку та кущів	6469,2	11793,3	13960,	32222,7
Спалювання молодняку дерев, кущів та гілок	131,11	209,34	221,38	561,82

На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21766,6 тис. крб.

Великі затрати робочого часу та коштів запланували на санітарне очищення дна майбутнього водосховища. Спочатку ця сума сягала понад 60 млн. крб., але з часом, попри всіляку економію та невиконання багатьох передбачених заходів, зросла ледь не вдвічі. Адже води майбутнього водосховища бачили перш за все як джерело прісної води для постачання її до великих промислових центрів України.

Насамкінець до проекту спорудження Кременчуцької ГЕС та водосховища біля неї внесли значні зміни, що стосувалися захисту міста Черкас від розмивання берегів; передбачили захист земель і населених пунктів т.зв. Оболонського масиву в долині річки Сули та Золотоніського масиву на Лівобережжі; завбачили захист долини р.Тясмин і міст Чигирин та Сміла.

Завдяки цим захисним роботам шляхом спорудження земляних загат зберігалися від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жител у них. Так, при захисті Оболонського та Золотоніського масивів на лівому березі Дніпра не йшли під воду майбутнього водосховища майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1276 дворів у 7 селах на Золотоніському масиві. У долині р. Тясмину від затоплення вивільнялися 1494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла. Усе це завдяки побудові високих земляних гребель *.

Початок будівництва

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 25 березня 1953 року № 509, підготовчі роботи до майбутнього будівництва Кременчуцької ГЕС вирішили розпочати у квітні 1954 року. Усі інші роботи мали повністю здійснити впродовж 1955-1959 років: у першому півріччі

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 3. – Арк. 83.

1955 року – підготувати територію під котлован і канали для роботи земснарядів; з липня 1955 року підготувати площі під бетонування в котловані, розпочати намівання лівобережної та острівної частин основної греблі; у 1956 році – розпочати вкладати бетон у тіло ГЕС та греблі, і закінчити ці роботи до вересня 1958 року. Впродовж 1956 і 1957 років здійснити намів лівобережної і правобережної гребель, хвиріза і пришлюзової дамби; у липні 1958 року русло Дніпра перекрити кам'яними циклонами, а в другій половині року – повністю його загатити. Монтаж гідроагрегатів передбачалося розпочати в четвертому кварталі 1957 року і закінчити до 1959 року. Весною 1959 року було заплановано початок заповнення Кременчуцького водосховища водою, аби 1 червня 1959 року пустити перші агрегати ГЕС у дію. Весняні води 1960 року мали повністю заповнити чашу водосховища. Тоді й розпочали б експлуатувати ГЕС на повну потужність *.

Проте заплановане з часом значно коригувалося, уточнювалося, змінювалося.

Сама по собі будівля Кременчуцької ГЕС та інші допоміжні споруди, або т.зв. гідровузл, були величезними за об'ємами, надзвичайно затратними, матеріаломісткими, а відтак – дорогими. Більшість із запланованого вчасно не виконали, тож офіційний пуск ГЕС у дію відбувся на два роки пізніше, ніж це передбачала згадана постанова радянського уряду.

За попередніми розрахунками проєктантів для гідровузла потрібно було 300 тис. тонн дефіцитного у повоєнний час цементу та 60 млн. шт. не менш дефіцитної цегли, 20 тис. тонн арматури та стільки ж сталі, 50 тис. м куб. лісоматеріалів. Деякі матеріали, як от сталь та прокат з неї, а також цемент, постачалися на ГЕС централізовано з інших областей України та СРСР. Однак, це була тільки дециця необхідного, оскільки значну частину будівельних матеріалів вирішили «шукати» на місці. Їх «знайшли»: три області, на території яких розгорталася будівництво гідровузла – Кіровоградська, Полтавська та Черкаська, повинні дати для будови 150 млн. шт. цегли, 62 млн. шт. черепиці, 1 млн. 220 тис м куб. лісоматеріалів, 175 тис. тонн вапна. Загальний об'єм бетонних і залізобетонних робіт тільки на трьох будовах гідровузла сягав майже 1 млн. м куб., з яких на будівлю власне ГЕС витрачалося 308 тис. м куб, на бетонну греблю – 231 тис. м куб., на шлюз – 273 тис. м куб¹⁷ **.

Проте кількість вкладеного на всі споруди бетону набагато переви-

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 3. – Арк. 134.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 13. – Арк. 2, 3, 7.

щувала проектні завдання. Окрім того, на кожній великій будові, що розпочиналася й закінчувалися в СРСР, фактичні витрати коштів та матеріалів значно перевищували проектні.

Зведення Кременчуцької ГЕС, як за тогочасними, так і за сучасними вимірами, було грандіозним будівництвом, окремими будівельними майданами якого були: будівля ГЕС довжиною майже 180 м та шириною – 76,9 м з 7 турбінами¹⁸ *; бетонна водозливна гребля довжиною 287 м; судноплавний шлюз; земляна гребля на лівому березі довжиною 597 м; земляна гребля на правому березі протяжністю 585 м; захисна гребля між шлюзом і ГЕС довжиною 350 м; захисні греблі: Черкаська, Будищансько-Свидівська, Червонослобідська, Золотонісько-Іркліївська, Чигиринська, Цибульниківська, Тясминська.

Загальний об'єм земляних робіт на спорудженні гідровузла обчислювався 62 млн. 344 тис. м куб. З них потрібно було виїняти 23 880 млн. м куб., а вкласти – понад 38 млн. м куб¹⁹ **.

На спорудженні різноманітних об'єктів ГЕС планували використати 1 млн. 689 тис. м куб. гранітної породи, 1 млн. 896 тис. м куб. щебеню, понад 40 млн. м куб. піску.

Окрім того, для будівництва гідровузла необхідно було доставити мільйони тонн інших вантажів. Потрібних комунікацій для цього майже не було. Тож запроектували збудувати 116 км автомобільних доріг, 57 км залізничних шляхів сполучень та 5 пристаней – на лівому та правому берегах Дніпра. Дороги потребували ще й декількох мостів. Їхнє спорудження також передбачили.

Таке гігантське будівництво не обходилося без ліній зв'язку та електромереж, тож їх виділили в окремі проекти.

Перед початком основного будівництва, чим вважався гідровузол, заклали обабіч берегів Дніпра, неподалік від місця майбутньої ГЕС, ще кілька т.зв. баз, майстерень та господарств. Їхній перелік досить довгий, і кожен об'єкт був вкрай необхідним. Так, на території села Табурища та поблизу нього закладалися база гідромонтажу, база гідропецбуду, база електромонтажу, база гідромеханізації, авто- та нафтобази, центральні ремонтні майстерні, сортувальна станція, паровозне депо, майстерні з ремонту плавзасобів, лісове та центрально-бетонне господарства, цехи для виготовлення залізобетонних плит та інших залізо-бетонних виробів,

* Згодом проект переробили на 12 гідроагрегатів, значно змінилися і розміри самої ГЕС (О.Б.).

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр.3. – Арк. 134.

а також заводи: бетонний, шлакоблоків, каменедробильний, кисневий, асфальто-бетонний, декілька кар'єрів тощо. Для будівництва ГЕС навіть завезли 190 коней. Бази, майстерні, заводи та господарства організовували як на правому, так і на лівому берегах Дніпра – поблизу с.Власівка. Більше їх було, зрозуміло, що на правому, біля с.Табурище, адже до нього примикала будівля власне ГЕС, біля правого берега заклали і судноплавний шлюз.

На будівництві Кременчуцької ГЕС залучалися 11 земснарядів, 86 екскаваторів різної потужності, 315 тракторів, бульдозерів та скреперів, 931 вантажний автомобіль, 24 паровози, 39 пароплавів і катерів, 20 автобусів тощо.

Все будівництво, включно з відселенням жителів із земель, що потрапляли у зону затоплення, оцінили в 3 млрд. 661 млн. крб., роботи планували завершити впродовж 5,5 років – до травня 1960 року. На саму будівлю ГЕС, греблю, шлюз та інші допоміжні споруди запланували виділити 2 млрд. 93 млн. крб., а на чашу водосховища – понад 1 млрд. 567 млн. крб. *

Реалії виявилися дещо іншими, оскільки, як вже зазначалося, до проекту будівництва гідровузла постійно вносилися зміни, витрати матеріалів теж постійно зростали.

Якщо в 1954 році проект Кременчуцької ГЕС передбачав вироблення 430 тис. кВт год електроенергії щодоби, у якому машинний зал планували добре захистити, то 7 листопада 1955 року ухвалили рішення про побудову ГЕС т.зв. «незахищеного типу». Майже півтора року проектант і науковці зважували всі ризики від відмови від «захищеного» машинного залу. У березні 1957 року остаточно внесли зміни до проекту – ГЕС вирішили будувати без високого машинного залу, а гідроагрегати встановити під ковпаками. 13 грудня 1957 року для ГЕС затвердили також нову потужність у виробленні щодоби 625 тис. кВт год електроенергії на 12 турбінах.

Постійно вносилися зміни й до проектів інших споруд гідровузла. Це також стосувалося і певної невизначеності місця розташування майбутнього «експлуатаційного селища» для будівельників та персоналу ГЕС **.

Також деякий час не могли визначити, куди переселяти жителів з м. Новогеоргіївська.

1 березня 1958 року ЦК КПРС і РМ СРСР постановою №247 зо-

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 3. – Арк. 148.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 4. – Арк. 5.

бов'язали будівельників Кременчуцької ГЕС достроково ввести в дію 2 перші гідроагрегати у листопаді 1959 року, перекрити Дніпро – у період з 1 – 10 жовтня і наповнити водосховище водою до позначки 71 м не пізніше 1 грудня 1959 року.

Плани робіт знову перекроювалися.

Весна й літо 1954 року – початок підготовчих робіт до спорудження гідровузла. 27 березня з'явився наказ Міністерства електростанцій СРСР про створення «Кременчукгесбуду». Потім з'явилася постанова РМ УРСР і ЦК КПУ «Про розгортання робіт на будівництві КремГЕС», датована 3 червнем 1954 року.

24 червня 1954 року виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому партії затвердили свою постанову під №44 «Про розгортання робіт на будівництві КремГЕС». Третього липня цього ж року подібну постанову затвердили на спільному засіданні виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому партії *.

Керівником (начальником) будівельної організації «Кременчукгесбуд» призначили Г.Т. Новикова. Йому наказали «забезпечити результативне виконання» в 1954 році плану підготовчих робіт для будівництва КремГЕС на суму 60 млн. крб., з них монтажно-будівельних – на 30 млн. крб. Цього року також необхідно було забезпечити новобудову електроенергією, для чого запроектували провести високовольтну лінію протяжністю 91 км, приступити до побудови заводу силікатної цегли в м. Кременчуці, і першу продукцію – 30 млн. шт. цегли, виробити на кінець 1955 року.

Вже до кінця 1954 року повинен був запрацювати деревообробний завод, а наступного року – ремонтно-механічна майстерня, автобаза на 950 автомобілів. Також запланували закласти базу гідромеханізації, збудувати хлібозавод потужністю 30 тонн хліба на добу, асфальто-бетонний завод з виробництва 16 тис. тонн на рік.

У 1955 році запланували збудувати 30 тис. м². житла, школу на 800 місць та дитячі ясла на 88 місць, кінотеатр на 100 місць, а також бетонний завод, завод силікатної цегли в Черкасах тощо. Багато із запланованого так і не здійснили.

«Будівництво ГЕС розпочиналося в одному великому будинку на вул. Шевченка у м. Кременчук, – згадував учасник будівництва Кременчуцької ГЕС Василь Іванович Юрченко. – Тут розташувалися всі відділи і служби «Кременчукгесбуду». У 1954 році Кременчук був дуже зруйно-

* * ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 1, 5.

ваним містом – без промисловості і без житлового фонду. Важко було тримати зв'язок з будівництвом. Дорога від Кременчука була ґрунтова, розбита, а в непогоду перетворювалася взагалі в неподолану перешкоду. Їздили через Павлівку, тримаючись підосви Табурищанського мису. Ці 30 км запам'яталися надовго. Тож дорога Кременчук-Табурище і залізничний підхід стали об'єктом № 1. Тогочасне Табурище – це село під солом'яними дахами. Електрики, водопостачання, шосейних доріг не було. А тим часом на будівельному майданчику збиралися дерев'яні будівлі усіляких служб. Влітку 1954 року до будівлі на вул. Шевченка м.Кременчука під'їхало декілька автомобілів, у них швидко завантажили всі документи та столи з шафами, і вже через годину все це розвантажили на пісках Табурища в нових приміщеннях. Головним організатором будівництва з першого дня був Новиков з твердим, навіть можна сказати надтвердим характером» *.

З літа 1954 року розпочали оформляти матеріали на вилучення земель у колгоспів і радгоспів під будівництво житла для будівельників ГЕС, для прокладання ліній електропередач, автомобільних та залізничних шляхів сполучень. Кіровоградський облвиконком до 5 липня 1954 року також підготував пропозиції до РМ УРСР про «Винесення із зони за-топлення м.Новогеоргіївська» та про заходи щодо забезпечення його будівництва на новому місці **.

Новогеоргіївський РК КПУ отримав завдання організувати серед робітників, які прибували на будівництво ГЕС, масово-політичну роботу, розгорнути серед них соціалістичне змагання, встановити на виробничих об'єктах стінні газети, де висвітлювати виконання соціалістичних зобов'язань, направити на будівельні майданчики «Кременчукгесбуду» лекторські групи, лектори яких регулярно читали б лекції і доповіді на політичні та економічні теми ***.

26 листопада 1954 року начальник «Кременчукгесбуду» Г. Новиков звітував до РМ УРСР та до Кіровоградського обласного виконавчого комітету про виконану роботу. У цих документах інколи бажане чи недо-будоване видавалося за наявне й збудоване. Тобто, приписки та всепе-реможні звіти перетворилися на розповсюджену практику, багато об'єктів вводили в дію, приурочивши це до якихось державних чи партійних

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 5.

*** Там само. – Арк. 8.

свят. Якість робіт від цього страждала, тож брак у роботі став повсякденним. За тогочасною будівельною практикою це вважалося нормою.

У своєму звіті Г. Новиков, зокрема, повідомив, що біля с. Табурища, починаючи з кінця травня й до кінця листопада 1954 року, збудували 4 житлові будинки. У м. Кременчуці збудували три електропідстанції, запустили один енергопоїзд, поблизу майбутньої ГЕС відкрили 4 магазини та стільки ж яток, дві їдальні на 220 місць, проклали 10,5 км автомобільної дороги від с. Табурище до м. Крюкова, завезли на опалення службових та жилих приміщень велику кількість дров та вугілля, збудували літній клуб та лікарню, до 20 листопада заклали ще 19 фундаментів під житлові будинки та 2 фундаменти – під дитячі ясла та дитячий садок в «Основному селищі» *. З сусідніх колгоспів завезли велику кількість картоплі, цибулі та інших овочів, для збереження яких збудували теплі сховища.

«Теплі сховища» будували за технологією тисячолітньої давнини: стіни зробили з дерева, потім промазали товстим шаром глини, дах встелили дошками й вкрили в декілька шарів землею, зверху постелили руберойд. Також розпочали інтенсивно видобувати граніт з Цибульницького кар'єру. У вересні та жовтні 1954 року його видобули майже 15 тис. тонн.

Варто зауважити, що на будівництві всіх цих об'єктів техніки майже не було, тож всі роботи виконувалися фактично вручну. У гранітному кар'єрі дробили та вантажили камінь на автомобілі теж вручну. Глину видобували та вантажили лопатами. Тож чи потрібні були стомленим людям, умови праці яких у кар'єрах попервах нагадували працю рабів на спорудженні єгипетських пірамід, ще й «лекції на політичні теми»?

Про мізерну кількість техніки на першому етапі підготовчих робіт до спорудження гідровузла свідчить звіт керівництва «Кременчукгесбуду» про надходження цієї техніки в 1954 році. Так, від Куйбишевського управління гідромеханізації надійшло п'ять бульдозерів С-80, один кран, один грейдер, 9 вантажних автомобілів, з яких три були самоскидами. З «Нижнядонгесбуду» на новобудову надійшли три мотокатери, дві баржі, два пароплави та одна шлюпка, а також нівелірні рейки, бібліотека, ліжка металеві та ін. дріб'язок. Від управління «Дніпробуду» прибув гужовий транспорт, декілька електродвигунів, автокран на базі автомобіля «ЗиС-5», катер «Фрунзе», чотири баштових крани, бетономішалки та ін. Балансова вартість цього обладнання обчислювалася мільйонами

* Назви для нового міста будівельників та експлуатаційників майбутньої ГЕС на той час ще не придумали (О.Б.).

карбованців, однак майже вся будівельна техніка потребувала як поточного, так і капітального ремонту *.

До кінця 1954 року на будівництві гідровузла працювали лише 41 вантажний автомобіль та 36 коней **.

До грудня 1954 року встигли прокласти 14 км залізниці від ст. Бурти до с. Табурище – стратегічний на той час об'єкт. Цією залізницею наступного року розпочали надходити різноманітні вантажі з металургійних та деревообробних комбінатів, а також будівельна техніка. Частково звели стіни 12-ти будинків, обладнали ринок на 120 місць. Розпочали будівництво бази паливно-мастильних матеріалів, декількох складів та цехів.

А взагалі першим об'єктом, який «по акту», тобто офіційно, здали будівельники для експлуатації, був матеріально-технічний склад. Його будівництво розпочали 11 травня (до появи офіційних постанов уряду й партії), а завершили через два місяці – 8 липня 1954 року. Такі темпи будівництва пояснюються тим, що склад збудували «на дерев'яних стільцях з дерев'яними стінами і руберойдною покрівлею». 15 травня розпочали будувати контору для управлінського апарату. Ввели її в дію 31 липня 1954 року. Контора майже нічим конструктивним не відрізнялася від складу, така ж каркасно-обшивочна з руберойдною крівлею на дерев'яних стільцях, тільки побільшало перегородок, що слугували стінами кабінетів. Її площі в 434,4 кв.м не вистачило для всього керівного апарату включно з відділом кадрів, бухгалтерією та плановим відділом. Тож відразу збудували ще одну контору.

31 серпня 1954 року підписали акт про прийомку школи, швидко збудовану за вже випробуваною технологією та все з тих же матеріалів – дерев'яних щитів. Школу, де викладання запроваджувалося «чомусь» російською мовою, отримав від будівельників директор Артеменко ***.

Західні околиці старовинного с. Табурище змінювалися на очах з великою швидкістю. Але потім від села залишилася тільки назва.

У липні 1954 року на колишні людські городи та колгоспні поля с. Табурища виїхали декілька бульдозерів і розпочали здійснювати «планування території» під різноманітні склади: для цементу, скла, дерева, інструментів, спецодягу та ін., а також під бази: ОРС, **** автомобільної, авторемонтної та ін.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 7. – Арк. 12.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 2. – Арк. 8, 35.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 12. – Арк. 1-5.

**** ОРС (рос.) – відділ робітничого постачання (О.Б.).

Під натиском потужної техніки городні межі руйнувалися, дерева та кущі – викорчувувалися, глиняні хати й повітки – зносилися. Багато площ встелялося щебенем – прорізалися шляхи, якими снував різноманітний, але поки що не чисельний автотранспорт.

25 вересня поряд з Дніпром насипали великий майданчик (14 тис. кв. м), який нарекли «тимчасовий причал». З огляду на можливі бомбові удари з повітря (СРСР зажди очікував подібні дії країн капіталістичного табору) поблизу Табурища ввели в дію два бомбосховища площею 40 м куб. Через незначні розміри призначалися вони лише для керівництва будови.

Того ж дня ще одна урочиста подія відбулася на будівельному майданчику с. Табурище – відкрилася лікарня на 20 ліжок. Стіни – дерев'яні з обшивкою каркасів, опалення – пічне, дах вкритий руберойдом.

Також збудували конюшню, використавши старовинну технологію – стіни дерев'яні, зверху обмазані глиною, з глиняною підлогою, дах вкрили толем.

1 жовтня 1954 року, з'явилася перша цегляна будівля в околицях с. Табурище – постав двоповерховий житловий будинок на 8 квартир (дерев'яні сходи між поверхами, стіни між квартирами із «сухої штукатурки»), де житлової площі було майже 414 м². Дах вкрили новітнім на той час покрівельним матеріалом – шифером*.

30 жовтня 1954 року закінчили будувати літній кінотеатр на 800 місць. Технологія типова – дерев'яна зала, а от будку для кіномеханіки зробили цегляною, лавки для глядачів встановили без спинок.

Потім з'явилися ще декілька двоповерхових будинків – № 6, № 1, № 3 (сочатку вулиця «Строителей», згодом Івана Конька)**, всі з пічним опаленням, зате з каналізацією, хоч і без ванних кімнат. Щоправда, та каналізація виходила до вигрібних ям, розташованих під самісінькими стінами будинків***. І поки до будинків підвели воду, декілька років мешканці ходили до вуличних вбиралень.

* Шифер – дійсно унікальний покривний матеріал: не горить, легкий, відносно міцний, легко піддається обробці, дешевий, довговічний. Наприкінці ХХ ст. його визнали шкідливим для здоров'я через вміст у ньому канцерогенного азбесту (О.Б.).

** Вулиця названа на честь Конька Івана Кузьмовича, лейтенанта, Героя Радянського Союзу (1919 – 1944), уродженця с. Табурище (О.Б.).

*** Будинки ці, хоч і були розраховані лише на 20 років експлуатації, досі належать до активного житлового фонду м. Світловодська. Визнані аварійними ще з 80-х років минулого століття; для життя давно вже «умовно придатні». У одному з таких будинків свого часу мешкав у дитинстві й шкільні роки автор цих рядків (О.Б.).

До 6 листопада, фактично впродовж півтора місяця, збудували робітничий гуртожиток № 1. Дерев'яно-щитові стіни, вкриті руберойдом, поставили на цегляний фундамент. Майже одночасно звели і гуртожиток № 2 на 46 мешканців. 360 тис. крб. витратили на побудову клубу на 350 місць. Для цього використали тільки цеглу, дах вкрили дефіцитним шифером. Електроосвітлення не підвели – воно теж було у великому дефіциті.

У переддень Нового, 1955 року, змонтували і запустили в дію телефонну станцію на 100 номерів. Для цього провели 9 км нових телефонних ліній, з'єднали їх зі старими, тож отримали надійний зв'язок з Кременчуком, а, отже, і з Києвом та Москвою. Перші дзвінки з неї зробили 28 грудня. Підключили 50 телефонних апаратів. 30 грудня відкрилися двері поки що єдиної на буддільниці перукарні площею в 55 кв.м.

5 січня 1955 року закінчили будувати цегляний книжковий магазин.

Загалом з початку будівництва, що розпочалося в травні 1954 року, і до початку 1955 року, збудували та ввели в дію понад 80 будівель найрізноманітнішого призначення *. Термін експлуатації більшості з них впродовж передбачався незначним – протягом декількох років. Тільки житлові будинки та клуб будувалися «капітально».

Ландшафт с. Табурище за 4-5 місяців змінився до невпізнання – мальовниче й затишне село зникало з неймовірною швидкістю.

Будівництво об'єктів часто починали без детальної документації. Так, якщо будівельні роботи біля с. Табурище розпочалися в травні 1954 року, до появи офіційної постанови партії і уряду, то відповідальність за це взяв на себе начальник «Кременчукесбуду» Новиков. Перші будівлі закладали «на око». Робочі креслення на склади, адмінбудівлі, житлові будинки надійшли тільки в червні 1954 р. Проектна організація зовсім не надала креслення на підземні комунікації – каналізацію, водопостачання тощо.

Якість проектів була низькою, тож доводилося багато переробляти, або відмовлятися від закладених вже об'єктів. Затримки з надходження проектів від «Укргідеп»у інколи сягали 3-х і більше місяців. Тож у 1954 році значно затрималося будівництво цеху залізо-бетонних виробів та хлібозаводу, довго не могли узаконити роботу гранітного кар'єру та вибрати місце для розташування камене-дробильного заводу, зовсім не розпочалися роботи зі спорудження капітальної школи. Виділені фонди на ліс, цемент, скло, шпали у багатьох випадках на новобудову не

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 12, 14, 34, 44, 51.** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8, 35.

надходили «через низьку дисципліну збутових організацій». Так пояснював це явище Новиков у своєму звіті до РМ УРСР *.

Будови майбутнього гідровузла, які розцінювалися як підготовчі, наприкінці 1954 році були забезпечені найважливішою технікою таким чином:

Вид техніки	% до потреби
скрепери	40%
бульдозери	35%
бетономішалки	25%
крани баштові	20%
крани залізничні	0%
металорізальні станки	0%

Так були механізовані будівельні роботи **::

Вид робіт	використання на них техніки
земляні	99%
видобуток:	
каміння	84%
піску	77%
навантаження і розвантаження:	24,3%
піску, каміння, гравію	42 тис. тонн – 0%
лісу, металу	11,2 тис. тонн – 0%
цементу	4,8 млн. тонн – 0%
цегли	88%
приготування розчину	13,5 км – 0%
мощення автодороги	23 тис. м кв. – 0%
штукатурні роботи	
та ін.	

Впродовж 1954 року залізничний та водний транспорти не працювали зовсім.

До початку 1955 року автомобільний парк зріс до 71 автомобіля.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 65.

Майже всі транспортні засоби потребували ремонту, автомобілі, передусім, – нової гуми. Заявки на запчастини вчасно не виконувалися.

Зима значно сповільнила хід підготовчих робіт до спорудження ГЕС.

У Кіровоградському обкомі партії і 17 та 18 січня 1955 року провели обласну нараду будівельників за участю 350 запрошених, з яких лише 20 осіб – будівельники ГЕС. Нарада відбулася в клубі імені Калініна *. Перед присутніми виступив начальник «Кременчукгесбуду» Новиков. Мета наради – активні організація та сприяння не тільки докорінному поліпшенню будівництва, впровадженню індустріальних методів, покращенню якості будівельних робіт, а й пошуки «дешевих місцевих ресурсів» включно з матеріалами та робочою силою **.

1955 рік, як і попередній, та наступний 1956-й, вважався «підготовчим» до головного періоду будівництва, що припав на 1957-1960 рр.

Цього року прокладено лінію електропередач протяжністю 91 км. Її будівництво розпочалося в лютому 1955 року і тривало до грудня. Довгоочікуваної електроенергії мало вистачити для майбутніх робіт на головному об'єкті – гідровузлі.

Поволі будували цегляні приміщення школи, дитячого садка, лікарні, дитячих ясел, які запланували ввести в дію в IV кварталі 1955 року. Заплановане повністю не виконали. Проте завдяки використанню спеціальної техніки значними темпами відбувалося переміщення землі, піску, глини та каменю.

Навколо Табурища новий пейзаж нагадував місячні кратери – з переміщено землі 2353 тис. м куб., піску 27519 м куб., глини 9119 м куб., каміння 74656 м куб ***.

Об'єми зробленого могли б бути й більш значними, якби важка техніка, що надійшла з «Нижньодонгесбуду», а це скрепери, бульдозери, екскаватори, постійно не виходила з ладу.

Майже півтори сотні вантажних автомобілів перевезли за рік 1535707 тонн вантажів на середню відстань в 3,97 км.

1955 рік продемонстрував загальну тогочасну ваду всіх будівництв, що розпочиналися в СРСР. Зведення ГЕС поблизу м. Кременчука вже вкотре підтвердило відому аксіому: замість того, щоб створювати випереджуючими темпами більш-менш належні побутові та соціальні

* Клуб ім. Калініна знаходився в м. Кіровограді в будівлі великої хоральної синагоги (О.Б.).

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 19.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 72.

умови для тисяч будівельників, які загалом і не були досить вибагливими щодо них, а вже потім розпочинати власне запроектоване промислове будівництво, в нашому випадку – гідровузла, керівництво будови концентрувало свої зусилля перш за все на виробничих об'єктах. Школи, дитячі садки, квартири, лазні, лікарні, їдальні будувалися за залишковим принципом, плани їхнього введення порушувалися постійно, роботи велися неякісно. Все це було ознакою другорядності таких об'єктів як для керівництва країни, що «активно будувала комунізм на одній шостій земної суші» загалом, так і для кар'єристів, які очолювали «Кременчукгесбуду» та місцеві «партійні та радянські» структури.

Відповідно, план підготовчих робіт на головному об'єкті в 1955 році виконали достроково, а спорудження об'єктів «соцкультпобуту» «провалили». До кінця 1955 року звели дахи над школою на 400 учнів, дитячим садком на 100 місць, та декількома житловими будинками загальною площею в 10 тис. кв.м.

Більшість робітників продовжували жити в перенаселених селянських хатах, інколи за 20-30 км від будови або в наметах чи в каютах річкових суден, пришвартованих до берега, маючи постійні побутові незручності. Проте виробничі норми перевиконувалися ними в декілька разів. Так, в 1955 році 255 робітників виконали по три і більше норми. З'явилися і перші «ударники» *. «Ударною» в 1955 році стала бригада електромонтажників гідроелектромонтажу на чолі з бригадиром Д.А. Коваленком; бригада теслярів під керівництвом А.Д. Белова; бульдозерист В.С. Юхман, екскаваторник М.А. Гребенюк та ін. 423 робітників «заохотили» званнями «кращий в професії». Загалом держава щодо робітників та службовців, які старанно й добросовісно працювали, була скупю на матеріальну винагороду, зате щедрою на всілякі моральні заохочення: різноманітні грамоти, звання, значки та медалі, фактичною вартістю в 1-2 коп., ефективно заміняли грошові винагороди.

Зрідка для будівельників торговельні організації привозили дефіцитний товар – одяг, взуття, радіоприлади тощо. Їхня кількість і номенклатура свідчать про тотальну злиденність тогочасного життя: чоботи гумові, декілька жіночих платтів та чоловічих костюмів, косметичні набори (духи і одеколон в одній коробці) тощо.

На початку будівництва, моральні стимули робітників переважали всі інші. Вже наприкінці будівництва, коли чітко вималювалася гребля

* Термін «ударник» використовувався замість матеріальної винагороди для заохочення до наполегливої праці, ним «нагороджували» найбільш старанних робітників, а похідним від нього – колективи (О.Б.).

зі шлюзом для заохочення почали використовувати державні нагороди – ордени й медалі.

З часом увага центральних органів влади до Кременчуцького гідровузла неабияк зростає. У зв'язку з цим дещо інтенсивніше запрацювала бюрократична машина держави, даючи завдання багатьом іншим галузям господарства направляти до Дніпра нову техніку, механізми, будівельні матеріали та ін. Так з поза меж України постачалися *:

Промислові підприємства України для Кременчуцької ГЕС відправили:

Місто	продукція
Ленінград	фарби, баштові крани
Москва	вентилі, склорізи, крани, ліжка
Єреван	електрокабелі
Армавір	хімічна продукція
Наровля	річкові судна

Продукція, обладнання та техніка надходили здебільшого залізницею

Місто	продукція
Харків	листовий метал, труби, автогума
Кременчук	метал
Київ	руберойд, цемент, шифер
Ворошиловград	вугілля
Запоріжжя	шлаковата
Олександрія	цегла
Кіровоград	ліс круглий
Одеса	кабель, дріт
Сталіно (нині Донецьк)	вугілля, метал
Кривий Ріг	вапно

та Дніпром. Розвантаження відбувалося переважно вручну. Так, 42% всього об'єму піску навантажувалося вручну лопатами, 54% каміння теж розвантажували руками. З усього цілого та пиляного лісу розвантажали кранами тільки 28% від загального об'єму, все інше, а це 72%, розвантажували вручну. Важка і часто непосильна робота, особливо некваліфікована, призводила до частих прогулів робітників. Багато з

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 116.

них самовільно кидали будівництво. Якість харчування була низькокалорійною. І хоч восени 1955 року на будові заготовили картоплі 122,3% від потреби, а овочів ще більше – 147,1% від необхідного, однак цього виявилось недостатньо для продуктивної фізичної роботи під відкритим небом впродовж дня. Фонди централізованого постачання м'яса не вибиралися за відсутності власне м'яса. Тож в 1955 році на будові завели свиноферму, де поставили на відгодівлю 60 свиней. З настанням холодів 26 свиней забили для потреб громадського харчування *.

У 1955 році, вперше за увесь період робіт, здійснили ревізію наявних матеріальних ресурсів на будові. Облік використаного та невикористаного призвів до нестачі матеріалів на 88 тис. крб. Водночас виявилися і надлишки на 128 тис. крб. Зрозуміла природа походження зрозуміла цієї ситуації. Приписки у звітах про нібито виконану роботу давали неймовірну «економію» будматеріалів та пального. У той же час проекти будівництва були недосконалими, тому з'являлися незаплановані об'єкти, для яких потрібні були додаткові будівельні матеріали. Окрім того за надані послуги чи рослинницьку продукцію розплатувалися з сусідніми колгоспами паливом, запчастинами та ін. Проектом «Укргідеп»у не передбачалося створення для «Кременчукгесбуду» вже згадуваної власної свиноферми. Для її створення та функціонування також використовувалися певні матеріальні ресурси. Багато, однак, і розкрадалося.

У 1955 році розпочали спорудження каменедробильного та бетонного заводів. Через рік планували перекрити Дніпро, тобто зробити т.зв. «перемички» вище і нижче місця майбутньої греблі з тим, щоб дно річки осушити і у звільненому від води котловані почати будувати власне греблю і машинний зал. З огляду на це впродовж літа 1955 року змонтували два земснаряди, які розпочали налив перемичок. Проте у перший, тобто у підготовчий період існувала проблема забезпечення будівництва гідровузла щебенем та камінням різного розміру та для різноманітних потреб.

Усі як один проекти спорудження Кременчуцької ГЕС, і ті, що створювалися в 30-х рр., і післявоєнні, вказували на сприятливі геологічні умови майбутнього місця ГЕС через наявність поблизу величезних запасів граніту. Граніт здавна видобували як на правому березі Дніпра у Цибульниківському кар'єрі, так і на лівому – на Власівському родовищі. А табурищанські каменотеси були відомими в СРСР ще з часу будівництва мавзолею Леніна.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 21. – Арк. 123.

Правобережний кар'єр знаходився на відстані 4 км від будівельного майданчика, тобто поруч з майбутньою ГЕС. Розташувати каменедробильний завод вирішили на греблі, яку спеціально намили для цього. З часом зрозуміли, що цим допустили величезну помилку: у 1960 році, у період якнайнапруженішої роботи з пуску в дію всієї ГЕС, завод вартістю 16,5 млн. крб. вимушено ліквідували, адже він потрапив до зони затоплення.

Варто зауважити, що завод увесь період робіт не справлявся з потребами будівництва, чим значно коригувалися різноманітні графіки та плани введення об'єктів. Надзвичайно міцні гранітні валуни, що подавалися на дробіння, виводили з ладу деякі механізми, багато з яких і так були «невдалими» за своєю конструкцією. Біля «першого» каменедробильного заводу вирішили збудувати другий ще один завод. Щоб уникнути звинувачень у «неефективному використанні коштів, керівництво управління будівництвом нарекло його «другою чергою заводу». Проте і цей завод не вирішив проблеми постачання масштабного будівництва необхідним матеріалом, тож в 1959 році збудували вже «третю лінію заводу». Продукція цих цехів-заводів лише на 70-80% забезпечували потреби ГЕС. У лютому 1960 року Цибульниківський кар'єр затопили. Завод, у який вклали десятки млн. крб. та значно модернізували і який міг і надалі постачати народному господарству продукцію, виявився непотрібним. У серпні 1960 року його ліквідували.

Поблизу с. Табурище, біля озера Довге, проектувальники знайшли потужні запаси крупнозернистого піску, який ідеально підходив для будівництва ГЕС. Пісок залягав на глибині 18-20 м. Щоб його видобувати з Дніпра в Табурищанську протоку, а потім в озеро увійшов земснаряд. Потужний механізм зруйнував 20-метрову товщу ґрунту біля озера, вхід в озеро з протоки перекрили дамбою, воду з озера майже всю відкачали. Впродовж 4-х місяців безперервної роботи земснаряда намили нереальну за обсягами кількість піску, який складували біля бетонного заводу. Його вистачило на увесь період будівництва гідровузла.

Доля колись мальовничого озера Довгого з усіма організмами, що мешкали в ньому та поруч, була принесена в жертву ГЕС. Таких, може менших, озер біля ГЕС були сотні.

У 1955 році також розпочали планомірну забудову «Нового міста».

У той час, коли, за документальними свідченнями, підготовчі роботи на будівництві Кременчуцької ГЕС йшли на повну потужність, Рада Міністрів УРСР і ЦК КПУ тільки 24 жовтня 1955 року затвердили по-

станову №1314-145 «Про проектне завдання на будівництво Кременчуцької ГЕС». Нею проект будівництва ГЕС поблизу м. Кременчука влада Української РСР схвалила й «просила» це зробити також Раду Міністрів СРСР *.

Чим пояснюється така значна розбіжність в часі, а це майже півтора року, щодо початку підготовчих робіт й схваленням проекту побудови Кременчуцької ГЕС?

Можемо припустити (на підставі усних свідчень, розповідей та припущень, висловлених багатьма ветеранами-гідробудівниками на межі ХХ й ХХІ століть), що влада знекровленої воєнним лихоліттям, ще не відбудованої з руїн Української РСР мала серйозні сумніви стосовно доцільності саме такого за масштабами будівництва об'єкта – Кременчуцької ГЕС, стосовно доцільності саме такого проекту, фінансування якого мало стати непосильним фінансовим тягарем на бюджет республіки. Тому довго вивчала всі наслідки (передусім, –економічні, екологічні, гуманітарні) від утворення велетенського водосховища, намагалася переконати РМ СРСР, що ініціювала будівництво (згадаймо її постанову від 25 березня 1953 року № 509), у недоцільності знищення найродючіших в світі чорноземів, правічних придніпровських лісів, перспективних для видобутку родовищ надр, пропонуючи встановити «вертикальні» гідротурбіни, які не потребують великого підйому і перепаду рівня води, а значить і такої площі зеркала водосховища... Тим більше, що вже був досвід відстоювання інтересів УРСР щодо Чигирина, Черкас і Сміли. Тому керівництво тогочасної України зволікало, не наважуючись розпочинати безпосередньо роботи зі спорудження греблі ГЕС, підготовки чаші водосховища з усіма мислимыми й немислимыми відселеннями й винесеннями із ймовірної зони затоплення, марно сподіваючись на перемогу здорового глузду на вищих щаблях влади в СРСР. Саме за наполяганням Кремля і з'явилася згадана постанова №1314-145.

Більш того, про деяке призупинення робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС взимку, навесні й влітку 1955 року також залишили спогади безпосередні учасники її будівництва. З чим не міг змиритися тільки «начальник управління будівництва Кременчуцької ГЕС», що ініціював наради на різних рівнях.

Тож постанова №1314-145с, що, очевидно, була для РМ УРСР і ЦК КПУ вимушеним кроком, дала чіткий сигнал продовжити не тільки підготовчі роботи, а й розпочати спорудження власне ГЕС.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 35 – Арк. 65.

У 1956 році збудували завод залізобетонних виробів. За проектом він спочатку випускав продукції об'ємом у 7 тис. м куб. З часом цього виявилось замало. Тож, як і у випадку з каменедробильним заводом, інженерно-технічні працівники «Кременчукгесбуду» розробили проекти «окремих цехів». Випуск продукції збільшився до 40 тис. м куб. на рік. Запроектоване і введене в дію малопродуктивне виробництво в 1958 році розпочало випуск, окрім типової продукції, ще й балок мостового переходу вагою у 62 тонни. Цих «циклопічних», небачених ще на жодній до того спорудженій ГЕС, виготовили тільки для Кременчуцької 150 шт. А потім ще виготовляли їх і для Дніпродзержинської ГЕС *.

Майбутній гідровузол біля Табурища обростав все новими і новими заводами і цехами. Так, велике значення для майбутньої ГЕС мав ремонтно-механічний завод. І якщо на місце майбутнього будівництва Кременчуцької ГЕС його керівники вперше приїхали одним автомобілем «Победа», то в наступні роки насиченість будівництва різноманітними механізмами і технікою неймовірно зроста. Її час від часу ремонтували. Тож керівництво будівництва вирішило не створювати кільканадцять ремонтних цехів і майстерень, а збудувати великий ремонтний завод і устаткувати його сучасними станками, забезпечити грамотними інженерами й кваліфікованими робітниками. Майже одночасно будувалися кисневий, асфальтобетонний, два деревообробні заводи, заводи силікатної цегли.

На будівництво безпосередньо ГЕС прибули спеціальні організації: «Гідромонтаж», «Гідроелектромонтаж», «Гідроспецбуд». Кожна з них мала свою базу з майстернями, складами, конторами тощо.

Складний підготовчий період виявився тривалим – майже 3,5 років.

Відставання у часі від початкового проекту був надзвичайно великим, тож на будівництво власне гідровузла часу залишалося обмаль.

Своє бачення підготовчого періоду спорудження Кременчуцького гідровузла залишив у спогадах Олександр Миколайович Толстиків: «Початок травня 1954 року. В с. Табурище день і ніч стрекочуть двигуни, потужні скрепери і бульдозери переміщують ґрунти, готуючи ділянки під різні підсобні приміщення.

Весна і літо 1954 року – найбільш складний момент у будівництві ГЕС – адже відбувався фактично організаційний процес, коли всього потрібно було дуже багато, але всього не вистачало. Особливо важко було з паливно-мастильними матеріалами. База знаходилася в Кременчуці, були і наряди, але доправити не було чим – не було бензовозів.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 19-21.*

Тож кожного ранку доводилося телефонувати в найближчу МТС і просити бензовоза.

Великі проблеми були і з цеглою. Її постачав Кременчуцький цегельний завод. Постачав нерівномірно, з великою кількістю браку. Часто на будівництво доходила тільки половина з отриманої цегли – погано випалена вона розсипалася в дорозі.

Заготівля лісоматеріалів була тривалою і виснажливою. Будівництво отримали наряди на ліс з Крилівського лісництва. Але він ще ріс. Тож ми організували його порубку та трелювання. Трелювали технікою, а навантажували вручну.

За літо 1954 року будівельники звели декілька 2-х поверхових будинків, фундаменти під бараки. Але не було столярних виробів. Їх ми повинні були отримати з Ленінграда. Вже й літо добігало кінця, але поставок з Ленінграду все не було. Довелося посилати гінця. Тож вже восени столярка надійшла і з Ленінградської та Псковської областей. У III кварталі будівельники взялися за столярні роботи. У листопаді заселили перші 2-х поверхові будинки, а також будинки барачного типу, ввели у дію їдальню. Цю першу вулицю назвали Будівельною» *.

Створення перемичок

Поблизу с. Табурище, місця побудови греблі Кременчуцької ГЕС, Дніпро ділився на два рукави. Між ними знаходився острів Кишинський, який і роз'єднував річку на дві нерівні частини: вужчу правобережну, яку називали Табурищанська протока, та широку лівобережну, що мала назву Власівська. Усі бетонні споруди майбутньої ГЕС вирішили звести на правому березі Дніпра, біля с. Табурище, де на зовні виходили товщі міцних гранітів, та на острові Кишинському, протяжністю майже у 2,5 км, поверхню якого вкривали пласти піску з деревами та кущами, під якими залягав потужний шар граніту. Для того, щоб розпочати роботи із закладення фундаменту ГЕС, потрібно було добратися до дна річки в Табурищанській протоці, осушити його, запустити туди людей і техніку й розпочати бетонні чи земляні роботи. Оскільки гребля захоплювала і острів Кишинський, то на ньому планували зняти шар ґрунту з усією рослинністю та добратися до гранітів. Саме на них планували закладати бетонний фундамент греблі та машинного відділення ГЕС.

* *Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.*

Отже, всі роботи з бетонування не можна було здійснювати аж до того часу, поки не оголиться дно річки і не звільниться від піску та рослинності острів.

Також біля правого берега, навпроти с. Табурище, планували збудувати суднохідний шлюз. Оскільки він проходив у суцільній товщі гранітів, то, щоб пробити в них власне камеру шлюзу, теж потрібно було захистити цю ділянку від води.

Осушити дно річки в районі майбутньої ГЕС та підходи до шлюзу вирішили в такий спосіб: насипати по периметру греблі тимчасові земляні дамби – т.зв. перемички, які, мов велика підкова, охопили б майбутнє місце будівництва. Своїми «кінцями» ця земляна «підкова» чіплялася за правий берег Дніпра та повністю охоплювала острів Кишинський. Лівобережна основна частина Дніпра – Власівська протока, тимчасово не зачеплена втручанням будівельників, слугувала для вільного проходу води, криги та суден. Перемички вирішили збудувати на 340 м вище та на 410 м нижче від місця майбутньої греблі ГЕС *.

Внесені зміни до проекту дещо видозмінили розміри перемичок, але не змінили їхнього призначення: перекрити праву протоку, вицідити з дна річки воду, зробити майбутній котлован відносно сухим, а по перемичках прокласти залізну та автомобільну дороги з тим, щоб ними перевозити до котловану величезні об'єми бетону та інші будівельні матеріали, а також робітників.

На деяких ділянках річки, зокрема на Табурищанській протоці, перемички досягали висоти в 13 м над рівнем Дніпра, мінімальна висота в 5,5 м була на острові Кишинському. Ширина перемичок – 11 м **.

Спорудження цих земляних насипів поклало початок брутальному втручання людини у природу Дніпра в його середній течії, значно видозмінило увесь ландшафт навколо річки, характер її течії, та призвело до інших катастрофічних змін у флорі й фауні всієї прибережної ділянки річки.

У той час питання, пов'язані зі збереженням природного середовища і екосистем не були ні пріоритетними, ні актуальними. Тож ударними темпами знищувалася Табурищанська протока та унікальний острів, що відділяв її від власне «широкого» Дніпра.

Спорудження перемичок виявилось технічно складним та надзвичайно відповідальним. Оскільки на дні річки в т.зв. котловані передбачалася

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 48.

** ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 48.

цілодобова присутність людей і механізмів, які вкладали в основу самої ГЕС та греблі бетон, то це дно повинне було бути сухим.

Тож окрім спорудження перемичок, здійснювалися складні роботи з недопущення просочування води через верхню перемичку до котловану, та відведення води, що все-таки з'являлася, через нижню перемичку. Для цього встановили 25 одиниць різного типу насосів, які впродовж майже 4-х років безперервно відкачували воду з котловану греблі.

Величезні хвилювання для будівельників ГЕС були пов'язані з очікуваннями проходження щорічних весняних повеней на норавливому й непередбачуваному Дніпрі та поведінкою при цьому тимчасових земляних дамб. Споруди чотири роки стримували натиск повеневої води на споруджувану греблю ГЕС. Розрахунки проєктантів виявилися правильними, роботи на зведенні перемичок велися якісно, тож впродовж усіх років тимчасові земляні насипи виконували свою функцію справно.

Перемички створювали способом, відомим як наливний. Для цього до місця майбутніх робіт підігнали два потужні земснаряди, які з майбутнього котловану брали ґрунт і трубами подавали на об'єкт. Цими трубами під величезним тиском на перемички надходив пісок та мул, перемішані з усім живим, що потрапляло до земснаряда. Всього потрібно було намити 840 тис. м куб. ґрунтів, для чого переробили загалом 930 тис. м куб *.

Ґрунти брали з поверхні острова Кишинського та з дна Табурищанської протоки. В однорідну масу перетворилися великі риби та мальок, інші представники фауни Дніпра, також кущі, трава та все живе на острові.

Вивершення земляного насипу, тобто перемичок, вище і нижче від місця побудови греблі ГЕС, тривало довго. Розпочали роботи у серпні 1955 року. До 18 жовтня 1955 року русло Табурищанської протоки звузили до 18-20 метрів. Але розпочалися дощі, що переросли у зливи. Вони тривали декілька днів підряд. Рівень води в Дніпрі різко підвищився. Через незамощену ділянку перемички ринула вода, щосекунди її проходило понад 50-60 м куб. при нормальній течії в 20-22 м куб./сек. Натиск стихії виявився таким сильним, що у верхній перемичці з'явилася промоїна шириною в 38-40 м, яка щохвилини збільшувалася, що загрожувало руйнуванню всього насипу. 23 жовтня терміново скликали нараду при начальнику «Кременчукгесбуду» і вирішили цілодобово загачувати промоїну камінням **.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 51.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 61.

Оскільки техніки не вистачало, тож робітники, розтягнувшись у ланцюг, стоячи ногами на розкислій від води поверхні перемички, передавали з рук в руки матеріал. Особливо ризикували опинитися в оскаженілому Дніпрі ті з них, хто стояв на краю промоїни. Декілька діб підряд, неймовірно стомившись, закидали й засипали перемичку, аж поки дощі не припинилися й натиск води значно уповільнився. Ці декілька тривожних днів на перемичці перебував і начальник будівництва Новиков.

Роботи з наміву перемичок тривали безперервно впродовж пізньої осені та зими, за винятком лютого 1956 року, коли температура знижувалася до 15-20 градусів морозу. Будівельники надзвичайно поспішали, адже весною 1956 року очікувалася весняна повінь, тож намити перемички намагалися до початку масового танення льодів.

До квітня 1956 року велетенська земляна підкова охопила місце будівництва майбутньої ГЕС.

Розпочалася весняна повінь, що зумовила надзвичайно величезні побоювання керівництва та робітників «Кременчукгесбуду» стосовно того, чи буде зруйновано верхню перемичку, що візьме на себе натиск стихії. Щосекунди лівим руслом Дніпра – Власівською протокою, куди спрямували весь водохід ріки, проходило понад 11 тис. м куб. води. Висота хвилі досягала 1 метра. Щоб не допустити розмиву верхньої перемички, вирішили авральним порядком її підсипати. По тривозі десятки автомобілів вивезли з гранітного кар'єру 1300 м куб. породи і висипали на перемички. Стихія тривала тільки декілька діб, тож земляний насип не був зруйнований.

«Думали, що перекриття старого русла Дніпра (тобто, Табурищанської протоки. – Авт.) буде цяцькою, але Дніпро сказав: «Ні!», – згадував учасник будівництва Кременчуцької ГЕС Микола Гнатович Шулик. – Після першого невдалого перекриття було дано команду через радіовузл звернення до всіх робітників – вийти на перекриття. І Дніпро відступив.

Це поклато початок народження котловану під ГЕС. Старе русло перекрили! Робітники Салонський, Хвоцинський, Клименко кидали в річку таке каміння, що іншим доводилося його брати вчотирьох і вони це каміння ледь несли.

У повінь 1957 року, коли Дніпро розлився, то його вода ринула руйнувати дорогу на гранітний кар'єр і верхню дамбу (перемичку) котловану ГЕС. Розмив перемички котловану ГЕС загрожував відкинути будівництво на 2 роки. Для боротьби зі стихією були кинуті всі людські ресурси і техніка. Повінь була переможена і всі неймовірно раділи. Декілька діб підряд всі без сну і відпочинку боролися зі стихією під проливним

дощем. Начальник будівництва Новиков, теж стомлений і промоклий, на своєму «ЗИМ»і не знав спокою ні вдень, ні вночі. Сотні автомобілів з каменем засипали промоїні, які виникали повсюди.

До 1 листопада 1957 року котлован під ГЕС був готовий і цього дня відбулося урочисте вкладання першого кубічного метру бетону в донну основу ГЕС. На цю подію зішлися тисячі будівельників» *.

Весною 1958 року Дніпро знову показав свій норавливий характер і впродовж 15 днів нещадно бив своїми хвилями верхню перемичку.

Потужний північно-західний вітер, що переходив у шквал, підняв на поверхні ріки високі хвилі. Вони люто накочувалися на перемичку і розмивали її. Оскільки в котловані на цей час були здійснені великі за об'ємом роботи і там перебували сотні різноманітних механізмів, то будь-якої миті дніпровська вода все могла зруйнувати й понищити. Знову по тривозі сотні автомобілів вивезли на верхню перемичку 2200 м куб. щебеню і 2300 м куб. каміння **.

Дніпро все не вгамовувався, тож наперед перемички вивели земснаряд. Він та його труби, розтягнуті вздовж земляної дамби, першими приймали на себе хвилі й значно гасили їх. Тисячі робітників вийшли до берегів Дніпра, рубали й скидали у воду прибережні кущі, дерева, дошки, очерет. Хвилі все це несли до перемички, чим і встелили її товстим шаром, що стало додатковим природним засобом, який запобіг, таким чином, її розмиванню.

Повінь 1958 року хоч і не зруйнувала земляний насип, але призвела до просочування значної кількості води до котловану ГЕС. Місця просочування виявили, тож до верхньої перемички знову вивезли 1500 м куб. щебеню. Однак, попри всі старання, вода до котловану постійно прибувала, потужні насоси її постійно відкачували. Тільки на ці роботи тратили щомісячно 300 тис. крб. В перших числах жовтня 1959 року перекрили і Власівську протоку. Оскільки перемички були тимчасовими земляними насипами, то восени 1959 року їх зруйнували.

Цим Дніпро у його середній течії упокорили остаточно. Від цього часу, очевидно, можна вести відлік початку екологічних пропроблем найбільшої водної артерії країни, яка гостро потребує свого оздоровлення *.

* *Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.*

** *ДАКО. НДП. Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 53.*

*** *Див.: Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. – К., 1997. – 92 с.*

Земляні гребля гідровузла та дамби водосховища

Величезні за об'ємами роботи виконали будівельники на споруджені земляної греблі, що перекрила Дніпро у його Власівській протоці – вона утримувала воду в найбільшому на Дніпрі водосховищі і спрямовувала її на гідрогенератори електростанції. Від міцності цієї земляної споруди залежала доля власне придніпровських міст і сіл, що знаходилися нижче греблі Кременчуцької ГЕС, та сотень тисяч їхніх жителів, адже навіть найменший розмив тіла дамби призвів би до трагічних наслідків.

Земляна гребля Кременчуцької ГЕС як складна гідротехнічна споруда умовно поділяється на три частини: острівну, що охоплює частину острова Кишинського та Табурищанську протоку, руслову, утворену від перекриття Дніпра у Власівській протоці, та лівобережну – на заплаві.

Греблю насипали майже чотири роки і вклали в неї 24 млн. 918 тис. м куб. землі.

Острівна гребля має протяжність 1886 м. Її намівали земснарядами, вибираючи ґрунт з дна річки та з котловану, де планували збудувати корпуси майбутньої будівлі ГЕС. Закінчили намівати цю дамбу в жовтні 1957 року, вклавши в неї майже 6 млн. м куб. піску та глини.

Лівобережний відрізок греблі намили в заплавній частині Дніпра. Її протяжність 6450 м. Ґрунти об'ємом майже в 14 млн. м куб. засипали Дніпрові плавні та пасовища на величезних площах. Ці роботи закінчилися в 1959 році *.

Останньою намили греблю в руслі Дніпра, засипавши т.зв. Власівську протоку. Це було остаточним упокоренням могутньої річки в її середній течії. Поступовий намів тут ґрунту розпочався в травні 1959 року. Влітку, коли вода в річці значно понизилася, роботи з насипання греблі тривали цілодобово, однак русло річки загачували поступово. Від постійного звуження річка вела себе досить агресивно, тож чимало матеріалів пішли вниз за течією.

Остаточне перекриття запланували і здійснили з наплавного мосту. Для цього верхню частину мосту – т.зв. поміст, довелося перевезти з Сталінградської ГЕС. Ставили його на 150-тонні баржі, для чого їх міцно прикріпили до дна річки та до берегів у Власівській протоці. Баржі на своє тимчасове місце прибули навантажені камінням. Всі підготовчі роботи до початку перекриття звуженого русла Дніпра закінчили до початку жовтня 1959 р.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство.* – 1961. – № 23. – С. 68.

3 жовтня в 19.00 годин вибухом зруйнували нижню перемичку Дніпра, що захищала котлован ГЕС. Впродовж однієї години низова перемичка була розмита на ширину майже 150 м. Котлован ГЕС затопила вода. Потім зірвали верхню перемичку. Там утворилося русло шириною 120 м. Земснарядами руйнування перемичок продовжили. Натиск води у Власівській протоці набагато зменшився, адже значна маса води пішла по колишній Табурищанській протоці. Вода продовжила руйнування перемичок.

О 12 годині дня 4 жовтня 1959 року вирішили розпочати остаточне перекриття основного русла Дніпра. Для цього з барж вивантажили каміння. Посеред річки утворилися невеликі кам'яні острівці, що перешкождали розмиванню русла. До цього часу судноплавний шлях вже розпочав пропуск суден, тож перекриття русла Дніпра не перешкодило судноплавству.

Перекриття тривало з 12 години до 15 години впродовж одного дня – 4 жовтня. Щогодини великовантажні автомобілі скидали на дно річки до 6 тис. м куб. каміння, зокрема т.зв. гранітні циклопи – негабаритне каміння великих об'ємів. Одночасно на міст в'їжджали до 12 автомобілів, а всього їх того дня працювали 213. Вони скинули на дно річки близько 200 циклопів – гігантських гранітних монолітів, у середньому по 1,5-2 шт. на 1 погонний метр. Поверх них все ті ж автомобілі вивезли тисячі кубометрів дрібного каміння *.

За перекриттям Дніпра спостерігали сотні будівельників. Однак побачити це дійство могли не всі охочі, а тільки окремі обрані з багатотисячного колективу робітників, адже керівництво «Кременчукгесбуду» заздалегідь оголосило, що допускатимуться на видовище лише ті, хто ударною працею завоює спеціальний мандат учасника перекриття Дніпра.

Так, до списку бригад й осіб, яким присудили т.зв. «перехідний мандат» на право взяти участь у перекритті Дніпра, вписали бригаду мулярів Спецуправління №1 на чолі з І.І. Андросовим, які виконали плани робіт на 208%; бригаду теслярів цього управління (бригадир В.П. Прохоренко), перевиконання плану якої сягало 196%; бригаду малярів-штукатурів, очолювану Т.І. Завгородньою, – жінки виконали план на 158%.

Отримали право прибути на свято перекриття Дніпра також різноробоча Л.Ф. Панасенко, що в заліку виконаної роботи досягла результату в 185%; столяр М.П. Іванов – забезпечив 252% виконання плану; водій

* ДАКО. НДП. Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 35.

В.П. Кигим – 150% виконаних завдань, а також сотні інших робітників, інженерів та службовців.

На перекриття Дніпра також прибули передові колгоспники Новогеорґіївського району, робітники промислових артілей, установ та організацій, працівники шкіл, бібліотек тощо. Вони також вибороли мандат на почесне право участі в перекритті Дніпра. Список склали надзвичайно довгий *.

Коли загата з'явилася над поверхнею води, власники цих мандатів криками «Ура!» вітали «історичну подію» поборення могутньої річки. Поряд з робітниками та інженерами, посланцями колгоспів та промислових підприємств, керівниками місцевих органів влади, за перекриттям Дніпра спостерігали і представники центральних органів влади УРСР – М. Підгорний, Д. Коротченко, О. Засядько, Г. Новиков, а також відомі діячі культури – драматург О. Корнійчук та письменниця Ванда Василевська.

«Історичну» подію зафіксували на плівку, потім на Українській студії хронікально-документальних фільмів змонтували фільм на декілька хвилин.

Коли ейфорія від перекриття річки вщухла і глядачі розійшлися, до роботи приступили земснаряди, які поверх кам'яного насипу намили товщі ґрунтів. Намивали греблю до весни 1960 року.

Усього в русло Дніпра вклали майже 6 млн. м куб. землі. Цього виявилось достатньо, щоб перекрити Власівську протоку Дніпра шириною в 1400 м остаточно **.

В основу греблі вкладалися зазвичай суміші з піску та глини. Однак ці породи знаходилися під шаром родючих ґрунтів товщиною від 0,2 м до 1,4 м. Тож унікальне природне багатство-чорноземи, теж принесли в жертву ГЕС, адже їх не відбирали і окремо не складували чи вивозили з метою подальшого використання в сільському господарстві.

Лівобережну частину греблі намивали з заплавних ґрунтів, розташованих обабіч гідропоруди. Пісок і глину та їхню суміш вибирали на глибину до 13-20 метрів.

Загалом, 10-кілометрова гребля Кременчуцької ГЕС – гігантський земляний об'єкт гідровузла. Вона пересікала не тільки русло річки, а й острів посеред неї, а в заплаві – численні озера й озерця, що були царством водоплавної птиці та різних видів риб. Густі трави заплав раніше слугували якісним кормом для тисяч голів худоби.

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 565. – Арк. 47-48.

** ДАКО. НДП. Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 34.

Всі озера й озерця по шляху греблі та обабіч неї знищувалися: вода відкачувалася, а потужні екскаватори виймали з дна колишнього озера ґрунти і вкладали їх в основу дамби. Коротка стріла з ковшем не давала можливості взяти велику кількість ґрунтів, тож на заплави прибули гусеничні бульдозери, які великими ножами переміщали ґрунти під ковші екскаваторів. Тож заплава знищувалася не тільки безпосередньо біля греблі, а й навкруги неї на відстані багатьох кілометрів.

Тіло греблі потребувало присутності великої кількості іншої техніки: вантажних автомобілів та скреперів. Оскільки належних шляхів для їхнього пересування не було, то кожний водій на власний розсуд вибирав свій власний, тож автомобілі, через погану прохідність, помережили унікальну заплаву Дніпра численними коліями, що залишали велетенські виразки на всій лівобережній частині берега. В найбільш заболочених місцях робили тимчасові насипи чи переносні бетонні покриття. Загалом побіля лівобережної частини греблі залишилися десятки найрізноманітніших доріг та покинутих і виведених з ладу автомобілів та тракторів, місцем пристановища для яких стали торф'янисті болота чи вкриті ряскою озера. Звідти їх ніхто не рятував. Їхні остови ржавіли ще десятки років після пуску Кременчуцької ГЕС в дію.

Загалом нищення заплави з усією її унікальною екосистемою набуло грандіозних розмірів.

Одночасно зі спорудженням земляної греблі впоперек Дніпра будівельники здійснювали й інші не менш важливі земляні роботи в межах Кременчуцького водосховища.

Так, понад 1 млн. м куб. ґрунтів намили нижче греблі ГЕС, розділивши високою дамбою суднохідний шлюз та канал, по якому відпрацьована на гідроагрегатах вода потрапляла до Дніпра. В 1960 році її подовжили, оскільки під час скидання води з греблі ГЕС утворювалася велика хвиля, тож її «гасили» новою дамбою.

Навпроти колишнього села Табурища теж насипали земляну дамбу довжиною 3,5 км. Вона призначалася для укріплення Табурищанського мису від руйнівної роботи хвиль.

Першими проектами побудови Кременчуцької ГЕС, як вже відомо, передбачалося затоплення заплавної частини м.Черкас. Під загрозою знищення опинялися кілька промислових підприємств та сотні житлових будинків міста. Небезпека затоплення значної частини Черкас посилювалася ще й тим, що в місто заходили глибокі (до 20 м) й довжезельні яри. Високий правий берег міста також зазнавав постійного руйнування

шляхом осипання ще задовго до спорудження Кременчуцького водосховища та підняття води. Тож перспектива прибережної частини міста, яке на середину 50-х років ХХ ст. налічувала 83 тис. жителів, вималювалася жакливою.

Доля бути назавжди знищеним чекала також на м.Чигирин, що знаходився в басейні р.Тясмин – правої притоки Дніпра.

У післявоєнний час у долині Тясмину – майже від м.Сміли до Чигирина, були здійснені значні за об'ємами меліоративні роботи з виправлення русла річки, осушення її заплави. Ґрунти в долині річки площею понад 15 тис. га. є надзвичайно родючими через постійне зволоження. Долина річки надзвичайно густо заселена. Очевидно, саме всі ці обставини змусили внести зміни до проекту побудови Кременчуцького гідровузла й захистити м.Черкаси та долину р.Тясмин від затоплення й підтоплення. Захищати вирішили єдино доцільним і можливим способом – земляними дамбами.

На лівому березі Дніпра, в його середній течії, знаходиться т.зв. Золотоніський масив, на якому на середину 50-х рр. ХХ ст. проживали близько 9 тис. жителів. Фактично це лівобережна заплава Дніпра, що знаходиться на значній відстані від будівлі Кременчуцької ГЕС. Більшу частину площ Золотоніського масиву вкривали болота та заболочені землі. Через масив також протікали річки Золотоноша, Сухозгарь та Кропивна. Значну площу масиву вкривали ліси. У випадку появи водосховища, Золотоніський масив перетворився б на величезне за площею майже суцільне болото, а власне водосховище на цій ділянці було б мілководним, тож малопридатним для будь-якого використання, окрім розведення, хіба-що, малярійного комара. Золотоніський масив також вирішили відділити від водосховища земляною дамбою. Це стосувалося і Оболонського масиву в межах Полтавської області, де природні умови й наслідки від затоплення були ідентичними Золотоніському масиву.

На північний захід від м.Черкаси знаходиться т.зв. Будище-Свидівський масив площею до 7 тис. га, з яких цінні ліси охоплюють площу в 3,8 тис. га. Тут проживали до 8 тис осіб. При відсутності захисту від водосховища, масив перетворювався на мілководну ділянку Дніпра з сотнями островків та півостровів, вузькими протоками та Ірдинськими болотами, площа яких неймовірно збільшувалася.

Зрозуміло, що поряд зі спорудженням водозливної греблі, будівлі ГЕС та греблі впоперек Дніпра, проектант передбачили, враховуючи особливості рельєфу чаші Кременчуцького водосховища, можливе за-

топлення або підтоплення розташованих там населених пунктів та міст, а також десятків тисяч гектарів родючих ґрунтів та заплав. Для їхнього захисту запроектували спорудження 10 дамб, розробивши 27 різних варіантів. Однак розробники проекту спорудження захисних дамб попередили владу, що вартість усіх захисних робіт перевищуватиме в 3-10 разів, і навіть більше, затрати на організацію чаші водосховища. Тому запропонували з 10 захисних дамб спорудити спочатку тільки дві – для захисту м. Черкас та долини р. Тясмин *. Ними захищалися від затоплення 2480 дворів, 10027 мешканців, 16,5 тис. га земель.

На лівому березі загроза затоплення нависла над Золотоніським та Оболонськими масивами. Для захисту 2033 дворів у зоні цих масивів та 11600 га земель проєктанти теж розробили систему земляних дамб – і тільки на Оболонському масиві їх передбачили 8. Вартість усіх робіт з їхнього спорудження – надзвичайно висока. У випадку відмови від захисту лівобережної частини Дніпра, Золотоніський та Оболонський масиви, де вже й так були болота Горошинське, Бурімське, Золотоніське, Оржицьке, Удайське, перетворювалися б на гігантську мілку частину водосховища з плавнями, протоками, озерцями, затоками й островами, всуціль вкритими очеретом та колоніями малярійного комара. До речі, для боротьби з ним передбачили розпилення препаратів ДДТ та гексахлорана **.

Проекти захисних споруд довго вивчали в уряді України. 23 червня 1958 року РМ УРСР нарешті затвердила постанову №783, якою остаточно вносилися зміни до планів побудови Кременчуцького гідровузла в частині, що стосувалася спорудження захисних дамб біля Черкас, довжиною 9,2 км і вартістю 111,8 млн. крб.; т.зв. Тясминської дамби довжиною 3,8 км та вартістю 103,2 млн. крб.; Золотоніської – протяжністю в 23,1 км та вартістю в 73,6 млн. крб. Таким чином від затоплення в долині Тясмину та на Золотоніському масиві захищалися землі площею майже у 20 тис. гектарів ***.

Також вирішили будувати дамби на Оболонському масиві.

Для захисту м. Черкас збудували дамбу довжиною фактично у 9,8 км.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 78-80.

** Ці ядовиті препарати є небезпечними для людини через свою канцерогенну властивість. У багатьох країнах світу їх використання заборонене. Однак НДІ малярії й медичної паразитології ім. проф. Рубашикіна взагалі пропонував обробити всю 3-х кілометрову зону по периметру Кременчуцького водосховища цими токсичними препаратами (О.Б.).

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 18.

Південніше міста її приєднали до берега, створивши витягнутий у довжину своєрідний земляний мішок. Дамбу зміцнили бетонними плитами, а зверху висадили кущі верби

Захист долини Тясмину вимагав іншого вирішення, ніж побудови власне дамбу в гирлі річки. Оскільки Кременчуцьке водосховище за свого повного об'єму значно вивершувалося над Тясмином, то воду з притоки вирішили перекачувати в Дніпро потужними насосами. Для цього біля с. Стецівка збудували насосну станію.

Тясминську дамбу насипали від с. Стецівка до с. Вітове. Вона захистила 24 села і 2 міста (Чигирин і Смілу), 235 підприємств та загалом 13,8 тис. га заплавних земель. Фактична довжина греблі сягала 5 км, максимальна висота 14 м. Поверх греблі проклали автомобільну дорогу.

Оскільки Тясминська дамба збудована паралельно течії Дніпра, то, для запобігання її зміщення та для гасіння енергії хвиль, довелося здійснювати цілий комплекс інших захисних робіт: вистеляння дамби бетонними плитами, мощення схилів щебенем та камінням, влаштування т.зв. хвилелому тощо.

Тясминська дамба розташована на торф'яних ґрунтах, що мають властивість просідати під її вагою. Це просідання дійсно зафіксоване, але критичних значень для переливу води з Дніпра через греблю в Тясмин не досягнуто. Спостереження за поведінкою греблі розпочалися з 21 серпня 1958 року і віриться, що тривають вони донині.

На насосній станції біля с. Стецівка встановили 7 насосів. Кожен з них здатен щосекунди перекидати від 5 до 15 куб м. води з Тясмину до Дніпра. Скільки щосекунди гине риби під дією техніки, невідомо. Також невідомо, чи є вона там взагалі.

Лівобережний Золотоніський масив від затоплення врятували завдяки трьом земляним загатам. Система цих дамб довга та складна. Лівим «плечем» дамба огинає с. Чапаївку та примикає до його західної частини. Потім дамба прямує до с. Чехівка, звідки повертає на північ і з'єднується з корінним берегом Дніпра вище впадіння в нього р. Ірклій. Довжина цього рукотворного творіння сягає 20 км, а висота 8 м. Тут теж виникла ситуація, подібна до Тясминської. Тож, щоб не виникло заболочення масиву, талі й дощові води, що збиралися біля основи дамби, вирішили перекидати в Дніпро. За об'ємом вони сягали до 23 млн. м куб. щороку. Для цього встановили шість потужних насосів, здатних відкачувати по 3 м куб. води щосекунди. Долину р. Кропивни перекрили дамбою №3 довжиною в 400 м, а її води перекидають у р. Сухозгарь.

Заплаву р. Сухозгарь теж перекрили дамбою №2 довжиною 4 км. Об'єднані води річок Кропивна та Сухозгарь насосами скидають у р. Золотоношку, а з неї – у Дніпро. Для перекидання води потрібна електрична енергія. Її беруть з Кременчуцької ГЕС. Непродуктивне використання електроенергії зменшує ефективність роботи ГЕС. Вода, що кілька разів потрапляє до насосів, позбувається майже всього живого.

Правобережний Будище-Свидовський масив, що вище Черкас, від затоплення та підтоплення водами Дніпра рятують три дамби. Одна з них, довжиною 5,6 км, захищає села Будище й Лозовок. Інша, протяжністю 6,7 км, розташована між селами Свідовок та Дахнівка. Третя має довжину 3,7 км і захищає села Дахнівку та Василицю. Гребні дамб перевищують рівень води у водосховищі від 2 до 3-х метрів.

Окрім власне дамб, будівельникам довелося прокласти десятки кілометрів водовідвідних каналів *.

Оболонський масив знаходиться на лівому березі р. Сула між селами Оболонь та Мозоліївка в межах Полтавської області. Для захисту від затоплення масиву спорудили 8 низьконапірних дамб, що з'єднали окремі острови й півострови. Перекидання води з річки Крива Руда здійснено завдяки каналу з насосною станцією.

Дамбою захистили також і м. Крюків (нині, в основному, правобережний – Крюківський район м. Кременчука), що розташований нижче від Кременчуцької ГЕС і не перебуває безпосередньо в зоні водосховища.

Слід зазначити, що тільки деякі ділянки згаданих дамб укріпили залізобетонними плитами. Це Тясминська захисна дамба та 680 м Черкаської дамби. Бетон у тіло дамб вкладали «новаторським» способом: розчин та бетонну суміш розгортали бульдозерами. Ними бетон і трамбували. Попри це було застосовано величезну кількість ручної праці. Саме в такий спосіб майже по всій довжині крутих схилів дамб встелявся щебінь та бутовий камінь. Його об'єми, що пройшли через руки будівельників, сягає десятків тисяч тонн.

Роль зведених гідротехнічних споруд для захисту жителів прибережних сіл і міст майже по всій довжині Кременчуцького водосховища, і особливо на його лівому низинному березі, є надзвичайно важливою.

Руйнування земляних насипів здатне спровокувати потоп, подібний за розмірами з біблійним, який може завдати величезної шкоди господарській діяльності людей, і, навіть, відібрати у них життя. Кількість людських жертв при подібній трагедії важко уявити.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 86-89.*

Коли проектували дамби враховували той факт, що висота хвилі у водосховищі не може перевищувати: 2,6 м біля гирла Тясмину та 1,9 м біля м. Черкаси. Тож дамби вивершуються над поверхнею водосховища до 3 метрів. Важливу роль також відігравала якість ґрунту, що вкладався у дамби. Тому якість наміву греблі й дамб контролювала Науково-дослідницька станція Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. Лаборанти здійснювали регулярні заміри якості всіх робіт на греблі й дамбах, починаючи від вивчення стану їхніх підосів та усіх намівних ґрунтів до гребеня насипу включно. Вкладену в греблю й дамби землю перевіряли після кожного ярусу наміву товщиною в 0,8 - 1 м та через кожні 50-100 м вздовж гідроспоруд.

Усього за час з 1955 по 1957 рр. фахівці Науково-дослідницької станції Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту взяли майже 29 тис. проб вкладених у загати ґрунтів. Усі ті площі, що не відповідали технічним вимогам, прибиралися і замінювалися потрібними. Це також стосувалося і бетону.

Свої спогади про земляну греблю, поперечну Дніпру, залишив учасник будівництва Кременчуцької ГЕС Василь Іванович Юрченко: «Перш за все вражають її розміри. Ширина греблі на поверхні дорівнює майже 100 метрам. Це тоді, як за гідротехнічними вимогами вона могла б бути до 20 м. В основі дамби її ширина 350-400 м. Основу під греблю багато разів перевіряли. Всі м'які ґрунти видалялися, поверхня зачищалася, потім потужні земснаряди намили все тіло гідроспоруди. Кар'єри піску знаходилися поряд, у нижньому б'єфі, паралельно до греблі. Земснаряди намили в неї мільйони кубометрів перемитого піску. Щільність вкладання піску багато разів перевірялася будівельними лаборантами. Верхній схил греблі одягнутий залізобетонними плитами, нижній-протилежний – засіяний травами. Коли верхній схил греблі бетонували, то для прискорення робіт бетон розрівнювали бульдозерами. По греблі проклали автомобільну дорогу і залізницю, а також лінію електропередач. Фронт напору води становить 15,4 км, з них на частку земляних споруд припадає 14,9 км. Безнапірна дамба лівого берега простяглася на 1,27 км. На долю бетонних споруд залишається майже 500 м. Будівля ГЕС близько 300 м, водозливна гребля – 200 м і шлюз» *.

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

Скельні роботи

Машинний зал Кременчуцької ГЕС, шлюз та водозливну греблю вирішили будувати на масивній гранітній підшві, в той час як лівобережну дамбу насипали на м'яких ґрунтах *. Таке розташування основних споруд гідроелектростанції виявилось вкрай вдалим, адже фундаменти були міцними, тож надійними. Зате будівельникам довелося докласти чимало зусиль, щоб у товщах гранітів підготувати фундамент під ГЕС та наскрізь пробити Табурищанський мис для судноплавства. Обмежена кількість техніки в перший підготовчий період будівництва гідровузла спричинила використання майже суціль ручної важкої фізичної праці.

Загальний об'єм скельних робіт на Кременчуцькій ГЕС вимірювався 1 млн. 135 тис. м куб. З них на котлован будівлі ГЕС і водозливної греблі припадало 687 тис. м куб., на шлюз – 448 тис. м куб. **.

Щоб розпочати роботи з видобутку граніту в зоні ГЕС будівельникам довелося обводнити майбутню ділянку будівництва, для чого вище і нижче місця спорудження насипали тимчасові земляні дамби, або т.зв. перемички. Утворилася замкнена площа, яку назвали котлованом, вода до якої майже не надходила, а та, що потрапляла, постійно відкачувалася потужними насосами. Це дозволило ввести туди техніку та робітників. Загроза затоплення котловану з усією технікою та сотнями людей, які там перебували, виникала під час повеней. Однак тимчасові перемички витримали натиск стихії, тож роботи на осушеній ділянці Табурищанської протоки Дніпра тривали постійно впродовж 1956-1959 років, або 35 місяців безперервної праці.

Щоб дібратися до гранітів дно річки спочатку звільнили від товщі мулу. Застосували для цього такий варварський спосіб, як гідрозмив, коли потужними струменями води м'які ґрунти з усім живим, що в них було, змивалися в понижені ділянки, звідки земснаряди ця рідка маса відправлялася на побудову дамб. Вода для гідрозмиву бралася в Дніпрі і насоси не розбирали, що потрапило до них: маси води чи косяки риб. Увесь мул, що його не могли взяти земснаряди, вибирали лопатами робітники, вантажили на автомобілі і вивозили за межі котловану. Їхні умови праці виявилися вкрай важкими – постійне перебування у грязюці у непристосованому для цього взутті провокувало численні хвороби, а відсутність належного побуту з можливістю про-

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 9.

** ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 56.

сушити одяг призвело до величезної плінності кадрів на цьому об'єкті гідровузла.

На очищене дно річки згодом прийшли бригади буровиків. Одночасно працювали до 40 перфораторів і чотири станки для буріння. Останні могли за зміну проробити отвори в гранітах до 2-2,2 погонних метри. Тобто, продуктивність праці виявилася вкрай низькою, тож роботи з дроблення каменю відбувалися надзвичайно повільно.

Перфоратори – ручні та механізовані, вимагали великої кількості стиснутого повітря. Тож на дні котловану спорудили компресорну станцію, що виробляла 120 м куб. повітря щосекунди. Цього скоро виявилось замало, тож потужності станції збільшили.

До кожного перфоратора по дну котловану проклали труби, що витримували великі тиски повітря. Однак їх часто руйнували автомобілі й бульдозери, що пересувалися територією котловану. На дні річки також збудували майстерню з ремонту перфораторів. З часом продуктивність праці зросла настільки, що за зміну одному робітнику-перфораторнику вдавалося пробурити від 6 до 15 метрів гранітів, а потім і до 20-25 погонних метрів.

Після буріння отворів до них закладалася вибухівка, що рвала скелі. Перші вибухи на дні котловану відбулися в листопаді 1956 року.

Подрібнену вибухами гранітну масу вивозили автомобілями.

Про тяжку специфіку роботи з гранітом свідчить той факт, що ручними перфораторами отвори бурилися на відстані від 1,2 м до 1,5 метрів один від одного і глибиною до 5,5-6 м, утворюючи певні квадрати. З 1 м пробуреної породи отримували 1,7 м куб. гранітів, для чого затрачали 22 м куб. повітря *.

Скільки робітників отримали хворобу легенів, роками вдихаючи гранітний пил, статистика нічого не говорить. «Комуністична будова» вимагала й не таких жертв, то що вже говорити про долю кількох десятків перфораторників, легені яких буквально цементувалися не згірш бетону, що вкладався у фундамент ГЕС.

Для того, щоб отримати 1 м куб. граніту, довелося використати від 350 до 600 грам вибухівки. Видобутий граніт часто мав великі форми, тобто був «негабаритним». У ньому доводилося вдруге-втретє бурити отвори, закладати вибухівку та підривати. Підривали моноліти до того часу, поки його могли взяти в ковші екскаватори. За зміну один екскаватор теоретично міг навантажити до 470 м куб. гранітів. Їм допомагали

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 58.*

бульдозери, що згрібали викинуті вибухами гранітні глиби, робили заїзди до забоїв. Десятки великовантажних автомобілів вивозили покришену масу за межі котловану.

Роботи надзвичайно уповільнилися, коли дійшли до основи, на якій планували методом бетонування робити фундамент будівлі ГЕС та водовідвідної греблі. Використовувати потужню техніку та робити вибухи стало небезпечним, оскільки основа під фундамент могла дати тріщини, що в майбутньому під тиском ваги бетонних споруд могли поглибитися та призвести до руйнування самої ГЕС. Тож зачистка основи під фундамент відбувалася суціль відбійними молотками з ручним вантаженням подрібненої породи лопатами на кузовах автомобілів. Завдяки дійсно каторжній праці сотень робітників вдалося зачистити понад 50 тис. м² скельної породи. Механізувати ці роботи так і не спромоглися. Це особисто визнало керівництво «Кременчукгесбуду» *.

Роботи з підготовки фундаменту майбутньої ГЕС здійснювали різні організації. Так, бурильні й вибухові роботи виконували робітники «Вибухпромбуду», а прибирали породу бригади «Кременчукгесбуду». Це значно уповільнювало роботи, адже «Вибухпромбуд» не був зацікавлений у пришвидшенні темпів робіт, тож всіляко їх затягував. Його діяльність вимірювалася в метрах пробурених отворів, кілограмах закладеної в них вибухівки та тоннах зірваної породи. Керівництву «Кременчукгесбуду» потрібна була очищена від граніту чиста поверхня, а також тисячі тонн якнайшвидше вивезеної з ділянки породи. Тож окремі валуни спеціалісти «Вибухпромбуду» могли рвати безкінечно, в той час як фронт робіт просувався надзвичайно повільно.

Наприкінці 1956 року керівництву «Кременчукгесбуду» вдалося переконати Міністерство електростанцій СРСР внести зміни до організації робіт в котловані майбутньої ГЕС. Тож віднині всю площину котловану розбили на три ділянки, закріпили їх за бригадами, одні зводили будівлю ГЕС, водозливну греблю і шлюз, іншим доручили бурові роботи й прибирання породи, а вибухові роботи здійснювали робітники «Вибухпромбуду». Їхню діяльність пов'язали графіками з чітко виписаними об'ємами та термінами, відступати від яких заборонялося. Таким чином, темпи робіт на спорудженні ГЕС віднині диктували не керівництво «Вибухпромбуду», а винятково «Кременчукгесбуду». Ці технічні й організаційні заходи підвищили відповідальність технічного персоналу трьох ділянок за увесь комплекс скельних робіт, між ними виникло

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 59.*

змагання, простої механізмів скоротилися, роботи віднині тривали цілодобово.

У наслідок таких змін в 1957 році виконали визначальний об'єм робіт з підготовки основи під фундамент ГЕС, що дозволило 1 листопада 1957 року вкласти перший кубометр бетону в днище будівлі ГЕС. Ця подія перетворилася на велике свято, на яке зійшлися тисячі будівельників. Роботи зі спорудження фундаменту ГЕС набирали величезного розмаху. Скельні роботи на цьому не припинилися. Паралельно з ними в товщах Табурищанських гранітів пробивали камеру шлюзу.

Спочатку судноплавний шлюз планували спорудити до початку 1961 року. Однак, через плани збудувати ГЕС на рік раніше, вирішили його збудувати до вересня 1959 року.

Тож розпочалося швидкісне будівництво і введення в дію шлюзу до перекриття річки Дніпро.

Канал шлюзу довелося значно поглибити, щоб ним до наповнення чаші водосховища проходили судна. Був випадок, коли теплохід застряг на виступах бетонних стін каналу. Потім, коли водосховище наповнилося, то великі судна проходили шлюзом безперешкодно. За півтора роки, що минули від укладки першого кубометру бетону в шлюз, його збудували.

Для прикладу, на Свирській ГЕС шлюз будувався 5 років, на Каховській – 3 роки, а на Кременчуцькій – 1,5 роки.

Великі трудові досягнення на будівництві шлюзу демонстрували комплексні бригади Григорія Вирича, Степана Олизька, Василя Горбачова, Миколи Баканова, Андрія Яворського, Тамари Чекотило.

Наприклад, бригада Володимира Шугая виконала своїми силами всі без винятку роботи на спорудженні одного зі складних об'єктів – верхньої голови шлюзу.

Коли будову відвідав президент В'єтнаму Хо-Ші-Мін, то він зацікавився роботою комплексних бригад і особисто розмовляв з Григорієм Виричем.

Величезну роботу з монтажу металоконструкцій здійснила бригада Анатолія Колодєєва. Великий об'єм земляних робіт виконали екіпажі земснарядів №№ 7, 21, 23.

Залишив нам спогади про це колишній начальник житлового будівництва і управління будівництва суднохідних споруд «Кременчукгесбуду» Микола Васильович Аристархов*.

6 вересня 1959 року шлюз запрацював. Через місяць перекрили Дніпро.

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

Бетонні роботи

Нині важко підрахувати скільки разів перероблявся проект побудови Кременчуцької ГЕС і скільки було внесено змін до вже готового й, здавалося, остаточно затвердженого плану. Чого варті лише дві такі «зміни»: збільшення кількості гідротурбін з 7 до 12, чи «дострокове» введення ГЕС у дію раніше запланованого *.

2 листопада 1955 року на нараді за участю заступника голови РМ УРСР Непорожнього, начальника «Кременчукгесбуду» Новікова, парторга ЦК КПРС Панасенка та директора Кременчуцької ГЕС Строганова дійшли до думки щодо пуску першого агрегату наприкінці 1958 року, а всієї Кременчуцької ГЕС – в 1959 році **.

Ці плани виявилися прожектерськими, тож нереальними, але від думки щодо дострокового пуску не відмовилися. Це відповідало тогочасному психозу вводити в дію «дочасно» щоб то не було, будь-якою ціною і будь-який об'єкт, адже всяка новобудова нібито наближала «комунізм».

Кожна з цих «головних» змін породжувала тисячі інших – «другорядних». Великі сюрпризи проектантам і будівельникам підносила природа та норавливий характер Дніпра. З усім справилися й все подолали тільки завдяки пошуку часто нетрадиційних або новітніх, як на той час, вирішень.

Візуально споруда машинного залу Кременчуцької ГЕС і водозливної греблі, що, фактично, становлять одне ціле, програє Дніпрогесу, спроектованого, як відомо, американськими спеціалістами.

Прямолінійна, невиразна й навіть дещо спрощена конструкція Кременчуцької, банально перекинутої впоперек річки, позбавлена того оригінального силуету, що її має перша гідроелектростанція на Дніпрі поблизу Запоріжжя. Причина, напевне, в тому поспіхові, через який намагалися отримати велику кількість «дешевої» електроенергії, завдяки якій побудувати в країні «світле щасливе майбутнє». Тож було не до архітектурних «надмірностей».

* Така «достроковість» означала, насправді, «тимчасову експлуатацію». Тож за уро-чистими мітингами щодо пуску в дію ГЕС чи ілюзу, часто за участю керівників держави, розпочиналася напружена робота з доведення об'єктів до ладу. Не дивно, що 5 грудня 1959 року будівельники «достроково» пустили в дію перший агрегат Кременчуцької ГЕС, але, після привітань ЦК КПРС і РМ СРСР, відразу взяли на себе ще одне «дострокове» зобов'язання: завершити будівництво гідровузла до 13 серпня 1961 року (О.Б.).

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 63.

А, можливо, справа в добре прихованому ще одному призначенню усіх ГЕС на Дніпрі: вони розглядалися як новітня зброя проти війська НАТО, що теоретично могли захопити значну частину України. Якщо зірвати греблі усіх електростанцій одночасно, висока хвиля змие до Чорного моря усіх ворогів раз і назавжди.

Досвід такого використання води як зброї Червона Армія вже мала, коли її сапери підірвали греблю Дніпрогесу в 1941 році. Щоправда, тоді в товщах води загинуло не так військо нацистських окупантів, як своє, непоінформоване про знищення ГЕС, яке разом з мирними жителями саме перебувало в пониззі Дніпра. Загинула сотня тисяч людей *.

Все будівництво Кременчуцької гідровузла тривало з травня 1954 року і завершилося влітку 1961 року. Але недоробки ліквідовували аж до 1967 року.

Т.зв. підготовчий період будівництва розтікся в часі до 3,5 років. Тож будівельникам потрібно було докласти чимало зусиль, аби пришвидшити будівництво.

Шляхами вирішення завдань щодо скорочення термінів спорудження стали ритмічна організація бетонних робіт на будівлі станції та водозливній греблі, а також широке використання збірного залізобетону.

Загалом, під час будівництва Кременчуцької ГЕС було вкладено понад 1 млн. 16 тис. м куб. бетону і залізобетону. Перший кубометр бетону у фундамент електростанції вклали 1 листопада 1957 року. Відтоді й до пуску ГЕС в дію бетонні роботи тривали майже безперестанно, за винятком окремих дуже морозних днів. Якщо до кінця 1957 року будівельники вклали в основні споруди гідровузла, а ними були будівля ГЕС та гребля, 38, 1 тис. м куб. бетону, то наступного року ця кількість зросла майже в 10 разів і досягла 325, 4 тис. м куб.

7 березня 1958 року відбулася нарада в Держплані УРСР, під час якої вирішили запустити перші два агрегати Кременчуцької ГЕС у листопаді 1959 року, а всі інші – у 1960-му. Також визначили терміни початку інших етапів будівництва ГЕС: перекриття русла Дніпра – з 1 жовтня 1959 та початок наповнювати водосховища водою до відмітки 71 м до 1 листопада 1959 року.

Оскільки терміни введення в дію ГЕС скорочувалися, то темпи робіт зростали. Для виконання завдань потрібно було вкладати за зміну не менше 45 тис. м куб. бетону. Для виготовлення такої кількості бетонної

* Див.: Сосницький Л. Вибух Дніпрогесу. Хвилини чорного літа 1941 року. Точка доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/vibuh-dniprogesu>, час доступу: 10.01.2016 тощо

маси власних потужностей у «Кременчукгесбуді» не вистачало. Вирішили спорудити додатково ще три бетонні заводи. Кількість робітників ухвалили збільшити на 5 тис., або майже на 40% *.

Обладнання для бетонних заводів безперервної дії зобов'язали виготовити Дніпровський механічний завод. При тому – якомога швидше. Проте, завод з виконанням цих надтермінових завдань у заплановані строки не вкладався.

У 1959 році кількість вложеного бетону зросла ще майже на 100 тис. м куб. і досягла рекордної кількості в 423 тис. м куб. Могли б вкладати і більше, однак цьому заважав постійний дефіцит щебеню, з виробництвом якого місцеві каменедробильні заводи не справлялися. І причина тут не у відсутності сировини, а в умовах праці робітників. Тож значну кількість жорстви різних фракцій – до 300 тис. м куб. довелося завозити з Запорізького кар'єру.

Переважну кількість бетонної маси доводилося вкладати тільки в заздалегідь підготовлену форму – опалубку. На її спорудження витрачалися тисячі кубометрів лісоматеріалів та чимало часу, адже дерев'яні риштування використовувалася зазвичай тільки один раз на певному об'єкті. Згодом цей процес значно удосконалили, використовуючи замість дерев'яних конструкцій опалубки т.зв. масивні опалубкові бетонні блоки. Вони призначалися для багаторазового використання, від чого продуктивність праці бетонувальників різко зросла.

У 1959 році, під час бетонування лівобережної частини греблі, застосували ще одну нову технологію – т.зв. «циклопічну кладку з широкими швами». Особливістю цієї новинки було те, що основним матеріалом для робіт був не бетон, а величезні гранітні блоки – т.зв. циклопи, вкладені один на один, ніби єгипетські піраміди. Порожнини між ними заливали бетоном. Деякі гранітні циклопи сягали об'єму в 20 м куб. Якби техніка була потужнішою, то на греблю транспортували б гранітні блоки і більших розмірів. Використання гранітних брил дозволило скоротити затрати у два рази – вартість таких робіт сягала 76 крб. за кубометр, тоді як звичайне бетонування 1 м куб. обходилося майже у 140 крб. **

Як відомо, мороз не сприяє бетонним роботам. Зимовий період поблизу Кременчуцької ГЕС був нестійким – потепління чергувалися з різкими похолоданнями, коли морози долали відмітку в -20°C і опускалися

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 1-2.

** ДАКО. НДП. Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 31.

навіть нижче. Морози супроводжувалися віхолами. Навіть за таких несприятливих умов бетонні роботи тривали. Для цього для підігріву бетонної маси використовували електроди, занурені в розчин. Їх потужності в 50 кВт і напругою в 60 в повністю вистачало для прогрівання бетону і випарювання з нього вологи. Крім того, для знищення снігу та льоду з поверхні, що призначалася для бетонування, використовували т.зв. «вогнемети» – спеціальні пристрої, що під великим тиском спрямовували вогненний факел на потрібний об'єкт. Зрідка забетоновані поверхні вкривали на кілька діб очеретяними матами для повного просихання. Всі ці заходи дозволили взимку забезпечити такі темпи бетонних робіт, як і влітку. Якість бетонних робіт при цьому була високою.

Керівництво «Кременчукгесбуду», намагаючись вкластися у визначені Москвою терміни будівництва ГЕС, деякі проектні будови відмітали повністю, натомість впроваджували свої. Це стосується і т.зв. «мостового переходу» через Дніпро, а простіше – залізничного і автомобільного мосту, що проходив паралельно будівлі ГЕС. Проект передбачав спорудження спочатку тимчасового переходу, потім, коли потреба в ньому відпадала б, цю металеву естакаду потрібно було розібрати, натомість спорудити постійний міст. Однак капітальний вирішили будувати відразу. Ця споруда надзвичайно велика і матеріаломістка, адже проходить над шлюзом, над 12 гідроагрегатами та водозливною греблею.

Міст будували загалом традиційно – на спеціальні опори вкладали бетонні балки вагою у 62 тонни. Вартість 1 м куб залізобетонних балок досягла 1 007 тис. крб., а їх загальний об'єм 4 тис. м куб. Спочатку по ньому, ще не добудованому, пересувалися 7 різнотипних кранів та сотні автомобілів, завдяки яким здійснювалися бетонні та монтажні роботи на всіх головних об'єктах ГЕС, а потім, з жовтня 1959 року, по мосту, який з'єднав обидва береги Дніпра, розпочався інтенсивний автомобільний і залізничний рух. Економія тільки металу за такого здійснення будівельних робіт на мостовому переході сягала 6 000 т. Досвід будівництва мосту одночасно з бетонними роботами на Кременчуцькій ГЕС пізніше запровадили на інших електростанціях країни.

Одночасно з бетонними роботами взялися за монтажні. Так, першим великим механізмом, встановленим на щойно забетоновану будівлю ГЕС, був могутній 500-тонний кран. Поряд з ним діяли інші крани – 50 і 20 тонн. Ними подавали не тільки бетонну масу на об'єкти, а й монтували гідроагрегати, кожен з яких важив понад 600 тонн. Зрозуміло, що їх монтували окремими частинами. В той час, коли змонтували в ніші

першу гідротурбину і вкрили її ковпаком, для наступної вже підготували камеру, а інші тільки заливали бетоном. Такий метод, названий поточним, був вперше застосований на будівництві саме Кременчуцької ГЕС.

Відповідно до графіку робіт на монтаж кожного гідроагрегату відводилося 48 календарних днів. Всі роботи з доводки турбіни сягали загалом 70 днів. Тобто, впродовж кожного календарного місяця повинен здійснюватися монтаж однієї турбіни і розпочинатися монтаж наступної. Робота вносила свої корективи, тож в стадії монтажу знаходилися фактично по три агрегати. На цих роботах працювали 120 робітників у дві зміни. Бетонувальники, а з ними теслярі, робітники бетонних заводів, кранівники, водії самоскидів та ін. працювали в три зміни.

Монтаж першого агрегату Кременчуцької ГЕС – з моменту опускання робочого колеса в камеру до пуску агрегату на холості обороти – тривав 100 днів. 12-й, останній, агрегат, змонтували за 23 дні. Творча ініціатива інженерно-технічних працівників «Кременчукгесбуду», їхня тісна співпраця з проектними інститутами, напружена праця робітників дозволила:

- 1) різко скоротити строки будівництва: на рік раніше встановлених термінів запустити в дію три перші гідроагрегати і взяти на себе зобов'язання – завершити всі роботи на будівництві Кременчуцької ГЕС до дня будівельника – 13 серпня 1961 р.;
- 2) одночасно з різким збільшенням потужності ГЕС знизити її вартість на 200 млн. крб.;
- 3) шляхом раціонального перепроектування бетонних споруд з використанням місцевих будівельних матеріалів вдалося скоротити об'єм бетону і залізобетону на 200 тис. м куб, зекономити велику кількість металу, лісоматеріалів і цементу;
- 4) скоротити строки від моменту вкладання першого кубометру бетону до пуску першого агрегату до 2 років і скоротити до 11 місяців термін від пуску першого агрегату до введення гідроелектростанції на повну потужність з пуском 12 агрегатів *.

Велике навантаження випало і на колективи Харківського турбінного заводу та генераторного заводу «Електротяжмаш», які постачали на Кременчуцьку ГЕС найголовніше обладнання, зокрема – гідротурбіни.

Як відомо, Кременчуцьку ГЕС «достроково» ввели в дію в грудні 1959 року, запустивши кілька гідроагрегатів. На цей час Кременчуцьке водосховище тільки наповнювалося водою. На багатьох інших об'єктах все ще здійснювалися бетонні та монтажні роботи.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство. – 1961. – № 23. – С. 37.*

Водосховище наповнювалося надзвичайно повільно. Цьому сприяло жарке літо 1959 року, суха осінь, необхідність постійного скидання води через греблю ГЕС, адже монтаж гідроагрегатів все ще тривав. Не дивно, що запущена в дію перша гідротурбіна мала потужність всього в 7 тис. кВт, в той час як за проектом вихід електроенергії від неї повинен сягати 21 тис. кВт.

Узимку та особливу на весні 1960 року планували повністю заповнити водосховище. Регулювати стік Дніпра поблизу ГЕС чомусь доручили спеціалістам з управління Дніпроенерго Запорізького раднаргоспу. Вони здійснили розрахунки і спрогнозували, що до квітня Кременчуцьке водосховище заповниться водою до відмітки у 78,0 м, тобто, майже повністю. Однак Дніпро показав свій норов. Весною 1960 року водосховище не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін.

Також перші місяці тимчасової експлуатації кількох агрегатів ГЕС виявили чимало браку, прорахунків та недоробок у конструкціях гідротурбін. Навіть тогочасний винахід – захисні ковпаки над турбінами замість будівлі над ними, не вберігали електромеханізми від талої та дощової води. Якість бетонних робіт в турбінному залі була такою, що його вирішили оштукатурити. Тож одночасно з роботою турбін та наявності біля них експлуатаційників, у залі встановили опалубку і бригади штукатурів здійснювали штукатурні роботи, чим створювали серйозні перешкоди в роботі персоналу ГЕС та самих механізмів. Зрозуміло, що про естетику робіт майже не дбали.

У 1960 році Кременчуцьку ГЕС все ж запустили на повну потужність, але це виявилось тільки «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося «за тимчасовими схемами», перші гідроагрегати підключалися теж до «тимчасових» трансформаторів «з серйозними недоліками в системі охолодження». Загалом, «тимчасові» схеми енергопостачання виявилися непевними і невипробуваними, а також небезпечними з погляду техніки безпеки. Заміна багатьох механізмів та елементів електропостачання призводила до повної зупинки ГЕС! Зате до Москви летіли переможні реляції про достроковий пуск в дію Кременчуцької ГЕС, про перші мільйони кВт отриманої електроенергії. Розтиражовані всіма наявними на той час пропагандистськими засобами, ці тріумфальні рапорти вкотре переконували народ про чергові завоювання «комунізму».

Вже перші тижні експлуатації Кременчуцької ГЕС вказали на ще одну величезну проблему: наявність великої кількості сміття у водос-

ховищі, що норовило потрапити на лопаті гідротурбін. Його, звичайно, намагалися виловити, для чого запроектували й спорудили спеціальні сміттєвловлювальні решітки. У повінь 1960 року, коли назбиралася маса сміття, видаляти його не було як – сміттезбірний тракт все ще будували. Весною 1960 року до греблі Кременчуцької ГЕС підходили не тільки величезні багатотонні крижини, а й цілі острови, рясно порослі кущами. Перед решітками накопичилися тисячі великих колод дерев та топляків. Також до гідроелектростанції ринула страхітлива маса всього твердого бруду, що піднявся з затоплених площ сотень сіл. Виловленого непотребу не було куди складувати, тож поблизу ГЕС його накопичувалися гори об'ємом у декілька тисяч кубометрів.

Тільки за період повені 1960 року вдалося затримати і витягти із вододовідів агрегатів близько 5 500 м куб твердих відходів *. Скільки непотребу пішло вниз по Дніпру – невідомо.

Авральна ситуація зі сміттям весною 1960 року повністю спростувала численні переможні реляції про нібито 100% санітарну очистку чаші Кременчуцького водосховища. Левова частка цих відсотків виявилася тільки на папері.

З 1 жовтня 1963 року ГЕС вже «експлуатували промислово». Однак у наступні роки – 1964 та 1965, проявилася багато недоробок.

Впродовж 1966 – 1967 років колектив робітників й інженерів Кременчуцької ГЕС повинен був ліквідувати попередні недоробленості, що «ускладнювали нормальну експлуатацію ГЕС» і які виявила державна комісія. На їхнє усунення виділили понад 2 млн. крб. Найголовнішими недоробками з тих, що їх викрили чи виявили, було розмивання дамби на Дніпрі, сповзання Табурищанського мису, незакінчене будівництво дренажної системи, розділення першого блоку на два блоки та ін. Через три роки експлуатації Кременчуцької ГЕС відбулося затоплення й підтоплення нижньої частини м. Кремгес та не тільки його **.

Важливий державний стратегічний об'єкт, чим була Кременчуцька ГЕС, охороняли. Безпосередню охорону будівлі електростанції та мостового переходу здійснювала воєнізована охорона (ВОХР), що мала на озброєні 20 гвинтівок «німецького зразка», 5 пістолетів «парабелумів», 9 мисливських рушниць та майже 1,5 тис. різноманітних набоїв ***. Сил для боротьби проти диверсантів, як бачимо, вистачало.

* ДАКО. НДП. *Энергетическое строительство*. – 1961. – № 23. – С. 104-105.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 57. – Арк. 3-4.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 47.

Для захисту будівлі ГЕС та всього гідровузла від потенційних ударів з повітря ворожою авіацією вирішили розмістити поблизу м. Кременчука ракетну частину – т.зв. об'єкт 85/57. На її будівництво виділили 15 млн. крб. та зобов'язали начальника «Кременчукгесбуду» Строкова, директора Кременчуцької ГЕС Куземіна збудувати всі необхідні об'єкти ракетної частини до кінця 1959 року. Об'єктів виявилось чимало: казарма на 216 військовослужбовців, кухня-їдальня, штаб, житлове містечко з будинками з пічним опаленням тощо *.

Серйозна увага приділялася цивільному захисту населення та матеріальних цінностей «на випадок руйнування Кременчуцької ГЕС». З цієї метою Новогеоргіївський та Онуфріївський райвиконкоми розробили і до 1 грудня 1959 року затвердили заходи з евакуації населення з цих районів від можливого затоплення у випадку руйнування греблі ГЕС, але не природною стихією, а «імперіалістами». Щоб там не було, Кременчуцька ГЕС запрацювала. І працює безперервно донині – понад 55 років поспіль.

1957 рік – визначальний, 1958 – переломний

На той час, коли тільки розпочалися підготовчі роботи зі спорудження Кременчуцької ГЕС, вже тривали повномасштабні роботи на будівництві ще однієї ГЕС – Каховської. Ці обидві гігантські будови на Дніпрі потребували колосальних затрат коштів, матеріалів та робочої сили. В Україні, яка нещодавно пережила війну, їх було недостатньо. Тому розпочавши будівництво ГЕС біля м. Кременчука, його хотіли відразу й зупинити, а всі ресурси кинути на закінчення Каховської. Однак, цього не сталося, і причини, що змусили продовжити розпочате, нам не відомі.

Процес будівництва Кременчуцької ГЕС мав два головні етапи, що, у свою чергу, склалися з дрібніших, але також надзвичайно важливих. Тож до головних належать будівництво власне ГЕС та очищення чаші майбутнього Кременчуцького водосховища.

На спорудження ГЕС були спрямовані всі зусилля керівництва створеної гігантської організації «Кременчукгесбуду», своєрідної будівельної армії, а також багатьох республіканських та союзних міністерств і, навіть, вищих органів влади включно з ЦК КПРС та РМ СРСР.

Ситуація з підготовкою дна майбутнього водосховища завжди була надзвичайно складною, теж потребувала колосальних фінансових та

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 39а. – Арк. 2, 58.

матеріальних затрат, але завжди знаходилася в тіні будівництва власне ГЕС. Щодо фінансових затрат, то вартість усіх робіт з підготовки dna водосховища до затоплення майже рівні з витраченими на спорудження власне ГЕС. Тобто, за інших природних умов, зокрема гірських, за ці кошти можна було збудувати дві гідроелектростанції.

Будівництво ГЕС і очищення чаші водосховища в умовах рівнини були нерозривними, відбувалися майже паралельно, але за різної уваги до них з боку держави. Не дивно, що гребля і сама споруда ГЕС трактувалися як «гігантський стрибок» «у справі побудови комунізму». Тож радянська пропагандистська машина працювала з усіх сил, щоби не тільки громадяни країни, а й увесь світ знав про це. Проте відселення величезної кількості жителів з населених пунктів, що підлягали затопленню, занадто не афішувалися й не розголошувалися. Оскільки приховати цього аж ніяк не могли, то все таж пропагандистська машина спрямувала свої зусилля, аби переконати всіх, що для переселенців споруджуються добротні сучасні будинки вулицями прокладається водопровідна мережа, до якої підключать кожен будинок, і що навіть будується «зразкове село недалекого комуністичного майбутнього». Дециця правди в цьому була, однак реальні справи виявилися далеко гіршими, ніж про це писали газети та показували у документальних фільмах.

З весни 1954 року, як відомо, розпочався підготовчий етап у спорудженні Кременчуцького гідровузла. Він розтікся в часі на 3,5 роки (закінчився в 1957 році) і здійснювався з великою швидкістю й напругою всіх задіяних робітників та інженерів «Кременчукгесбуду», а також інших підрядних організацій, таких як Гідромеханізація, Гідромонтаж, Гідроелектромонтаж, Гідроспецбуд, Спецгідроенергомонтаж, Південьтрансбуд та ін.

Щоб там не було, але в 1957 році закінчився, нарешті, підготовчий період у спорудженні як Кременчуцької ГЕС, так і в очищенні чаші водосховища. За цей час встигли зробити чимало. Зокрема, повністю закінчили будівництво всіх підсобних і допоміжних господарств для створення міцної будівельної бази, і, в першу чергу, кількох каменедробильних і бетонних заводів. Перелік інших заводів, баз, кар'єрів і майстерень сягає двох десятків. Також збудували всі необхідні автомобільні, залізничні дороги й мости. Стратегічно вірним було рішення щодо відмови від спорудження тимчасового житла та вирішення проблеми проживання робітників у найближчих до будівництва селах, на брандвахтах та в наметових містечках. Зекономлені кошти спрямували на

будівництво капітальних будинків у т.зв. «Новому місті». Всіляко форсувалися підготовчі роботи у котловані ГЕС, на водозливній греблі, у шлюзі. Це дозволило 1 листопада 1957 року вкласти перший кубометр бетону в греблю ГЕС. Урочистість при його закладці посилювалася від того, що на об'єкт прибуло керівництво «Кременчукгесбуду» та Новогеорґіївського району, делегація з Києва. За цим дійством також спостерігали сотні робітників. Однак, вклавши декілька десятків тонн бетону, на цьому й зупинилися. План щодо об'ємів бетонування на 1957 рік не виконали *.

Причина полягала в тому, що в Кремлі вирішили переглянути проект будівництва, в бік, зрозуміло, збільшення потужності Кременчуцької ГЕС. Тож, поки чекали нового проекту, здається, вже третього, всі бетонні роботи в котловані ГЕС, що розпочалися з велелюдного свята, призупинили на невизначений час.

Все ж забетонували на 80% перший ярус блоків донної плити ГЕС, на висоту 15 метрів забетонували стовпи (бички) мостового переходу. Посилили роботи на шлюзі. Там усі м'які породи видобули, а тверді – тільки на 90%. За цей час у тілі шлюзу виїняли 306 тис. м куб. скелі. На лівому березі намили греблю в довжину 1,8 км. Також шляхом наміву значно зміцнили ** Табурищанський мис від розмиву його водою.

У Черкасах спорудили 2 дамби довжиною 550 м. Успішно впровадили в будівництво «Нового міста» вкладання у стіни багатоповерхівок великих стінових цегляних блоків, які виготовляли на заводі залізобетонних виробів. Це значно прискорило забудову міста. У ньому впродовж 1957 року висадили 2371 дерево, заклали 35358 м². газонів, посіяли на площі 2300 м². багаторічні квіти і на 3503 м². – однолітні. Також заасфальтували 96,3 тис. м². доріг і тротуарів ***.

Однак будівельники Кременчуцької ГЕС все ще не споживали хліб місцевого хлібозаводу потужністю в 30 тонн на добу з тієї причини, що завод збудували, але обладнання на грудень 1957 року все ще не надійшло. Не встигли збудувати і заплановану на 1957 рік школу на 600 учнів. Також повільно будувалася лікарня. Тож поліклініку в «Новому місті» відкрили у пристосованому приміщенні. Не задовольняли потреби

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 104.

** В 1957 році вважалося, що Табурищанський мис надійно захищений від руйнування хвилями водосховища. Однак, з часом, він через помилки в проекті «Нового» міста, почав поволі сповзати до води, тож його довелося знову укріплювати та ще й робити дренажну систему (О.Б.).

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 108.

будівельників Кременчуцької ГЕС дві малопотужні бані, збудовані на правому (95 місць) та на лівому березі – лише на 40 місць. І це тоді, коли на 1 січня 1958 року тільки в «Кременчукгесбуді» числилося майже 9 тис. робітників та інженерів!

В оригінальному за задумом, але недобудованому Палаці культури «Нового міста» кінозал у 1957 році організували в підвалі, де розмістили 320 крісел. Дитячий садок на лівому березі хоч і збудували, однак комісія його не передала в експлуатацію.

У 1957 році у «Новому місті» збудували 34 житлових і громадських споруд: 13 отримали оцінку «добре», а 21 – «задовільно».

Завод залізобетонних виробів, маючи можливість випускати 32000 м куб. виробів, на кінець 1957 року давав лише половину від проектної потужності. Цех цегляних блоків відправив будівельникам тільки трохи більше 3 тис. м куб. виробів, або $\frac{1}{4}$ від своїх можливостей.

Загалом у 1957 році допоміжні підприємства «Кременчукгесбуду» виробили: цегли силікатної – 64,5% до потреби; піску – 34,5%; щебеню – 47,7%; бетону – 73,1%; розчину – 101,8%; збірного залізобетону – 111,5%; пиломатеріалів – 52,6% тощо *.

Тільки гостра нестача традиційних будівельних матеріалів, або нечасна їхня доставка, змусила шукати, особливо для спорудження «Нового міста» – селища Хрущов, «нові» матеріали. Вони для місцевого населення були відомими ще за тисячу років до побудови на їхніх землях ГЕС. Не дивно, що для стін та стель в 1957 році використовували очерет, який міцно зв'язували дротом чи пресували, створюючи т.зв. «комишитові панелі». Взимку, за льодоставу, підсобні робітники спочатку нарізали, а потім вже виготовили 87 тис. кв.м «комишиту» **.

Виготовляючи навіть власну будівельну продукцію, заводи, цехи й кар'єри «Кременчукгесбуду» значно перевищували закладену під час проектування вартість власних виробів. Так, виробництво металоконструкцій виявилось дорожчим на 234 тис. крб. від запланованих розцінок. Виготовлення силікатної цегли на 299 тис. крб. перевищило розрахункові цифри, а фактичне здорожчання цегляних великогабаритних блоків виявилось більшим на 138 тис. крб., ніж це порахували плановики. Цікаво, яка вартість будівництва Кременчуцької ГЕС була б, якби всі будівельні матеріали, конструкції та вироби надходили на будівництво не з відстані 10-15 км, а за сотні й тисячі?

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 134.

** Там само. – Арк. 150.

Причина здорожчання – цілком «місцевого» походження. Так, металоконструкції робилися напівкустарним способом, на силікатному заводі працювали лише два з трьох пресів, техніка й механізми часто виходили з ладу, а запчастин, щоб їх відремонтувати, не знаходили, тож прості – явище досить поширене та, загалом, невід’ємне на будівництві ГЕС.

1957 рік, коли дирекція «Кременчукгесбуду» дізналася про рішення уряду збільшити потужність Кременчуцької ГЕС, внесено значні корективи в усі роботи на гідровузлі.

Так, щоб збільшувати потужність, потрібні були зміни до проекту будівництва. Вони вносилися спеціалістами-проектантами «Укргідеп» у в Харкові, але на будівництво вчасно не надсилалися, або, якщо й надходили, то некомплектно, тож бетонні роботи на самій ГЕС, зокрема у машинному залі та водозливній греблі, призупинилися на місяці. Вже спеціалісти «Кременчукгесбуду» виявляли значні прорахунки в деяких нових проектах, тож відправляли їх до Харкова.

Загалом якість всієї проектної документації виявилася вкрай низькою. Чого вартий проект камери для турбіни, коли її було запроєктовано меншою, ніж був діаметр лопатей самої гідротурбіни!

Оскільки бетонну камеру вже не можна було розширити, то довелося вкорочувати саму турбіну. Звичайно, якщо таке трапилося б за життя Сталіна, то чимало проєктантів опинилися в концтаборах. Але настали нові часи, хрущовські...

Очищення чаші водойми, відселення звідти жителів, всіх без винятку споруд, установ, організацій, закладів охорони здоров’я, освіти, культури тощо переклали на різні відомства, роботу яких координували як у профільних міністерствах та комітетах, так і в партійних та радянських органах областей і районів, зачеплених переселенням. Щодо Кіровоградщини, то, нагадаємо, підлягали переселенню 11 колгоспів, 6170 дворів мешканців, 117 будинків комунальної власності, 323 колгоспні споруди й будівлі, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, амбулаторій і пологових будинків, 16 промислових підприємств, 33 установи. Та цим список не вичерпувався.

Головна турбота з переселенням жителів, перенесенням усіх споруд, будівель та приміщень, цивільних кладовищ, братерських військових поховань, викорчовуванням лісів, садів та окремих дерев, що, власне, й означало «очищення чаші водосховища», лягла на райвиконкоми, території яких затоплювалися. На Кіровоградщині таким був Новогеоргіївський. Його незначні кадрові, фінансові й матеріальні ресурси

значно обмежили участь районної влади у вирішенні всіх проблем з переселення. Тож влада Новогеорґіївського району Кіровоградської області, як і сусідніх з ним районів Черкаської та Полтавської областей, перетворилася фактично на постійного прохача в «Кременчукгесбуду», або його критика, який інформував вищі органи влади про незадовільні дії цієї організації.

Провідною будівельною організацією зі спорудження будинків для пільгових категорій громадян, житлових кварталів «Нового міста», призначених для переселенців з м. Новогеорґіївська, приміщень закладів охорони здоров'я, культури, господарських будівель перенесених колгоспів тощо визначили малопотужну й недостатньо забезпечену технікою, матеріалами та кваліфікованими кадрами організацію «Спецбудтрест №2» Міністерства міського і сільського будівництва УРСР. Ця організація практично увесь час, поки її підрозділи і бригади були задіяні на будівництві цивільних об'єктів у зоні Кременчуцького водосховища, піддавалася нещадній критиці за незмінний брак у роботі, за постійні зриви планів.

Скорочення термінів будівництва Кременчуцької ГЕС й пуск перших енергоблоків вже в 1959 році застали районні влади, схоже, що у великій розгубленості. Адже все дно водосховища тепер потрібно було очистити до 1 серпня 1959 року! А це означало, що значно скорочувалися терміни перенесення з зони затоплення усіх будівель та господарських об'єктів, здійснення санітарного очищення дна водосховища, побудову нового житла та тваринницьких ферм, закладів соціального і культурного призначення тощо. І це при тому, що «Спецбудтрест №2» працював, за висновком як районної, так і обласної влади, «вкрай незадовільно».

Річна програма (1957 р.) по Новогеорґіївському району не була виконана, внаслідок чого зірвані терміни будівництва та введення в дію декількох шкіл (у селах В.Андрусівка, Павлівка та ін.), житлові будинки та гуртожитки (у «Новому місті», Таловій Балці та ін.).

Побут робітників теж виявився вкрай незадовільним, через що серед них фіксувалася велика плинність.

Якість виконаних робіт «Спецбудтрестом №2» була надзвичайно низькою, особливо це стосувалося цегляних кладок, штукатурних робіт. Оскільки через скорочення термінів будівництва ГЕС скорочувалися строки відселення з зони затоплення, плани капітального будівництва для «Спецбудтресту №2» на 1958 рік збільшувалися вдвічі. Але організація до цього була не готова. У неї і на кінець 1957 року все ще в стадії будів-

ництва перебувала промислова дільниця, якій в наступному році вже дали завдання виготовити до 5 тис. м куб. бетонних виробів і до 3 тис. м куб. столярних виробів. Тож ці плани опинилися під загрозою повного зриву, адже промислову дільницю тільки будували.

«Спецбудтрест №2» вкрай потребував баштових кранів, бетономішалок, вантажних автомобілів та, загалом, усякої іншої будівельної техніки 11 найменувань. На 1958 рік запланували для цієї будівельної організації надходження 12,6 млн. шт. цегли, але отримали з Долинського цегельного заводу (Кіровоградська обл.) всього 500 тис. шт. Зрозуміло, що без управління ситуації зі «Спецбудтрестом №2», плани очищення зони затоплення Кременчуцьким водосховищем у визначені терміни зривалися.

Подібна ситуація виникла і в такій організації, як будівельно-монтажна колона «Меліоводбуд». У 1957 році ця будівельна структура доведених планів з пошуку води та забезпечення нею сіл, куди переселялися мешканці затоплюваної території, не виконала. Без наявності достатньої кількості води у селах теж зривалися плани переселень. Бригади «Меліоводбуду» не мали в розпорядженні проектних завдань для багатьох об'єктів щодо водозабезпечення, та, навіть, робочих креслень мережі водопроводів для деяких сіл! Трудова дисципліна серед робітників «Меліоводбуду» виявилася низькою, а якість робіт – незадовільною. Саме такий висновок щодо ситуації у двох основних будівельних організаціях, від яких залежали терміни переселення з затоплюваної зони в межах Кіровоградської області, та, як наслідок, наповнення водосховища водою, зробив заступник голови Кіровоградського облвиконкому Артющенко. Свої висновки він у березні 1958 року направив до РМ УРСР *.

Загалом, як цілком справедливо стверджував Артющенко, ситуація на більшості об'єктів, що призначалися для переселенців, складалася наприкінці 1957 – на початку 1958 року вкрай тривожною. На нових місцях переселенці не мали не тільки води в достатній кількості, а й товарів першої необхідності: Кіровоградська облспоживспілка зривала будівництво магазинів та їдалень, зокрема, 2-поверхового універмагу в «Новому місті».

Першим поселенцям міста та робітникам «Спецбудтресту №2» доводилося долати відстані в 2-3 км, щоб тільки купити необхідне у єдиному на все селище продуктовому магазині. У діючі магазини сіл, які підлягали переселенню, продукти і товари якщо й довозилися, то нерегулярно і в кількостях, що чомусь не були розраховані на всіх переселенців.

Дісталось критики і на адресу керівників Новогеоргіївського РВК

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 82б. – Арк. 26-27.

Калініна і Онищенко, а також секретаря РК КПУ Річки. Їх обласне начальство звинуватило у зриві темпів відселення з затоплюваних сіл та, навіть, гальмуванні цих процесів. Адже в районі не налагодили виробництво цегли для потреб переселенців, не створили в колгоспах будівельних бригад для спорудження ними індивідуального житла та колгоспних будівель, не змусили жителів села Ревівки, через їх колективний спротив, переселитися до «Нового села», загалом ослабили контроль над усіма процесами з переселення тощо *.

Та не тільки керівники району й двох будівельних організацій – «Спецбудтресту №2» та «Меліоводбуду» отримали звинувачення у зриві планів переселення з зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. «Саботажниками», на думку обласного керівництва, виявилися цілі міністерства та державні комітети. До них належало, зокрема, Міністерство освіти УРСР. Вартість усіх робіт з перенесення закладів освіти і побудови нових приміщень для них визначили у понад 24 млн. крб. Упродовж 1954-1957 років освоїли тільки 3, 83 млн. крб., або у 6 разів менше від необхідного.

«По Міністерству охорони здоров'я УРСР» вартість всіх робіт з ліквідації лікарень, поліклінік, аптек, пологових будинків та побудови нових приміщень для них оцінили у 8,1 млн. крб., а до 1 січня 1958 року використали тільки 1,2 млн. крб.

«По Міністерству культури УРСР» за всі роки не вклали жодного крбованця у новобудови.

Інші відомства не здійснили будь-яких робіт з санітарної очистки чаші гігантського за площею водосховища.

Оскільки загальну вартість усіх робіт з перенесення об'єктів і відселення мешканців Новогеоргіївського району Кіровоградської області оцінили в 132, 94 млн. крб., а до кінця 1957 року використали тільки 42,9 млн. крб., або 1/3 від необхідного, то освоїти до серпня 1959 року – кінцевого терміну перед затопленням водосховища решту суми у понад 90 млн. крб. виявилось справою ефемерною **.

Зробивши висновки, врахувавши помилки, допущені в 1954-1957 рр., взялися наздоганяти прогаяне, тож 1958 рік відзначився інтенсивною роботою всіх – органів влади, керівництва «Кременчукгесбуду» та «Спецбудтресту №2», інших підрядних організацій, правлінь колгоспів тощо.

Не дивно, що 1958 рік пролетів у гарячковому виконанні завдань

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 82б. – Арк. 33-35.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 82б. – Арк. 26, 40-41.

центральных органів влади щодо дострокового пуску Кременчуцької ГЕС та очищенні чаші водосховища. У жовтні 1958 року підбили підсумки «ударної роботи» всіх організацій, установ та галузевих міністерств на виконання «історичних вказівок партії». Свої висновки щодо цього Кіровоградський обласний виконавчий комітет та обласний комітет партії направили до ЦК КПУ та до РМ УРСР.

Однак, картина знову, як і в попередні роки, виявилася доволі сумною й далекою від очікуваної.

Так, об'єми робіт за 9 місяців 1958 року на будівництві власне ГЕС хронічно не виконувалися. І якщо земельно-скельні роботи виконали аж на 136,4% від плану, а фронт для приписок тут був неймовірним, як і фантазій при складанні звітів, то вкладання бетону, об'єми яких легко прораховувалися, відбувалося недостатніми темпами.

Ще гірша ситуація склалася на очищенні чаші водосховища. Тут при плані освоєння коштів на 1958 рік в сумі понад 73 млн. крб., «подужали» тільки 28 млн.

З переселення виконали робіт на 40%, з будівництва шкіл – на 57%, у житловому будівництві – на 22,5%, на спорудженні об'єктів водопостачання – на 66%.

Враховуючи поширену практику приписок у звітні документи, можна з впевненістю говорити, що реальний стан справ і на будівництві, і на підготовці чаші водосховища під затоплення були насправді значно гіршими, ніж це подавалося у звітах і реляціях.

Роботи зі спорудження будівлі ГЕС та водозливної греблі були надзвичайно видимими, локальними в просторі, то їх можна було досягнути за одну спробу. Що ж до очищення чаші Кременчуцького водосховища, з його тисячами різноманітних об'єктів, розкиданих на сотні кілометрів, та зі спротивом переселенців, то ситуація тут фактично за рік до затоплення склалася, з погляду керівництва трьох областей, дійсно катастрофічною. Так, тільки по Кіровоградщині планом на 1958 рік передбачалося будівництво 60 колгоспних споруд, з них тваринницьких ферм 30, то за звітний період збудували лише 29 споруд і з них 14 ферм, що менше 50% від запланованого.

Будівельно-монтажні роботи в «Новому місті» виконали ледве на 46,8%. Із запланованих на увесь період відселень 617085 * домоволодінь по Новогеоргіївському району встигли до жовтня 1958 року, тобто впро-

* Цифра щодо кількості відселення жителів Новогеоргіївського району з чаші водосховища майже в кожному документі різниться (О.Б.).

довж майже впродовж 4 років від початку будівництва ГЕС, переселитися на нові місця й знести свої старі помешкання тільки 2766 сімей, а 55% все ще залишалися жити на території, що підлягала затопленню.

Знову, як і в попередні роки, роботу «Спецбудтресту №2» впродовж 1958 року керівництво Кіровоградської області визнало незадовільною. Причини все ті: нестача робочих рук, низька кваліфікація працівників, відсутність достатньої кількості техніки та будівельних матеріалів. Станом на 1 жовтня 1958 рік, у розпал сезонних будівельних робіт, трест був укомплектований робочою силою тільки на 59,5%. Воно й не дивно, адже робітник «Спецбудтресту №2» за однаковий об'єм і характер робіт, які в той же час виконував робітник з «Кременчукгесбуду», отримував заробітну плату набагато меншу.

За потреби в цеглі в 5 млн. шт., «Спецбудтрест №2» її отримав у продовж року тільки 1 млн. Також не вистачало скла віконного, його дефіцит складав 7,6 тис. м кв., не надійшло 40 тис. шт. шиферу та 32% лісо-матеріалів.

Окрім будівельних матеріалів, техніки та робочої сили, будівництво постійно відчувало велику нестачу коштів. Та що там кошти! Про дефіцит всього і вся свідчить прохання керівників Кіровоградської області до ЦК КПУ та РМ УРСР виділити для потреб будівництва ГЕС «300 матраців, 100 комплектів постільної білизни, намети на 200 осіб» *.

Також просили РМ УРСР виділити для будівельників ГЕС у 1958 році з «державних резервів» навіть 50 пар шкіряного взуття **!

Очевидно, що взявшись за будівництво такого величезного об'єкту, чим була Кременчуцька ГЕС, споруджуючи одночасно Каховську ГЕС, країна виявилася не готовою до цього ресурсно, якщо навіть такий дріб'язок, як матраци та постільна білизна були в державі у величезному дефіциті, який й доводилося керівникам держави найвищого рівня «ділити» ледь не поштучно.

У своїй доповідній на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР секретар Кіровоградського обкому партії Кравченко та голова обласного виконавчого комітету Турбай прямо заявили, що вчасне заповнення чаші водосховища, а, отже, й пуск Кременчуцької ГЕС, перебувають «під загрозою», якщо ситуація з усіма роботами не покращиться ***.

Часу для виконання всіх запланованих робіт, перш за все з очищення

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 82б. – Арк. 142.

** Там само. – Арк. 162.

*** Там само. – Арк. 129-133.

чаші водосховища, дійсно залишалося обмаль. Адже вже до 1 липня 1959 року, а саме цю дату затвердили 28. 04. 1958 р. постановою Кіровоградського обкому партії й облвиконкому № 41, потрібно було відселити всіх мешканців Новогеоргіївського району, житла яких потрапляли у зону затоплення, та очистити територію до відмітки 71 м *.

Тобто, на всі роботи залишилося лише 9 місяців!

З усією гостротою постало питання про якісне харчування робітників, майже кожен з яких був задіяний на важких фізичних роботах. З цією метою недобудовану школу в «Новому місті» переобладнали під їдальню на 800 посадочних місць. Також у 1958 році для будівельників ГЕС колгоспи Кіровоградської області відправили 200 голів ВРХ «для повного забезпечення м'ясом і м'ясопродуктами» **.

Для вчасного очищення чаші Кременчуцького водосховища в межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області обласний виконавчий комітет та обком партії розробили та затвердили «Графік знесення та перенесення приміщень і споруд із зони затоплення Кременчуцької ГЕС». Документ стосувався практичної кожної споруди й будівлі, що залишалася нерозібраною на початок осені 1958 року, і вказував терміни початку й закінчення їхнього розбирання та повного знесення, також визначили відповідальних за ці роботи.

Так, управлінню культури Кіровоградського облвиконкому наказали впродовж лише одного місяця – квітня 1959 року, повністю розібрати будівлі районного Будинку культури, районних бібліотек – дитячих та для дорослих, клуби в селах Подорожнє, Нове Липове, Калантаїв, Пеньківка, Чаплине, Ревівка, Велика Андрусівка.

Зі школами вирішили зачекали до закінчення в них занять. Потім впродовж червня 1959 року обласне управління освіти повинне було здійснити розбирання всіх 16 шкіл Новогеоргіївського району, і закінчити це до липня. Дитячий будинок та дитячий садок м. Новогеоргіївська повністю розібрати в травні-липні. Обласний суд зобов'язали знищити будівлю народного суду в Новогеоргіївську в лютому 1959 року. Обласний відділ охорони здоров'я відповідав за фактичний розгром лікарень (с. Подорожнє – сільська дільнична, м. Новогеоргіївськ – районна, с. Ключкове – амбулаторія), тубдиспансеру (м. Новогеоргіївськ), усіх пологових будинків впродовж березня-квітня.

Новогеоргіївський міськвиконком (його очолював Машуков) зо-

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 43.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 152.

бов'язали зруйнувати стадіон, знищити усі деревонасадження, сквери, культові споруди, будівлі міської ради, райвиконкому, райфінвідділу, відділу освіти, міліції та ін. державних органів й установ. І повинні це зробити впродовж двох зимових місяців: розпочати в грудні 1958 року, а закінчити в січні наступного. А ще долучитися до знесення дитсадка імені Леніна, дитсадка імені Крупської, дитячих ясел, дитячого будинку № 2, будівлі школи №3 з початковими класами (на 228 учнів) по вул. Петровського, 14, середньої школи № 1 по вул. К.Лібкнехта (на 485 учнів), середньої школи № 2 (на 370 учнів) по вул. Перкопській, 8, школи № 4 (на 209 учнів) по вул. Шевченка – і часу на це дали до 1 липня 1959 року. Будівлю школи № 3 по вул. К.Лібкнехта, 38, зі старшими класами залишали до 31 грудня 1959 року. А окрім цього потрібно було знести всі будівлі трьох артілей, цегельного заводу, олійниці й млина, електростанції, інкубаторної станції, друкарні, районної контори зв'язку, раймагу, чайної, десятків інших будівель, контор, баз, складів. І все це тільки у м. Новогеоргіївську *.

А ще ж були понад два десятки великих і малих сіл, декілька хуторів!

Всі роботи розпочиналися в грудні 1958 року, а закінчувалися до липня 1959 року. Одночасно з розбиранням й руйнуванням тривало будівництво житла, приміщень для партійних, радянських органів державної влади, інших установ та організацій у «Новому місті» та в доприселених селах, а також у «Новому селі».

Жителі сіл повістки про переселення отримували впродовж 1955 – 1957 років. Тож розбирали чи знищували свої помешкання й переселялися на вказані їм місця. Ситуація щодо відселення мешканців м. Новогеоргіївська виявилася дещо іншою: якщо комунальні й державні будівлі зносилися, й відповідальність за це несли керівники обласного й районного рівнів, то свої приватні житла містяни майже не зносили – ні в 1958, ні на початку 1959 року.

За такої ситуації для кожної вулиці й житлового будинку на ній розробили терміни розбирання, й довели їх власникам. Зокрема, будинки на вул. Перекопській з № 4 по № 25, та від № 1 до електростанції наказали розібрати до 1 липня 1959 року. Всі будинки на цій вулиці без номерів та церкву запланували знести до 31 грудня 1959 року. До 1 грудня 1959 року розпорядилися очистити всі садиби на вул. Садовій від № 86 і до № 96, інші хати на цій вулиці, що мали номери 9-76, наказали повністю звільнити до 31 грудня. Житла на вул. Паризької

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 82б. – Арк. 10-12, 18.

комуни їх власники теж розбирали за два заходи. Так, всі будинки від № 1 і до будівлі РВК, наказувалося зруйнувати до 31 грудня 1959 року. Хати на цій же вулиці, але з номерами 14, 15, 18 та 19, повинні бути звільнені жильцями з очищенням садиб до 1 липня 1959 року *. Проігнорувати терміни розбирання житла, якимось «не помітити» їх не виходило: спеціальні уповноважені фарбою (на дерев'яні будівлі), або металевими прутами (на глиняні чи цегляні стіни), наносили (вишкрябували) великі за розмірами застереження такого змісту: «Розібрати до...» і вказували дату.

Станом на 1 червня 1959 року відділ освіти Кіровоградського облвиконкому відзвітував про виконану роботу, зокрема у м. Новогеорґіївську. Всі будинки дитячих будинків звільнили від дітей і майна, тож залишилися тільки стіни й дахи. Сиріт відправили на оздоровлення в піонерські табори, у школах міста навчальний рік закінчили на два тижні раніше, шкільне майно перевезли до селища Хрущов, спеціальні бригади приступили до розбирання будівель. Активну участь в руйнуванні шкіл взяли учні старших класів та вчителі **.

Не забули про перенесення й пам'ятника Леніну з Новогеорґіївська до «Нового» міста.

Розрахунки, здійснені щодо витрат на перенесення різних за призначенням пам'ятників, дивують. Так, переміщення пам'ятника більшовицькому вождю оцінили в 66,5 тис. крб., а на перенесення пам'ятника загиблим воїнам з Новогеорґіївська запланували витратити лише 22,5 тис. крб. ***!

Прикметне те, що фінансування усіх робіт на об'єктах Новогеорґіївського району Кіровоградської області: і щодо спорудження ГЕС, і стосовно очищення чаші водосховища та спорудження нових споруд, відбувалося як за рахунок Міністерства електростанцій СРСР, так і за рахунок бюджету УРСР, а також резервів РМ УРСР, однак нерівномірно. Зокрема, на 1958 рік для підготовки чаші Кременчуцького водосховища до заповнення водою Міністерство електростанцій СРСР виділило 30 млн. крб., тоді як з бюджету УРСР цих коштів надійшло 39,4 млн. крб. ****. Практично впродовж усього часу будівництва ГЕС здійснювалося ще й додаткове фінансування. Незаперечно, що, головний тягар витрат на спорудження Кременчуцького гідровузла припав на УРСР.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 82б. – Арк. 71.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 92а. – Арк. 67.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 82б. – Арк. 56.

**** Там само. – Арк. 19.

Персональну відповідальність щодо вчасного очищення чаші Кременчуцького водосховища несли головний інженер «Кременчукгесбуду» Строков, що з літа 1958 року став його начальником, директор Кременчуцької ГЕС Куземін; голова Новогеоргіївського РВК Калінін; голова Кіровоградського облвиконкому Турбай, керуючий «Спецбудтрестом №2» Мамотенко, а також їхні заступники. Подібна система діяла в Полтавській та Черкаській областях. Роль партійних органів зводилася тільки до контролю й нагляду за виконанням планів, завдань та зобов'язань.

Терміни заповнення чаші Кременчуцького водосховища водою розроблено в Харківському відділенні проектного інституту «Гідроенергопроект».

Начальником сектору водосховища призначили Чуйка. Головним спеціалістом з очищення чаші працював Хайт, старшим інженером – Кейлін. Не відомо чи сприйняли ці особи очищення чаші водосховища й наступне її заповнення водою як неймовірну за наслідками драму: для населення, природи, історії не тільки Придніпров'я, а й усієї України, чи стали тільки механічними виконавцями злочинних завдань. Нині, з позицій сьогодення, все це сприймається саме так – трагедія глобального масштабу, спричинена авантюрними діями більшовицької влади.

2 лютого 1959 року знову підбили підсумки щодо підготовки чаші водоймища Кременчуцької ГЕС, затвердивши це спільною постановою №10 бюро Кіровоградського обкому партії та обласного виконавчого комітету. Роботи знову визнали «незадовільними». Основний масив критики спрямували на Новогеоргіївські районний виконавчий та міський виконавчий комітети. У місті знесли тільки 213 господарств, проте не зруйнували жодного промислового підприємства, жодної установи чи закладу культури. Дісталось чимало критики і на адресу начальника «Кременчукгесбуду» Строкова та секретаря партійної організації Панасенка *. За висновком керівників області ці «товариші самоусунулися від робіт, пов'язаних з зачисткою зони затоплення і вважають їх другорядними».

Знову, як і в попередні рази, намітили чергові плани очищення чаші водосховища й наказали всім організаціям їх дотримуватися. Оскільки власних робочих рук знов-таки не вистачало, то зобов'язали райони області направити на гідровузол робочу силу «для зносу будівель і

* Панасенко, до призначення його секретарем парткому будівельної організації «Кременчукгесбуд», працював секретарем Кіровоградського обкому партії, був одним з тих, хто заклав у донну частину ГЕС металеву плиту з посланням нациздам.

споруд в зоні затоплення»: Олександрівський та Олександрійські райони повинні надіслати по 50 осіб, Знам'янський – 45, Онуфріївський – 40, Петрівський – 35, Єлизаветградківський – 30. Загалом це стосувалося 22 районів Кіровоградщини *.

Строки пуску Кременчуцької ГЕС все скорочувалися, а темпи робіт, після всіляких доган, нотацій, накачок та пручуханів зростали.

Трудові ресурси

Очолив «Кременчукгесбуд» Гнат Трохимович Новиков. До свого призначення на цю посаду в 1954 році він працював заступником начальника будівництва Горьковської ГЕС. На Кременчуцької ГЕС Г.Т.Новиков трудився до середини літа 1958 року, а потім, з 13 липня, перейшов на посаду заступника Міністра, а згодом Міністра електростанцій СРСР. На цьому кар'єрний ріст Новикова не зупинився. Головним інженером і заступником начальника будівництва призначили Григорія Івановича Строкова **.

Г. Новиков і Г. Строков керували надзвичайно складним господарством. Методи керівництва не вирізнялися демократичністю. Оскільки після завершення II світової війни минуло всього 9 років, не відбулися зміни в політичній системі країни. У ній панував все той же тоталітарний режим, дещо слабший за сталінський (диктатор помер за рік до початку будівництва Кременчуцької ГЕС), але теж надзвичайно жорстокий, тому і стиль керівництва залишався «військовим», тобто деспотичним, диктаторським.

За невиконання поставлених завдань винуватців вже не розстрілювали, зате всіляко карали: лайливими словами, доганами, криками, стуканнями кулаками по столах, всілякими погрозами запроторити в тюрму тощо. Чітко впорядкованого розпорядку роботи в керівників усіх ланок не було: їх збирали на наради ще на світанку, а вимагати звітів про роботу могли за північ. В окремі періоди, що інколи траплялися на будові, робочий день керівників тривав декілька діб підряд. Такі авральні випадки, зазвичай, були спричинені норовливим характером Дніпра, що особливо «бунтував» під час повеней. Місцем сну для них служили кабіни автомобілів чи ліжка в дощатих бараках, таким же невпорядкованим було і харчування, особливо на початку будівництва, – неритмічне і «сухе».

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 92а. – Арк. 14, 30.

** З літа 1958 року Г.І. Строков очолює «Кременчукгесбуд» і буде працювати на цій посаді до повного завершення будівництва Кременчуцької ГЕС, потім його призначать керувати будівництвом Київської ГЕС.

Великі, часто неподолані проблеми на будівництві виникали, особливо в 1954-1956 рр., від нестачі спеціальної техніки, постійних помилок у проектах, від невчасного їхнього надходження безпосередньо на будівництво, постійної зміни вже затверджених планів та накреслень, багато з яких ініціювалися в столицях. Штурмівщина на будові стала хронічною...

Будівництво на Дніпрі таки увінчалось спорудженням могутньої ГЕС, і всі її об'єкти є видимими. Скільки керівників усіх ланок отримали за час будівництва інфарктів, інших стійких розладів здоров'я, ніхто обліку не вів, як не вивчалася й тривалість їхнього життя. Проте відомо, що Г. Новиков і Г. Строков подолали 90-річні життєві рубежі.

Тягарі першого, підготовчого, періоду несли, поряд з начальником будівництва Новиковим та його заступником-головним інженером Строковим також: М.Я. Кіль – заступник начальника будівництва з загальних питань; В.І. Клещев – начальник планового відділу; Г.О. Криворучко – начальник відділу кадрів; І.Г. Лубенець – головний бухгалтер; начальники дільниць – М.Ф.Максименко, М.В. Тіден, В.Ф. Дев'ятов; начальник служби-головний диспетчер С.А. Клименко. Станом на 16 серпня 1954 року їх – керівників різних служб, включно з керівництвом будівництва, налічувалося 28 осіб *. Тоді заробітна плата Г.Т. Новикова та Г.І. Строкова сягала 4200 крб. щомісячно. Рядовий інженер отримував 1320 крб., бухгалтер – 768 крб.

Перелік усіх служб, управлінь, дільниць, відділів, цехів, заводів і виробництв, бригад і ланок надзвичайно величезний та строкатий. Безпосередньо до управлінського апарату «Кременчукгесбуду» належало 9 різних служб. 7 осіб – секретарі, помічники, телефоністи, водії і т.п. – обслуговували особисто Новикова і Строкова. До т.зв. «лінійного персоналу» належав загалом 91 працівник: начальники дільниць, старші виконроби, виконроби, майстри, техніки, інженери-геодезисти, рахівники, табельники. Всі вони та управлінський апарат налічували на кінець літа 1954 року 137 осіб і належали до т.зв. «головного виробництва». «Головне» тут вжито і за важливістю споруджуваних об'єктів, і за безпосередньою близькістю до керівника будівництва, перебування їхніх служб в «головній» конторській будівлі та вагомистю ухвалених ними наказів. Інше, «неголовне виробництво», було надзвичайно громіздким, включало до себе понад 50 різних управлінь, служб і відділів. Їх теж очолювали начальники, підлеглі особисто Г. Новикову.

Так, до апарату Управління промислового будівництва належали 16 осіб. У їхньому підпорядкуванні в окремі періоди були по декілька

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-5.

тисяч робітників. В апараті Управління механізації виробництва теж працювали 16 осіб. Інші управління і служби мали менші апарати, як правило – 4-5 осіб. Навіть кінний парк виділили в окремий виробничий підрозділ, де з часом кількість худоби зростає до майже двох сотень, керувати конюхами призначили дві особи *.

Г. Новиков, створюючи управлінський апарат, особисто добирав кадри, чи, принаймні, зустрічався з кожним новоприбулим інженером або техніком, також досконало знав усі служби, і, мов досвідчений полководець, направляв у бій – на виконання поставлених тих чи інших виробничих завдань свою чисельну армію робітників та інженерів.

Перші робітники та спеціалісти на будівництво ГЕС прибули в травні 1954 року. Їх, перших, у II кварталі 1954 року налічувалося 950 осіб. У третьому кварталі зарахували вже 1454 робітників, інженерів та службовців. Загалом через відділ кадрів пройшли того року 2976 осіб. Але до кінця року протрималися 2765 осіб.

Впродовж 1954 року будівництво полишили 489 робітників. Причини цього різні, а найголовніші: низькі заробітні плати, важка фізична праця, невлаштований побут. 32 робітників звільнили за прогули та порушення дисципліни праці, 5 осіб втекли з будівництва. Головними джерелами поповнення робочої сили стали Кіровоградська, Черкаська та Полтавські області. Гігантська будова завжди відчувала величезний «голод» перш за все на некваліфіковану робочу силу, тож потреба в ній стала шансом для тисяч, перш за все юнаків та дівчат, необтяжених сім'ями, вирватися з сільських злиднів. Тому колгоспники саме цих областей, скориставшись нагодою, залишали рідні домівки і відправлялися до Табурища, де їх, через постійний дефіцит робочих рук, радо оформляли на різні, зазвичай малокваліфіковані, роботи. Так, із загальної кількості працівників Кременчуцької ГЕС у 2765 осіб (станом на 1.01.1955 р.) робітників-будівельників налічувалося 2487. З них за професіями **:

Професія	кількість робітників
муляри	267
теслярі	313
штукатури	105
механізатори	259
різноробочі	1543

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 1. – Арк. 6.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 7. – Арк. 71.

Серед робітників т.зв. першого, початкового етапу будівництва, майже не було тих, хто раніше працював на великих будовах взагалі і на спорудженні ГЕС зокрема. У січні 1956 року на будівництві працювали 267 інженерно-технічних працівників та 147 службовців. 68 інженерів впродовж 1955 року будову покинули *.

Щоденна середня заробітна плата представників усіх робітничих спеціальностей, задіяних на будові в підготовчий період, не надто різнилася між собою **:.

Професія	заробітна плата за 1 день / у крб. в 1955 році
землекопи	23,30 (при виконанні норми на 125%)
теслярі	29,80 (при виконанні норми на 160%)
муляри	24,80 (при виконанні норми на 132%)
екскаваторники	50,61 (при виконанні норми на 172%)
штукатури	24,11 (при виконанні норми на 137%)

Тож місячні зарплати кваліфікованих працівників коливалися в межах 700-900 крб. і подеколи навіть вище. Одночасно т.зв. різноробочі та підсобні працівники «Кременчукгесбуду» отримували зазвичай набагато менші заробітні плати. Для прикладу: їздовий на конях отримував 380 крб. Значно менші зарплати за однакові об'єми виконаної роботи отримували робітники, наприклад, «Спецбудтресту» №2 Міністерства міського і сільського будівництва УРСР, які споруджували житло для переселенців із зони затоплення, і норми розцінок яких чомусь належали до т.зв «ІІ групи будівництва».

Однак, порівняно з колгоспними трудовнями, наповнення яких взагалі було мізерним, особливо за життя тирана, заробітна плата будівельників Кременчуцької ГЕС, взагалі то невисока, але вперше отримана з каси будівництва «живими» коштами, вважалася для вихідців із сіл фантастичною.

Окрім того, з робітників не вимагали обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі, що значно переполовинювала розміри трудовнів колгоспників у селах. Також робітники користувалися певним соціальним захистом: нормованим робочим часом, правом на щорічну відпустку, забезпеченням спецодягом, виплатою лікарняних у випадку травм чи захворювань тощо. Всього цього селяни не мали. Тож

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 94.

** Там само. – Арк. 95.

будова перетворилася на величезний магніт, що притягував колгоспну молодь, попри надзвичайно каторжну роботу майже на всіх дільницях великої будови.

У 1955 році середня річна зарплата робітника досягла 7909 крб., а середньорічний об'єм виконаної роботи склав 38487 крб *. Тобто, виробляючи продукції на 1 крб., робітник теоретично отримував 20 – 25 коп. на свою заробітну плату. Податки й відрахування з заробітної плати суттєво зменшували ці відсотки. Однак з кожним роком середньодобові зарплати зростали на декілька карбованців, від чого збільшувалися також і середньомісячні. Так, якщо в 1956 році середньоденна зарплата сягала 31,16 крб., то наступного року вона зросла до 34,64 крб **.

За місячну зарплату середньостатистичний кваліфікований робітник міг тоді купити вовняний костюм. Колгоспники, для яких фіксованого наповнення грошима трудовня не існувало взагалі, а були запроваджені лише «аванси» в декілька десятків карбованців впродовж року, не могли розраховувати на будь-який новий одяг до закінчення остаточних розрахунків наприкінці року вже після того, як їхнє господарство виконає всі зобов'язання перед державою. А якщо не виконає?

На будівництві вже в перший підготовчий період запровадили й інші форми стимулювання, т.зв. моральні, з метою досягнення ще більшої продуктивності праці, а, отже, й результатів. Так, серед дільниць організовували соціалістичні змагання. Переможцям вручали перехідні червоні прапори або червоні вимпели. Окремим робітникам присвоювали звання «кращого в професії». Декому вручали грошові премії, на які в перші роки керівництво будови було дуже скупим. У стінгазетах, а згодом і в багатотиражці «Кременчукбуд» ***, друкувалися фотографії передовиків. Серед перших ударників називалися імена бригадира каменоломів Роговського, який разом з робітниками в кар'єрі видобував камінь, виконуючи при цьому норму на 183%. Бригаду арматурників на чолі з бригадиром Беляєвим двічі нагороджували перехідним червоним прапором за виконання норм на 220-230%. Окремих робітників навіть нагороджували правом бути занесеними на районну та обласну дошку пошани. Так, першими серед тих, чиї фото з'явилися в Кіровограді, були муляри Ульянов та Чоботар, каменолом Роговський, водій Акимов та ін.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 123.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 181.

*** Ця газета, досить таки типова як на той час, інколи дозволяла собі критичні статті на адресу деяких керівників служб і управлінь «Кременчукгесбуду».

За результатами роботи в 1957 році на обласну дошку пошани в Кіровограді занесли вже 30 працівників «Кременчукгесбуду». 400 особам вручили «Почесні грамоти» за підписом начальника «Кременчукгесбуду». Були й інші нагороди, зокрема значки «Відмінник соціалістичного змагання».

Згодом влада «розщедрилася», тож на будівництві з'явився «свій» Герой Соціалістичної Праці – Михайло Дмитрович Карпов. Це високе тогочасне звання бригадир арматурників отримав у 1958 році. Щомісячно бригада, очолювана М.Д.Карповим, виконувала норми на 140-160%. За це її присвоїли звання «бригада комуністичної праці».

У 1954 році на будівництво Кременчуцької ГЕС прибула Катерина Іванівна Головка. З 1955 року і до пуску ГЕС в дію, жінка працювала трактористкою. Виробничі завдання виконувала на 170-185%. За самовіддану роботу К.І. Головка нагородили медаллю «За трудову доблесть», а також обрали депутатом Верховної Ради УРСР.

У 1961 році звання Героя Соціалістичної Праці отримав і колишній начальник «Кременчукгесбуду» Г.Т. Новиков, внесок якого у побудову нової ГЕС на Дніпрі є незаперечним.

Перевиконання норм тільки на перший погляд демонструвало високу продуктивність праці робітників, уміння ефективно застосовувати свої виробничі й професійні навички. Насправді це свідчило про великі прорахунки в організації праці, недосконале планування, значну некомпетентність керівників усіх рівнів. Або... про шахраювання у звітах. Подібна ситуація з «перевиконанням» планів спостерігалася практично в усьому тогочасному «народному господарстві». Часто «перевиконання» здійснювалося лише на папері шляхом т.зв. приписок.

Відсутність механізмів у перший період призводила до того, що всі розвантажувальні роботи здійснювалися вручну, а найпоширенішими «механізмами» були тачки і носилки. Неймовірний тягар припав і на гужовий транспорт. Найскладніша ситуація виникла на причалі с. Табурища. Використання тільки фізичної сили при розвантаженні великих суден значно подовжувало час усіх робіт, суттєво його здорожчувало. Так, за планової вартості всіх робіт на причалі з розвантажування барж в 943 тис крб., насправді затратили 1 млн. 279 тис. крб. Фактичне здорожчання сягало 336 тис. крб. Відсутність механізмів у кар'єрі, зокрема каменедробок, грейдерів на будівництві доріг, потужних бетономішалок призводило до використання тільки фізичної сили робітників, збільшення кількості працівників. Ще й в 1957 році, коли закінчувався підготовчий період до спорудження ГЕС, заготівля каменю, його навантажування, а

також розвантажувальні роботи з лісом, щебенем, металом, бетоном часто відбувалися вручну *! Це стосувалося і штукатурних та малярних робіт. На виробництві не було в достатній кількості або й зовсім таких електроінструментів, як електрорубанки, електропилки, електричні дрелі, електрокабелі, фарбопультів, конвеєрів.

Це призводило до неймовірного травматизму та захворюваності, появи прогулів, що обчислювалися тисячами т.зв. «людиноднів». Фактично кожен десятий робітник не виконував планових завдань і норм *.

Тільки в 1955 році від хвороб робітників було пропущено 26154 «людиноднів», а прогуляно 16647 «людиноднів» **.

Від недотримання техніки безпеки часто калічилися та навіть інколи гинули працівники. Так, в 1955 році тяжко травмувалися 95 робітників, один з них загинув ***. З розгортанням робіт факти каліцтва та травматизму зросли.

Диктаторські методи керівництва будівництвом часто давали величезні збої, а чітке планування всіх робіт все ще залишалося недосяжним. Не дивно, що в 1957 році з будови розрахувалися й вибули 2054 осіб, з них робітників 1923. Не всі залишали будівництво за власним бажанням, хоча таких налічувалося 1381, тоді як заарештували 17 робітників і службовців, 40 звільнили за порушення трудової дисципліни, інших – за пияцтво на робочому місці та за інші проступки ****.

Великою проблемою для щойно прибулих робітників та службовців стала відсутність впорядкованого житла. Для них швидкими темпами зводили каркасно-щитові гуртожитки, а в Новому місті – цегляні двоповерхові будинки. З кожним роком темпи будівництва зростали, тож значна частина будівельників ГЕС з часом таки отримали впорядковане житло. Однак в перший період будівництва робітників і службовців селили в селянських хатах у найближчих до будови селах і містах. Так, в Кременчуці розселили 1100 осіб, в селі Табурище – 1800, у селах Ревівка, Павлівка та в м. Крюків – по 300 працівників *****

З протоколів засідань виконавчого комітету Табурищанської сільської ради Новогеоргіївського району чітко проглядається картина неймовірного

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 54. – Арк. 142.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 7. – Арк. 80.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 21. – Арк. 94.

**** Там само. – Арк. 95.

***** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 54. – Арк. 169.

***** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

зростання кількості жителів села. Так, наприкінці 1955 року на території сільської ради вже проживали до 10 тис. громадян. Тільки з 1 січня до 14 лютого 1956 року до села прибув 671 робітник. До 1 травня очікувалося прибуття ще майже 2 тис. працівників. За кількістю жителів – постійних та тимчасових, с. Табурище перевищувало свій районний центр – м. Новогеографівськ. Не дивно, що селянські хати ущільнювалися мешкацями й нагадували казкову рукавичку, адже, крім господарів, у хатах проживали по 8-10 «квартирантів» *. Не всі з них дотримувалися не тільки виробничої, а й побутової дисципліни.

Тісні й перенаселені селянські хати, де в одній половині тулилися господарі, а в другій – робітники, не давали змоги ні одним, ні іншим нормально жити й відпочивати, тож таке співіснування породило чимало конфліктів, що часто зумовлювалися надмірним вживанням алкоголю будівельниками ГЕС. Криміногенна ситуація в найближчих до будівельних майданів селах неймовірно зросла, серед злочинів найбільше фіксували різноманітні бійки, крадіжки, зґвалтування.

30 січня 1956 року питання «Про посилення боротьби зі злочинністю, крадіжками, спекуляцією та хуліганством» розглянули на сесії Табурищанської сільської ради. Депутати сільської ради, зокрема голова колгоспу І.В. Дем'ян, уповноважений дільничний Карташов охарактеризували криміногенну ситуацію в селі, спричинену «...наїздом на будівництво ГЕС значної кількості людей», як складну. Пограбування сільського споживчого товариства, майже щоденні бійки через п'янство, розкрадання з людських городів та домоволодінь переповнили чашу терпіння сільської влади, тож з січня 1956 року по селу, вірніше – по тій частині, що залишилася незруйнованою, запроваджувалося «систематичне патрулювання по вулицях та посилювалася охорона колгоспних об'єктів» **.

На третьому році будівництва ГЕС, в 1957 році (станом на 9 червня), в с.Павлівка (6 км до будови) проживали 400 сімей робітників, у с.Ревівка (7 км до будови) розселили 430 сімей. У цих сім'ях також проживали 300 дітей віком до 7 років. Села не мали електроосвітлення, дитячих ясел і садків, дрогового радіо ***.

Віддаленість багатьох робітників від будівництва сягала десятків кілометрів, тому значні витрати йшли на транспортування робітників і службовців на робочі місця. Це зазвичай відбувалося в кузовах вантажних

* ДАКО. Ф.Р-5466. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 43.

** Там само. – Арк. 25 зв.

*** ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 3.

автомобілів по розбитих шляхах у будь-яку пору року впродовж тривалого часу. Таких, які довозилися з віддалених місць, налічувалося від 2 до 3 тисяч осіб. Тисячі робітників на роботу не потрапляли вчасно чи взагалі через непогоду або бездоріжжя. Ці обставини змушували керівництво форсувати темпи житлового будівництва в Новому місті.

З розширенням будівництва кількість працівників зростала. Ці темпи характеризує таблиця *:

Рік	прибуло робітників
1954	2976
1955	3035
1956	2896
1957	4827
1958	6055
Разом за період 1954 – 1958 рр.:	19339

Плинність кадрів теж виявилася великою, тож роботу залишили з різних причин:

Рік	вибуло робітників
1954	489
1955	1529
1956	2141
1957	1923
1958	4286
Разом за період 1954 – 1958 рр.:	10368, або 53% до прибулих

Таким чином, фактично кожен другий робітник залишив будову гідровузла. Причини різні. Серед них і звільнення за прогули. Так, якщо в 1956 році за них звільнили 179 осіб, то в 1958 таких виявилось вже 303. Інші причини звільнення – тяжкі умови праці, низькі зарплати, хвороби, виходи на пенсію, смерті. У 1957 році через інвалідність, набуту на будівництві, та смерті, вибуло 73 особи **.

У 1956 році на будівництво ГЕС прислали 548 в'язнів. Їхня провина була незначною, тож їх розконвоювали і «перевиховували» працею. За період з 1954 по 1958 рік осіб, які приїхали на будівництво з інших

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 74. – Арк. 5.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 54. – Арк. 169.

регіонів СРСР за т.зв. «організаційним набором», налічувалося 2107. Тож впевнено можна зробити висновок, що головний тягар будівництва винесли на собі жителі трьох областей України: Кіровоградської, Полтавської та Черкаської. Приїжджі з поза цих меж становили лише 10% від загальної кількості всіх працівників. Тому, по суті, Кременчуцька ГЕС не була «інтернаціональною будовою», як про це говорилося в радянські часи.

Щороку робітники та службовці працювали в середньому по 277-280 днів, також кожен з них в середньому прогуляв від 2 до 5 днів впродовж року. Через організаційні причини керівників служб, робітники часто простоювали. Години й дні простоїв обчислювалися десятками тисяч.

Станом на 1 січня 1958 року на будівництві гідровузла тільки в системі «Кременчукгесбуду» працювали 8884 особи. Безпосередньо робітниками числилися 7752 особи, 868 належали до інженерного корпусу та службовців.

У довідці, що її підготував промисловий відділ Новогеоргіївського РК КПУ, констатувалося: «50-60% з загальної кількості робітників на ГЕС – це люди з Новогеоргіївського району» *.

Величезний тягар усіх робіт на гідровузлі припав також на жіночі руки. Серед робітників на початку 1958 року налічувалося 2397 жінок, інженерами працювали 92, службовцями – 181. Тож майже 30% усіх працівників на спорудженні Кременчуцької ГЕС – жінки.

Всупереч величезній пропаганді щодо спорудження на берегах Дніпра нової ГЕС, проголошення її черговою комуністичною будовою, це не спричинило масового напливу до неї громадян не тільки з інших республік СРСР, а навіть з більшості областей України. Це явище фіксувалося не тільки на початку будівництва, а й тоді, коли воно доходило до свого екватору. Так, в 1957 році із загальної кількості зарахованих на роботу в понад 4800 осіб, 4087 були «місцевими», 23 приїхали, щойно закінчивши службу в армії, 170 прибули за «оргнабором». Партійні та комсомольські комітети направили «по набору», тобто примусово, всього 287 своїх членів **.

Величезна напруга з трудовими ресурсами, спричинена їхньою надзвичайною плинністю, значне відставання від графіку будівництва змушували керівництво шукати нові джерела поповнення робочої сили.

Весною 1958 року одне з таких джерел знайшли: комсомол України

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 565. – Арк. 38.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 169.

взяв шефство над Кременчуцькою ГЕС. 14 квітня 1958 року відбулося засідання бюро ЦК ЛКСМУ, де й взяли на себе ці шефські зобов'язання.

Бюро ЦК ЛКСМУ зобов'язало Волинський, Кіровоградський, Львівський, Полтавський, Сумський і Чернівецький обкоми ЛКСМУ направити на будівництво КремГЕС за комсомольськими путівками 3000 комсомольців. Найбільшу кількість молоді – по 750 осіб, мали відправити з Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей. З усієї кількості комсомольців, які за путівками прибували на ГЕС, 2040 осіб вважалися «різноробочими». З метою задоволення «культурних потреб» працівників на будівництві, ЦК ЛКСМУ взяв на себе зобов'язання направити на новобудову письменників, концертні бригади, майстрів мистецтва та учасників художньої самодіяльності.

6 жовтня 1958 року секретаріат ЦК ЛКСМУ затвердив положення про нагрудний значок «За спорудження Кременчуцької ГЕС» *.

Розкрадання матеріальних ресурсів на новобудові перетворилося на норму. Перший тривожний «дзвінок» про недовіки в зберіганні будівельних матеріалів пролунав у серпні 1954 року, тобто на четвертому місяці від початку підготовчих робіт на будівництві ГЕС. Прагматичні, а не ідейні «будівники комунізму», своє власне матеріальне благополуччя, не чекаючи «світлого майбутнього», вирішили наблизити шляхом крадіжок. Так, міліція м. Кременчука виявила злодія, який, працюючи комірником на одній з матеріальних баз «Кременчукгесбуду», викрав кілька рулонів руберойду і продав його жителю м. Крюкова **. Відбулося слідство, тож комірнику напевне засудили. Але це був тільки початок. Перелік викраденого впродовж наступних років вражає: від тракторних і автомобільних двигунів до віконного скла і шиферу. Недостачі матеріальних ресурсів кожного року обчислювалися десятками тисяч карбованців.

Для Кіровоградського обласного управління КДБ теж з'явилася робота на КремГЕСі. Типовим у цьому плані є лист начальника УКДБ по Кіровоградській області Калужного до керівництва «Кременчукгесбуду» – Новикова та парторга Панасенка. Лист, датований 28 червня 1955 року, дає вичерпну характеристику стилю керівництва на новобудові, фактично вкрай неефективного, зате деспотичного, та вказує на наслідки, що виникають від нього: «...На окремих ділянках будівництва КремГЕС, внаслідок великих недоліків у організації праці (за це відповідав Г. Новиков. – Авт.), відсутності належної роз'яснювальної та виховної

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 40. – Арк. 4, 24.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 10.

роботи (сфера відповідальності парторга Панасенка. – Авт.), трудова дисципліна перебуває на низькому рівні. Наслідком чого є великий брак у роботі, перевитрати коштів і масові випадки порушень трудової дисципліни. Є багато прогулів, а також випадків появи на робочих місцях у нетверезому стані. Тільки в квітні (1955 гр.) на дільниці житлового будівництва було 1400 прогулів без поважних причин. На цій дільниці, де начальником Максименко, зафіксовані часті випадки, коли робітники простоюють по півтори-дві години через несвоєчасне підвезення будівельних матеріалів, від чого зриваються плани будівельних робіт, а якість виконаних робіт низька.

Перевитрати фонду заробітної плати на дільниці за два місяці – березень і квітень, становить 208 тис. крб. У жовтні 1954 року земснаряд здійснював намівання ґрунту для будівництва заводу силікатної цегли в м. Кременчуці. Роботи коштували близько 700 тис. крб. Згодом з'ясувалося, що намив площі відбувся не на тому місці, що призвело до перевитрат у 200-300 тис. крб.

Керівники дільниць наряди для робітників виписують невчасно, розцінок працівники не знають, що призводить до незадоволення та суперечок, а також зафіксовані випадки групових відмов від роботи. Так, 7 травня 1955 року бригада мулярів з 20 осіб (бригадир Лупан) відмовилася від роботи і простояла 3 години. 30 травня бригада столярів з 6 осіб (бригадир Осін) припинила роботу і не виходила на об'єкт впродовж 3-х діб через несвоєчасне отримання нарядів і неправильні розцінки. Подібний випадок трапився і 2 квітня на розвантажуванні баржі на ділянці будівництва заводу силікатної цегли. 27 і 28 квітня на цю дільницю через відсутність транспорту не з'явилися 17 робітників. Робітники зверталися зі скаргами в Кремль, міський комітет партії з приводу неправильного ставлення до них адміністрації.

У травні на дільниці житлового будівництва у виконробів Левітаса, Журавльова і Бегми за рахунок приписок в наряди допущені переплати заробітної плати. Особливо неблагополучне становище з трудової дисципліни проявилася на гранітному кар'єрі, де начальником тов. Щербак і начальник дільниці Чекаль, які грубо командують, ображають робітників. Наслідком неправильної оплати за нарядами і необґрунтованого позбавлення робітників прогресивних надбавок, вони колективно відмовилися від роботи. 7 травня четверта бригада каменоломів в кількості 40 осіб відмовилися від роботи і простояли 2 години тільки тому, що начальник кар'єру Щербак правильно не виписав нарядів на видобування

каміння. На вимогу бригади на кар'єр прибув заступник начальника будівництва Кіль, який нагрубив робітникам, не вник у суть справи і поїхав, а робітники ще деякий час не працювали, поки їм правильно виписали розцінки за працю. Ця ж бригада, починаючи з 30 травня і продовж 3-х днів, не працювала через необґрунтоване позбавлення премії, неправильного обчислення об'ємів видобутого ними каміння: замість 30 м куб. ця бригада видобувала по 60 м куб. за зміну» *.

За таких умов організації праці, її обліку та оплати за неї, багато робітників залишали будівництво взагалі. За відмови від роботи робітників не арештовували і не запроторювали до концтаборів, уникали цього і керівники будівництва та окремих дільниць – їх не звинувачували у шкідництві і не карали розстрілами та засланнями, як це було за Сталіна. Арештовували тільки за злочини, найпоширенішими з яких були «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень» та крадіжки. У 1957 році таких арештів здійснили 17 **. Впродовж 1958 року з «Кременчукгесбуду» звільнилися 48% раніше зарахованих робітників і службовців ***.

Цитований лист начальника управління КДБ по Кіровоградській області є об'єктивною і вичерпною характеристикою стилю і методів керівництва, що склалося не тільки в «Кременчукгесбуді», а взагалі по всій тогочасній країні. Цей неефективний стиль на будівництві КремГЕСу не був подоланий до її пуску в дію. Тож за переможними рапортами в успіхах і досягненнях приховувалися реальні картини неорганізованості, перевитрат, простоїв, браку, посилені некомпетентністю, неосвіченістю, елементарним хамством і грубощами з боку керівників. Приклади і досвід з аналогічних великих будівництв закордоном щодо організації праці не запозичувалися і не застосовувалися.

Попри пафосні реляції про турботу партії й уряду про робітничий клас, зокрема, і той, чиїми руками здійснювалося будівництво грандіозної будови на Дніпрі біля Кременчука, дійсність не відповідала декларованому. Так, у вересні 1959 року, коли до пуску перших енергоблоків Кременчуцької ГЕС залишалося фактично 2 місяці, відбулося засідання пленуму Новогеорґіївського РК КПУ, на якому обговорили питання побутового обслуговування населення, зокрема й того, яке задіяне на будівництві. Керівництво району вказало на значні недоліки в організації торгівлі на спорудженні КремГЕС. Так, робітники погано постачалися овочами

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 42. – Арк. 57-58.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 54. – Арк. 169.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 72. – Арк. 58.

й молочними продуктами, мали місце постійні порушення розпорядку дня роботи магазинів, низька культура торгівлі, будівництво магазинів «Кременчукгесбудом» здійснювалася незадовільно. Зокрема, промтоварний магазин біля автотранспортної контори будувався майже два роки, також все ніяк не могли добудувати м'ясо-молочного і овочевого магазину. Кількість їдалень для робітників Кременчуцької ГЕС – (і це за місяць до перекриття Дніпра! – Авт.) все ще була недостатньою, а в діючих – якість страв низька, не організоване виготовлення дієтичних страв, санітарний стан окремих їдалень та культурне обслуговування в них перебували на низькому рівні. В системі торгівлі мали місце факти обмірювання, обважування та обрахунків покупців. Допускалися розкрадання й розбирання дефіцитних товарів. Незадовільно працювали майстерні побутового обслуговування, їхня кількість не задовольняла потреби споживачів *.

Проблеми будівельників Кременчуцької ГЕС цим не вичерпувалися. Так, ті з них, хто вже на літо 1959 року оселився в селищі Хрущов, постійно потерпали від нестачі питної води.

Зрозуміти це нині важко, адже селище знаходилося буквально поруч з найбільшою річкою України, а його жителі не отримували воду в достатній навіть для побутових потреб кількостях! Саме для розгляду цієї проблеми у липні 1959 року зібрався виконком Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих і затвердив рішення №189, яким зобов'язав «Кременчукгесбуд» (т.т. Строкова і Сапіра) щодоби заготовляти не менше 800 м куб. води для забезпечення нею західної частини міста **.

Ура-патріотичний запал, що його демонстрували будівельники Кременчуцької ГЕС під час різноманітних «свят на Дніпрі», спричинених, зокрема, перекриттям могутньої річки чи достроковим пуском у дію кількох перших енергоблоків, швидко згасав і наставали несвяткові будні. Вони часто супроводжувалися не тільки ударною трьохзмінною працею на «комуністичній будові», а проявами злочинності та хуліганства. Про це засвідчила четверта сесія сьомого скликання Новогеоргіївської ради депутатів трудящих, делегати якої зібралися 30 листопада 1959 року. Так, сесія відзначила, що на будівництві Кременчуцької ГЕС особливо розповсюджене хуліганство й розкрадання матеріальних цінностей. Боротьба з пияцтвом ведеться незадовільно, техніка безпеки праці порушується, допускаються незаконні звільнення з роботи. Часті

* ДАКО. Ф.Р-3020. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 13.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 17.

порушення законодавства про працю допускають керівники Манжосін, Щербак, Ніяковський та ін *.

На останньому, завершальному, етапі будівництва Кременчуцького гідровузла – на початок осені 1960 року, чисельність всіх працівників, безпосередньо зайнятих на будівництві та в суміжних організаціях і підрозділах, становила 13385 осіб, з них жінок – 4543. Впродовж 1960 року на будівництво прибуло 2795 працівників, а звільнилося за цей час з різних причин 3317 осіб. 10 з них заарештували за різні злочини **.

Оскільки напруга на будівництві Кременчуцької ГЕС значно спала, адже майже всі головні плани й завдання виконувалися, дирекція «Кременчукгесбуду» значну частину працівників відправляла у сусідні колгоспи для надання їм різноманітної шефської допомоги. Так, у колгоспі імені Чапаєва робітники та інженери управління житлового будівництва та Гідроспецбуду взялися за будівництво гуртожитку для тваринників, кормозапарника, також подбали про механізовану подачу тваринам кормів та встановили автоматичні годувальниці для свиней. Управління будівництва ГЕС і греблі силами своїх робітників та інженерів змонтували електрофільтри на фермах колгоспу імені 40-річчя Жовтня, виготовили 50 корит для свиноферми, відремонтували греблю колгоспного ставу, переобладнали трактор під бульдозер. Велику роботу силами будівельників ГЕС було здійснено й у колгоспах імені Котовського, імені Леніна та ін. Шефи будували ставки, монтували лінії електропередач, обладнували колгоспні майстерні й тракторні стани, радіофікували віддалені вулиці сіл тощо. У червні 1960 року кілька сотень працівників «Кременчукгесбуду» відправилися в прилеглі села на просапку кукурудзи та соняшнику, в серпні – на заготівлю овочів, а в жовтні – на збирання кукурудзи. Нині це явище неефективного використання кваліфікованої робочої сили можна розцінювати як негативний і компрометуючий феномен того суспільного ладу, що чомусь проголосив себе «прогресивним» і «передовим».

На кінець 1960 року наявність великої кількості працівників у системі «Кременчукгесбуду» та інших організаціях й установах, пов'язаних з ГЕС, була вже непотрібною. Злагожені й випробувані в умовах постійної напруженої роботи бригади робітників колективно залишали Кременчуцький гідровузол й відправлялися на інші будівельні об'єкти величезної й неосяжної на той час країни. Але не тільки на будівництво.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 45.

** ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 613. – Арк. 27.

Так, 3 жовтня 1961 року відбулося засідання колегії Міністерства будівництва електростанцій СРСР, на якому зобов'язали начальника «Кременчукгесбуду» до 1 листопада 1961 року відправити в цілинний край, а ним, як відомо, проголосили степи Казахської РСР та деякі області Південного Уралу РРФСР, спеціалістів для використання на будівництві цілинних радгоспів та селищ біля них *.

Чимало будівельників Кременчуцької ГЕС відправилися на Дніпродзержинську ГЕС, будівництво якої розпочалося ще у 1956 році. Також тисячі робітників їздили до м.Кременчука, де виростили корпуси автомобільного заводу. Його будівництво доручили колективу «Кременчукгесбуду». На 1961 рік запланували випустити 13 200, а на 1965 рік – 23 200 великовантажних автомобілів **.

28 червня 1961 року ЦК КПРС та РМ СРСР висловили незадоволення щодо повільних темпів будівництва «Кременчукгесбудом» «спеццехів з випуску обладнання для ракетної техніки» на заводі «Кремдормаш» Полтавського облнаргоспу. Керівництво «Кременчукгесбуду» зобов'язали здати ці цехи в експлуатацію до 15 серпня 1961 року ***.

До кінця 1965 року на Кременчуцькій ГЕС залишився тільки т.зв. промислово-виробничий персонал кількістю у 354 працівників, 50 осіб т.зв. непромислового персоналу, 112 працівників машинного цеху, 61- у ремонтно-турбінному цеху, 63 – у гідротехнічному цеху та 84 – у котельному цеху ****.

Свої спогади про будівельників Кременчуцької ГЕС та про умови їхнього проживання й роботи залишив учасник будівництва гідровузла Микола Васильович Мінкін: «Разом з будівництвом ГЕС на місці с. Табурище виросло спочатку робітниче поселення. А потім і нове місто. У роки найбільшого напруження сил колектив «Кременчукгесбуду», разом з зоною затоплення, нараховував понад 17 тис. осіб. Перш за все колектив поповнювався молодими робітниками з сусідніх сіл, а також завдяки притоку робітників з інших будов. Також ЦК ЛКСМУ направляв на будову комсомольців з усіх областей України. Був запроваджений спеціальний нагрудний знак, який вручався кращому робітникові. З сіл на будівництво приходили некваліфіковані робітники. А будова потребувала зварників, механізаторів, теслярів, штукатурів і т.п. Тож створений

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 4. – Спр. 44а. – Арк. 20.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 43а. – Арк. 9.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 51. – Арк. 14.

**** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 57. – Арк. 23.

при управлінні будівництва навчальний комбінат здійснив значну роботу з навчання молодих будівельників. Що стосується ІТП, то вони поповнювалися за рахунок притоку з інших гідроспоруд: Каховської, Куйбишевської, Горьківської. Будівництво КремГЕСу мало якусь притягальну силу. Воно й зрозуміло чому, адже на будівництві ГЕС застосовувалися новітні бетонні і залізобетонні конструкції, з відкритим машинним залом. Окрім того, чудові природні умови, здоровий клімат забезпечили приток на будівництво ГЕС як старих, так і молодих ІТП. Відділу кадрів ГЕС не довелося звертатися по центральному радіо чи центральними газетами із закликами щодо цієї категорії будівельників.

Для кадрів важливу роль відігравала наявність житла. Тож інтенсивно будувалися гуртожитки: на вул. Конька, і трьохповерхові у «верхній частині» міста (4 гуртожитки). Але цього виявилось замало. Тож організовували гуртожитки в прилеглих до будівництва селах. Їх організували 123. Нужда примушувала організовувати гуртожитки навіть в селянських хатах. Інколи в таких хатах було багато ікон. Профспілкові діячі просили селян прибрати ікони на час перебування в хатах робітників, на що господарі відповідали: «Приберіть краще ваших хлопців, а ікони ми не зніmemo!». Ці гуртожитки, де проживали по 3-5 робітників, організували в селах Табурище, Свердловка, Павлівка та ін. «Кременчукгесбуд» постійно забезпечував робітників у гуртожитках постільною білизною, гасом, паливом, водою.

Після появи Постанови уряду про дострокове введення в дію ГЕС необхідно було в найкоротші терміни поповнити будівництво 2 тисячами нових робітників. Оскільки місць в гуртожитках не вистачало, довелося створити наметове містечко на декілька сотень робітників.

Для сімейних надавалися облаштовані квартири – з електрикою, теплом, водою, каналізацією. Але всім спеціалістам житла не вистачало, тож їх розміщали в селянських хатах з оплатою за проживання» *.

Досить промовистим щодо негативної практики забезпечення експлуатаційників Кременчуцької ГЕС житлом є лист до секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва від секретаря партійного комітету гідроелектростанції Попова: «Дирекція Кременчуцької ГЕС нині ввела в експлуатацію 1-й агрегат і в грудні цього року (1959 – Авт.) готова запустити ще 3 агрегати. Однак колектив експлуатаційників не забезпечений житлом. У 1959 році ми отримали лише 170 м кв. житла із загальної збудованої площі 13527 м кв. В жовтні дирекція отримала ще 2 кімнати площею 35 м кв.

* *Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.*

На сьогодні на експлуатації ГЕС працюють 24 ІТП і робітників, сім'ї яких живуть в гуртожитках і на приватних квартирах. 19 сімей потребують розширення житла, а 14 спеціалістів, відкликаних з інших електростанцій, не можуть звідти виїхати через відсутність житла. Просимо допомогти!» – звертався насамкінець партійний працівник ГЕС до столичного партійного вождя *.

Ось в таких умовах поставала чергова будова на Дніпрі, що нібито наближала побудову комунізму в СРСР великою кількістю виробленої на ній електроенергії. А насправді цим лише робилася спроба будь-що наздогнати розвинені країни світу не так за рівнем життя своїх громадян, як за кількістю виробленого металу, для чого потрібно використати велику кількість електричної енергії. З металу потім робили різноманітну техніку, зокрема військову та ту, якою видобували, перевозили сировину та виплавляли метал, щоб зробити новішу й потужнішу техніку, як військову, так і для важкої промисловості, щоб нею знову видобути ще більше металу. І так – безкінечно. Тільки дешиця з того металу втілювалася у велосипеди, мотоцикли, холодильники, та, навіть, легкові автомобілі, що інколи перепадали рядовим громадянам країни. Однак, щоб їх придбати, потрібно було запастися терпінням на роки. Різноманітна військова техніка, що споживала левову частку металу і якою лякали увесь світ, швидко ставала застарілою. Її з часом відправляли на переплавку...

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 3. – Спр. 554. – Арк. 29.

Розділ II

Процес очищення чаші водосховища й переселенці

*Немає й хати нашої в помині:
Там, де стояла - хлюпає вода...
Ні, не вода – смердюче баговиння!
Ні, не вода – якась брудна бурда...*

Віктор Соколов

Оціночна комісія

Могутнє водосховище, що утворювалося біля Кременчуцької ГЕС, поглинало величезну кількість рухомого й нерухомого майна громадян, житла яких потрапляли на дно «рукотворного моря». Щоб «підсолодити» гірку пігулку трагедії, пов'язаної з переселенням на нові місця проживання, держава зобов'язалася компенсувати жителям придніпровських сіл і міст вартості їхніх пожитків грошима. Щоб визначити розміри компенсацій, створили т.зв. «оціночні комісії».

У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області оціночна комісія запрацювала в жовтні 1954 року, після відповідного розпорядження Ради Міністрів УРСР від 24.09.1954 р. №1029.

На той час роботи на проммайданчику Кременчуцької ГЕС тривали, а роботи зі спорудження «Нового міста» розпочалися. До зони проммайданчика та «Нового міста» потрапили житла та присадибні ділянки практично усіх жителів с. Табурище. Тож розпорядження РМ УРСР №1029 наказувало здійснити оцінки будівель і споруд в с. Табурище, що належали громадянам, місцевому колгоспу, кооперативним і громадським організаціям.

До 16 квітня 1955 року оцінку домоволодінь жителів с. Табурище таки завершили. Роботи з оцінки «зроблено правильно» – записали до протоколу №1 засідання Новогеоргіївської районної оціночної комісії *. На кожне господарство склали акти та зобов'язалися вручити їх селянам. Акти дійсно вручили. Багато жителів с. Табурище відразу помітили в них неточності або розбіжності з дійсним станом справ, що призводили до зменшення розміру компенсацій за майно. Деякі громадяни відразу написали скарги до Новогеоргіївського РВК з вимогою зробити уточнення й внести їх до актів. Впродовж літа 1955 року члени районної оціночної комісії вдруге прийшли до скаржників і додатково обстежили їхні господарства, а всі зміни вписали до актів.

Сил і знань для здійснення оцінки майна та затрат на переселення у всіх селах Новогеоргіївського району в членів районної комісії катастрофічно не вистачало.

Влітку 1955 року до району прибули спеціалісти з Херсонського облпроект, які здійснили значну роботу з обстеження майна майбутніх переселенців на Кіровоградщині. Досвід здійснення оціночних робіт у цих спеціалістів уже був. Вони його надбали при відселенні жителів із зони затоплення Каховського водосховища. Тоді виселили жителів 27 сіл, в той час як Кременчуцьке море поглинало майже дві сотні.

31 серпня 1955 року з'явилося чергове розпорядження РМ УРСР за № 984, яким виконком Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих вкотре було зобов'язано здійснити в зоні затоплення роботи з оцінки будівель і споруд, що належать колгоспам і населенню Новогеоргіївського району. Подібні доручення отримали також Полтавський та Черкаський обласні виконавчі комітети. Тож, в розпорядженні Ради Міністрів № 984 наказували «оцінку будівель і споруд... проводити за нормами і розцінками... Каховської ГЕС» **. Компенсацію за втрачене майно здійснювали «живими» коштами.

19 вересня 1955 року, тобто майже через рік після формального створення Новогеоргіївської районної оціночної комісії, виконком Кіровоградської обласної ради (розпорядження від 19.09.1955 р № 456) зобов'язав негайно розпочати інтенсивні роботи з оцінки майна, що належать громадянам і колгоспам району ***. Однак інтенсивні роботи все ще не розпочиналися. Нарешті, 5 жовтня 1955 року бюро Новогеор-

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 3. – Арк. 1.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 1д. – Арк. 16.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 1д. – Арк. 20.

гіївського РК КПУ та виконком районної ради призначили нового голову оціночної комісії – ним став Д.І. Бродський, який одночасно обіймав посаду заступника голови виконкому. Оціночній комісії наказали здійснити такі роботи та в такі терміни: до 1 грудня 1955 року остаточно здійснити оцінку майна тих громадян і організацій, що потрапляли в зону промайданчика «Кременчукгесбуду», та сплатити за нього половину вартості їхніх пожитків. До 1 листопада районна оціночна комісія повинна зробити оцінку майна будівель, споруд та деревонасаджень колгоспів імені Хрущова, імені Чапаєва, імені 15-річчя ВЛКСМ та сплатити за них половину вартості. До 20 жовтня 1955 року члени оціночних комісій повинні вручити повідомлення про переселення кожному господарю, чия нерухомість потрапляла до промайданчика «Кременчукгесбуду».

Нині невідомо, з якими настроями жителі с. Табурище зустрічали членів оціночних комісій з актами обстеження майна та повістками про відселення, що при цьому думали і говорили, і чи демонстрували гостинність до непроханих гостей, і що взагалі думали про «партію й уряд».

Першими переселялися жителі тих вулиць с. Табурище, що їх облюбувало керівництво «Кременчукгесбуду» для розміщення своїх контор, складів та деяких промвиробництв – цю ділянку називали «промайданчик». Їх, перших, налічувалося 213 сімей. Впродовж 1955- на початку 1956 років їх всіх виселили *.

Вивозили табурищан на Табурищанський мис, до «Нового міста», де для них підготували декілька цегляних будинків та виділили окремий квартал. Також керівництво Новогеоргіївського району – секретар райкому партії М. Річка та голова райвиконкому І. Калінін, – зобов'язали правління колгоспу імені Фрунзе створити до 15 жовтня 1955 року бригаду будівельників та організувати розбирання й перенесення будинків жителів с. Табурище із зони промайданчика **. Полишені й понищені будинки жителів с. Табурище є першими жертвами велетенського водосховища.

27 жовтня 1955 року Новогеоргіївська районна оціночна комісія вдруге з початку року зібралася на своє засідання, під час якого затвердила зміни до оціночних актів деяких громадян с. Табурище, що свого часу подали скарги на неправильність оцінки їхнього майна. Так, у господарстві Луки Тимофійовича Петрова виявили раніше непомічені

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 7. – Арк. 5.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 1д. – Арк. 21.

6 кущів винограду, 4 кущі смородини, 2 кущі бузку. Їх вписали до оціночного акту. Скарги на неправильну оцінку щодо зношеності його будинку в цілому, а даху й вікон зокрема, не підтвердилися, тому змін до акту щодо них не внесли: житловий будинок вважався зношеним на 50%, а дах і вікна на 60%. У господарстві Василя Петровича Петрова члени оціночної комісії свого часу «не побачили» груші, 7 слив, 5 кущів калини, вишні, клену. У господарстві Трохима Івановича Дев'ятисильного теж не примітили дерев'яної прибудови до повітки *.

28 жовтня 1955 року районна оціночна комісія зібралася втретє. На ній знову вносили зміни до актів оцінки майна жителів с. Табурище. Нині, при вивченні цих актів, виникає запитання, як можна було «не помітити» у господарстві Олександри Миколаївни Вереди «тину плетеного 30 м», «тину плетеного 8 м», «тину з жердин 34 м», «тину з проводу 164 м»? Чому члени оціночної комісії спочатку не вписали до акту оцінки майна Степана Єгоровича Шульги та Федора Явтуховича Крамаренка погребів? Чому «пропустили» у Шовковської Ганни Романівни велетенський сад з 10 груш, 12 абрикос, 120 вишень (20-річного віку), 15 вишень (30 річних), 4 шовковиць та ін. дерев і кущів загальною кількістю 189 шт. **?

Так чи інакше до актів оцінок вносили зміни, від чого суми компенсацій громадянам зростали. Практично впродовж усього часу діяльності Новогеоргіївської районної оціночної комісії виникали постійні скарги громадян на необ'єктивне оцінювання їхнього майна. Настирливим скаржникам вносили зміни до їхніх актів оцінки майна. Відповідь, чому при здійсненні оціночних робіт допускалися такі прорахунки, очевидно, така: «Величезний об'єм робіт та обмеженість в часі, тож все робилося поспіхом».

Члени оціночних комісій, окрім виявлення всього майна, належного громадянам та організаціям, внесення його до актів, одночасно здійснили розрахунки щодо переселення, знесення та перенесення із зони затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС будівель, споруд та зелених насаджень. Детальні інструкції щодо цього містилися в постанові Ради Міністрів СРСР від 5 жовтня 1955 р. №1803 ***.

Такі розрахунки, вписані до інвентарних карток, зробили, зокрема, і для жителя с. Велика Андрусівка Новогеоргіївського району Ярини

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 3. – Арк. 1-2.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 3. – Арк. 12.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. . 3– Спр. 1. – Арк. 1.

Петрівни Котляр, садиба якої потрапляла під затоплення водами Кременчуцького водосховища. Так, «Розрахунок №1» визначав затрати на перенесення та знесення будівель самотньої господині. До документа вписали, що Ярина Петрівна мала хату глиняно-очеретяну площею 58,7 кв. м, вкриту соломою з висотою стелі 2,30 м *. Хату оцінили в 5070, 63 крб. і зобов'язали господиню її розібрати і перенести на нове місце. Разом з хатою підлягали розбиранню та перенесенню два сараї, один з яких оцінили в 2030,54 крб., оскільки був великим – розміром майже з півхати. Зате інший, набагато менший, мав вартість всього 169,03 крб. Також переносилися плетені та штахетні тини, ворота з хвірткою. Ворота шириною в 3,9 м оцінили в 45,59 крб., а хвіртку майже у 12 крб. Така низька ціна пояснювалася тим, що їх виготовили з жердин. Залишалися на місці тільки погріб та колодязь, адже такі не можна було перенести чи розібрати, тож господиня зобов'язувалася їх засипати.

Отже, вартість всіх будівель, і тих, що розбиралися й переносилися, і тих, що залишалися, оцінили в 8 тис. 676 крб. 07 коп.

Господині також вручили «Розрахунок №2», куди вписали всі затрати на перевезення на нове місце матеріалів, отриманих від розбирання будівель, а також худоби, їстівних запасів, хатнього начиння – все оцінили в 393 крб. 22 коп. І вони заважили понад 30 тонн.

«Розрахунок №3», вручений Я.П. Котляр, оцінив її сад та інші деревні та кущові насадження. Самотня пристаріла жінка мала у своєму володінні 7 яблунь, три з яких висадила у 1953 році, не здогадуючись, що врожаю з них ніхто не дочекається. Також у саду росли три великі груші, 4 абрикоси, 47 слив, 31 вишня, а також шовковиця, кущі калини та смо-родини. Господині також належали 28 верб, 13 тополь, 20 акацій білих, 40 кущів акації жовтої. Все це неймовірне багатство, що вимагало неабиякої турботи та наполегливої праці, оцінили в 1877 крб. 90 коп.

Сад займав площу в 960 м кв., город – 2610 м кв.

В актах «оцінщик» вписав не тільки кількість дерев та кущів, а також їхні сорти. Так, з 47 слив 19 були сорту «персикова», 20 – сорту «угорка». Вишні належали до сортів «володимирська», «іспанка», смородина – «золотарівська» тощо. Окрім саду та городу, жінка утримувала 2 голови великої рогатої худоби, 1 козу, 20 домашніх птахів.

Здійснюючи оцінку майна, вказали, що Ярина Петрівна Котляр є колгоспницею колгоспу імені Леніна, має поважний вік і проживає са-

* В селищі Хрущов стелі в багатьох «сучасних» квартирах сягали лише 2,5 м. (О.Б.).

мотньо. Сусідила з Марією Василівною Явтенко та Андрієм Миколайовичем Жарим.

З волі московського керівництва більшість нажитого жінка фактично втрачала, її звичний спосіб життя повністю руйнувався. Виплекані працею і любов'ю дерева й кущі знищувалися, оскільки посадити їх на новому місці не було ніякої змоги через малі розміри присадибної ділянки в 0,25 га, що там наділялася, а також через власний вік та вік дерев, багато з яких перевищували 20-30 років, тож викопати їх і пересадити було неможливо. Для господині все було дорогим не через розмір майна, обчисленого в коштах, а через постійні спогади та речі, що міцно закарбувалися в пам'ять, увійшли в життя, здавалося, навечно, і які були пов'язані з подвір'ям, садом та селом, а також з рідними людьми, які напевне колись населяли цей двір, але через різні причини і не з своєї волі залишили жінку – матір, дружину, – самотньою доживати віку. Багато з предметів та речей гріли душу, змушували триматися за життя. Тож не могли спокусити жінку розповіді про нове життя на неосвоєному місці, про «соціалізм» та «комунізм», для яких вона вже віддала в жертву своє здоров'я та, напевне, дітей. Тепер для неї відбувався відлік нової драми – вона назовсім втрачали своє обійстя. Те, що в неї було, повністю відповідало її потребам: хата на 8 вікон, троє дверей, дві українські печі, плита з лежанкою та глиняна долівка. Освітлювалося житло гасницею. Все наживалося й обживалося не одним поколінням, тож було теплим, зручним та затишним. Близькість безкінечного Дніпра, неозорих заплавних луків, царства риби та прилітних птахів, озер та проток, квітучого й родючого власного саду та городу, робили життя жінки, попри всі жорстокості тоталітарного комуністичного режиму, рабську працю в колгоспі, можливу втрату сім'ї від Голодомору, репресій або війни, все ж впорядкованим та зрозумілим через звичне з дитинства оточення. Добровільно залишити це жінка не могла, тож тільки загроза затоплення змусила її взяти з рук «оцінщика» Біленка всі розрахункові акти. Підпису свого не поставила, можливо тому, що була неграмотною, або не захотіла цього зробити на знак протесту, тож за Я.П. Котляр хтось розписався сторонній, напевне, що виконавці з сільської ради або сусіди *.

Все майно громадянки Котляр та затрати на розбирання й перевезення оцінили в понад 11 тис крб. Половину цієї суми – 5510 крб. 27 коп., вручили жінці впродовж 10 днів після появи підпису на всіх її актах, решту зобов'язалися виплатити після того, як господиня розбере всі

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1-9.

будівлі, викопає чи спиляє дерева та зачистить всю садибу (засипле колодязь, погріб та вигрібну яму). Для побудови житла на новому місці Я.П.Котляр дозволялося купити 10,6 м куб. лісу круглого та 4,6 м куб. дощок, 690 цеглин, майже 3,5 кв. м скла. Її нова хата не повинна перевищувати попередню за кубатурою *.

Не відомо, чи потрапила жінка до пільгової групи населення як самотня, яким держава будувала житло, чи збудувала його сама, чи перебралася до будинку для самотніх. За будь-якої ситуації її життя на схилі літ було зруйноване «комуністичною будовою», яку затіяла нібито «комуністична держава».

Про багатство придніпровського краю свідчать й інші оціночні акти, вручені жителям с. Велика Андрусівка, зокрема О.С. Калініченку та іншим.

Чоловік мав сім'ю з трьох осіб. Вони спільно обробляли 3306 кв. м городу та 1272 кв. м саду, утримували 40 голів домашньої птиці. У саду родини Калініченків росли 13 яблунь, 7 груш, 16 слив, 17 вишень, 28 шовковиць, 5 абрикос, 9 кущів смородини та 11 – винограду. На актах оцінки майна підпису О.С. Калініченка теж немає, імовірно через його неграмотність або спротив **.

Катерина Микитівна Бузько одноосібно обробляла понад 3,7 тис. кв. м городу та доглядала сад площею в понад 1 тис. кв. м. У ньому росли 4 яблуні, 3 груші, 22 сливи, 7 вишень, 3 шовковиці, 1 абрикоса, 47 білих акацій. Жінка тримала 1 корову та 38 голів домашньої птиці ***.

Сім'я жительки с. Велика Андрусівка Ганни Платонівни Баленко була чималою, адже нараховувала 7 осіб. Садиба належала жінці, тож їй вручили оціночні документи, куди вписали всі розрахунки на володіння, переселення та знесення. Житло, загалом типове за конструкцією для придніпровських сіл, площею в 43 кв. м, зрозуміло, було для родини затісним. Можливо, на новому місці сім'я Г.П. Баленко могла отримати чи збудувати більше за розмірами помешкання. Родина обробляла город площею понад 4 тис. кв. м, утримувала 2 голови великої рогатої худоби, 1 свиню та 25 домашніх птахів. У невеликому за площею саду росли 32 сливи, а також 1 шовковиця, 14 кущів смородини, декілька кущів бузку та жасмину ****.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 9 зв.

** Там само. – Арк. 17.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 23.

**** Там само. – Арк. 132.

Усі оціночні акти, вручені жителям с. Велика Андрусівка, які підлягали безумовному відселенню на нові місця, та розрахунки в них дають доволі типову характеристику селу, що вкривалося весною цвітом фруктових дерев і кущів, а восени – рясними плодами.

Городину вирощували власноруч на чималих за площею городах, що не знали, через близькість Дніпра, такого явища, як засуха, а на подвір'ї тримали різноманітну худобу та домашню птицю. Сім'ї на середину ХХ ст. у селі були невеликими, зазвичай дві особи, чимало було самотніх. Багатодітних сімей майже не було. Зрозуміло, що жителів села за радянської влади значно переполовинили і Голодомор, і воєнне лихоліття, що двічі прокотилося краєм. Бо для кого, як не для дітей, висаджувалися оті велетенські сади з різноманітними фруктовими деревами й кущами.

«Комуністичні експерименти», що розпочалися в країні з 20-х рр. ХХ ст., зазвичай, щедро відбирали життя не тільки у дітей, а й в їхніх батьків. Тож самотньо проживала жителька с. Велика Андрусівка Я.П. Котляр, самотнім залишився і В.Г. Чечель та десятки їхніх односельчан. По двоє членів сім'ї мали родини С.Г. Козакова, Ф.А. Павлова, М.П. Козаченко, Л.Г. Могильного, М.С. Вищипана, Д.С. Дряпіки та ін *.

Для кого вони засаджували свого часу садки десятками фруктових дерев різних видів і сортів? І чи могли на старість зібрати й спожити особисто все, що дозрівало й наливалось соком, запахом та смаком?

Всьому цьому добігав кінець. Десятки тисяч родин у басейні Дніпра отримали «інвентарні картки» з розрахунками, а окрім них – 50% суми готівкою, необхідної на переселення. Дороги назад не було.

Чи вистачало отриманої компенсації на побудову нового будинку на новому місці? Сумнівно! Так, в 1956 році в с. Павлівка для переселенців збудували 18 будинків. 11 з них мали вартість у 23 тис. 165 крб., інші – 7, обійшлися у 21 тис. 324 крб. кожен. Перші хати будувалися із шлаку, в інших, дешевших, стіни зводили з глиняного саману. У с. Миронівка до вересня 1956 року для переселенців збудували теж 17 будинків. Вартість кожного з тих, стіни яких виливали зі шлаку, коштували 22 тис. 139 крб., а будинки з глиняними стінами обійшлися по 20 тис. 141 крб **.

Однак суми більшості компенсацій за житло і майно сягали лише половини вартості новозбудованого житла!

Оскільки більшість переселенців будували житло власноруч, а не отримували його від держави, то для здешевлення будівництва старі

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1-44.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 7. – Арк. 13.

будинки розбиралися і перевозилися на нові місця. Там, шляхом толоки, тобто колективно, а значить безкоштовно зводили нові помешкання. Занятість на побудові нового житла не звільняла переселенців від роботи в колгоспі. Тож толоки часто робили вечорами, або впродовж коротких літніх ночей, а вдень йшли на роботу. Для багатьох переселенців старого матеріалу на побудову нового житла часто не вистачало. Його доводилося купувати.

У подібній ситуації опинилися всі вимушені переселенці не лише в Новогеоргіївському районі, а й у відповідних районах Полтавської та Черкаської областей. Дослідження, зроблені науковцем НІКЗ «Чигирин» Н.І. Чигирик на підставі вивчення документів, що зберігаються в архівному відділі Чигиринської РДА (Черкаська обл.), доводять, що на кошти отримані від компенсації, переселенцям складно було відбудувати будинок і всі необхідні господарчі споруди. Окрім того, організацію торгівлі будівельними матеріалами переклали на колгоспи, які значно завищували державні ціни при реалізації будівельних та промислових матеріалів колгоспникам.

Подана таблиця відображає ситуацію у колгоспі «Дніпро» Рацівської сільради Чигиринського району Черкаської області:

Будівельні матеріали	Державна ціна	Продавали колгоспникам
1) ліс	41 крб. за 1 м ³	120 крб. за 1 м ³
2) сосна	92,5 крб. за 1 м ³	276 крб. за 1 м ³
3) дуб	125,5 крб. за 1 м ³	291 крб. за 1 м ³
4) цемент	400 крб. за 1 т.	470 крб. за 1 т.

Допускала завищення цін і міжколгоспна будівельна організація. Палена цегла мала собівартість 230 крб. за 1 тис., а продавали її за 279,50 крб./тис.шт. Відповідно, ліс – 260 крб. за 1 куб. м, а реалізовували по 350 крб. за 1 куб. м.

Окрім того, райспоживспілка не оплачувала вартість перевезень, а за доставку будівельних матеріалів нараховували за тонно-кілометр в обидва кінці *.

Всі ці узаконені державою спекуляції призводили до збільшення витрат на будівництво індивідуальних житлових будинків.

До того ж, як виявилося, коштів у державі на виплату компенсацій переселенцям постійно не вистачало. Цю ситуацію щодо виплат за зне-

* Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф.-4192. – Оп. 1. – Спр. 492. Н.І. Чигирик – Арк. 1.

сення житла громадян у зоні затоплення Кременчуцьким водосховищем на території Новогеорґіївського району Кіровоградської області яскраво характеризує довідка за підписом заступника голови райвиконкому Пшеничного й адресована обласним і республіканським органам влади. Так, члени оціночної комісії відвідали 6175 дворів, що потрапили до зони затоплення, та 610 дворів, що знаходилися в зоні берегоруйнування. Всі споруди й майно, включно з садами, оцінили в 52,6 млн. крб. Однак заступник Міністра електростанцій СРСР Угорець чомусь затвердив компенсацію у сумі 41 млн. крб., що на 11,6 млн.крб. менше від дійсної потреби.

До 1 грудня 1958 року встигли виплатити переселенцям майже 38,4 млн. крб., тож практично всі отримали по 50% від розміру компенсації. Фактично переселилися тільки господарі 3021 двору, тож їм виплатили і другу половину компенсації, а це ще понад 12 млн. крб. Все ще не переселялися 3134 господарств. «У випадку, якщо такі і переселяться, то де брати ще 11, 6 млн. крб. для повної компенсації за їхнє майно?» – слушно цікавився районний керівник, надсилаючи запити до Кіровограда і Києва *.

Спеціалісти оціночної комісії також зробили оцінку всьому майну та землям колективних господарств, установ та підприємств. Так, у с. Калантаєве в колгоспі імені Маленкова оцінили: ларьок торгівельний дерев'яний, вітряний млин, корівник, бригадний будинок, сарай, житловий будинок, дитячі ясла, комору №1, воловню, вівчарню та ін. Загалом, до оцінки потрапили 3 млини вітряні, 3 конюшні, кузня, 2 свинарники, 1 корівник, контора колгоспу, пологовий будинок, млин механічний, сад, орні землі та ін. Найцінніше добро, що було в колгоспі, орні землі, оцінювали, виходячи з їх врожайності. Оскільки вона у післявоєнний час була низькою, то землю, що затоплювалася, значно недооцінили.

Згідно із зведеним кошторисом на фінансування очищення чаші водосховища, затвердженого РМ УРСР 10 січня 1959 року №47, для трьох областей виділили на переселення жителів та перенесення майна колгоспів із територій, що потрапили до зони затоплення, такі кошти **:

Призначення	Черкаська	Полтавська	Кіровоградська
переселення мешканців	234 662, 4 тис. крб	111895,9 тис. крб	56287,4 тис. крб
перенесення й знесення майна колгоспів	36939,1 тис. крб	17847,2 тис. крб	6785,2 тис. крб

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр.92 г. – Арк. 1.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 92 в. – Арк. 1.

Усі будівлі комунальної власності м. Новогеорґіївська оцінено в 6 млн. 216 тис. крб., міську електростанцію – в 443,6 тис. крб., на розбирання кам'яного храму міста виділили 137,4 тис. крб. Вартість мощених доріг м. Новогеорґіївська та мосту через Тясмин сягала понад 12 млн. крб.

Усі лікарні трьох областей оцінили в 4 млн. 351 тис. крб., школи й будівлі біля них – у 22 млн. 929 тис. крб., магазини й ларьки ССТ, заготівельні пункти, хлібопекарні – у 29 млн. крб. Тільки на лісоочистку, корчування пеньків по всьому водосховищу та на трасі судноплавства виділили понад 24 млн. крб.

Уся вартість майна, що перебувала в чаші Кременчуцького водосховища, сягала майже 1 млрд. 637 млн. крб. У цю суму ввійшли також роботи з його перенесення та компенсації за знищене *.

Розуміючи характер і природу радянської влади, можна зробити висновок: вартість затоплюваного, і в першу чергу ґрунтів, лісів, садів цілеспрямовано занижувалася.

Початок переселення із зони затоплення

Як переселити велику кількість людей з дна майбутнього гігантського Кременчуцького водосховища, притому в стислі терміни, влада не знала. Досвід відселення людей під час будівництва ДніпроГЕСу, або Каховської ГЕС, на нову не поширювався – на попередніх електростанціях їхні водосховища зачіпали відносно незначну кількість поселень та їхніх жителів.

На Кременчуцькому водосховищі і тільки в межах Новогеорґіївського району Кіровоградської області картина була такою **:

Населений пункт Ново-георґіївського району, що потрапляв до зони водосховища	всього дворів у зоні водосховища	затоплюється	інші причини
1. с. Мала Андрусівка і х. Кириченкове	162	162	
2. с. Тясминка	29	29	
3. с. Крилів	327	327	
4. с. Пеньківка, х. Бондарівка, х. Макарівка, х. Булаєве	141	136	5 (берегоруйнування)

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1 – Спр. 92 в. – Арк. 2-4.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 616. – Арк. 1-2.

5. Ревівка	289	278	11 (підтоплення)
6. с. Скубівка	84	84	
7. с. Калабарок	211	211	
8. с. Квашине	31	31	
9. с. Подорожнє	469	469	
10. с. Самусівка	115	115	
11. х. Воронівка	59	59	
12. х. Качанівка	24	24	
13. с. Чаплине, х. Макарино	486	486	
14. с. Калантаїв	496	449	47 (берегоруйнування та різні причини)
15. с. Нове Липове	144	144	
16. х. Змитниця	34	34	
17. с. Вітрівка	161	161	
19. с. Ключкове	130	130	
20. с. Коропівка	46	46	
21. с. Золотарівка	321	321	
22. с. Велика Андрусівка	382	209	110 (берегоруйнування), 68(підтоплення),
23. с. Табурище	369	193	105 (берегоруйнування)
24. с. Чернече	136	136	176 (різні причини)
25. с. Перехрестівка	10	-	10 (підтоплення)
26. с. Нікольськ	28	-	28 (берегоруйнування)
Разом по селах:	4886	4326	560
27. м. Новогеоргіївськ	1325	1103	89 (підтоплення) 503 (берегоруйнування) 9 (орг.причини)
Разом по району:	6211	5434	1161

Але, окрім Кіровоградщини, були ще й Полтавщина та Черкащина!

Підготовчі роботи з масового переселення громадян, будівель та господарських і виробничих споруд розпочалися в 1955 році. Винятком є окремі житла й споруди с. Табурище, розташовані в зоні проммай-данчика Кременчуцької ГЕС, тож їх швидко знесли ще в 1955 році, а їх жителів виселили на Табурищанський мис, де зводилися перші будинки «Нового міста».

Роботи з переселення і очищення чаші водосховища виявилися набагато складнішими, ніж спорудження власне ГЕС, адже відкритий і

прихований спротив десятків тисяч жителів придніпровських сіл був міцнішим, ніж гранітний масив, в основі якого вирішили збудувати будівлю ГЕС.

Скрипник Василь Іванович (на той час житель с. Чаплине Новогеорґіївського району Кіровоградської обл.) згадував, що «...про будівництво ГЕС дізнався, коли садили сосну в урочищі Царево. Приїхав бригадир і сказав, що наїхали робочі із ліспромгоспу. Почали вирубувати ліс. Обміряли хати, садиби. Це насторожувало, але не хотілося вірити. Потім зібрали людей у клубі. Зачитали офіційне розпорядження: одноосібникам переселитися у Захарівку, колгоспникам – в Озера. Жінки почали плакати. За ними діти. Ревла худоба. Гавкали собаки. Ніби зібралися на похорон рідного села. Сниться воно і зараз. Хто не хотів виїжджати – виганяли силою» *.

Перші реальні кроки до переселення зробили, коли створили т.зв. районні оціночні комісії. Її членами стали, окрім представників місцевої влади, також спеціалісти з Херсонського облсільпроєкту.

Роботи членів оціночної комісії гальмувалися тим, що приречені на виселення громадяни часто полишали свої будинки тоді, коли до них мали прийти спеціалісти для складання актів вартості будівель і житла. Тоді дорослих жителів з різних причин, як правило, «поважних», не було вдома, і діти не знали, коли їхні батьки повернуться. Тож приїзд спеціалістів з інвентаризації до того чи іншого села нагадував звичайнісіньку облаву за участю міліції, представників прокуратури, колгоспного керівництва, іншого сільського начальства, уповноважених «Кременчукгесбуду».

Найбільш активних «втікачів» ловили і примушували підписувати оціночні акти. Ті, хто відмовлявся підписувати акти, мотивуючи це своєю неграмотністю, все одно отримували їх з оцінкою майна, але з підписами сусідів чи свідків. Кожному переселенцю також вручали припис, в якому вказували дату, до якої потрібно розібрати будинок, зрізати дерева, засипати погріб і колодязь. Чимало виявилось тих громадян, яким цих приписів з різних причин все ніяк не могли вручити. Причина, зазвичай одна: саботування шляхом уникнення зустрічей з членами оціночних комісій. Тому влада вигадала дієвий спосіб поінформувати переселенця про дату виселення: її писали фарбою на воротах чи на стіні його будинку або видряпували.

«Багато жителів придніпровських сіл сприймали ці заходи з пересе-

* Фонди краєзнавчого музею с. Захарівка Світловодського району, Кіровоградська обл. Спогади переселенців із зони затоплення Кременчуцької ГЕС.

лення – без ентузіазму, – згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін, – а то й вороже. Тим відповідальним працівникам, яким довелося займатися переселенням, довелося докладати максимум зусиль, щоб переконати людей залишити обжиті місця.

Ситуація ускладнювалася тим, що в умовах, коли понад 15 тис. потрібно було переселити, і значна частина з цих людей включилася у переселення, – району не знизили плани з виробництва промислової продукції та сільськогосподарської продукції, тобто державні плани були на рівні тих районів, яких не зачепило переселення» *.

Центральна влада все підганяла місцеву прискорити відселення з зони водосховища та розпочати його очищення. Тож послідовно вийшли одна за одною постанови союзного (5 жовтня 1955 р.) і республіканського (31 грудня 1955 р.) урядів про пришвидшення робіт з очищення чаші водосховища. Вони вже вкотре вимагали від місцевої влади здійснити не тільки оцінку вартості майна громадян та організацій, а й здійснити відселення в найкоротші строки та провести широку роз'яснювальну роботу серед населення.

1 вересня 1956 року керівництво Новогеоргіївського району звітувало на засіданні Кіровоградського облвиконкому про здійснену роботу. Так, до переселення визначили 6026 дворів ** жителів району та 547 різноманітних приміщень і будівель громадського чи виробничого призначення. З них 126 тваринницьких будівель колгоспів, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, 117 комунальних житлових будинків, 16 промислових підприємств. З 6026 дворів встигли оцінити 4950, а 1076 все ще залишалися неоціненими ***.

У протокольному рішенні Кіровоградського облвиконкому визначили термін завершення процесу оцінки – 15 листопада 1956 р.

Надзвичайно повільними темпами відбувалося вручення населенню повідомлень про переселення. Їх не отримували багато з тих 3 тис., кого запланували переселити в 1957 році. Характерно, що багато повідомлень про безумовне виселення, підписані головою Новогеоргіївського РВК, нагадували за формою ультиматум. Так, жителю с. Чаплине Павлу

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

** Цифри щодо кількості визначених до переселення дворів у Новогеоргіївському районі Кіровоградської обл. в багатьох документах різняться. Так, спочатку до переселення в Новогеоргіївському районі визначили 6544 дворів, потім їх залишилося 6026, згодом їх кількість зросла до 6175.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 7. – Арк. 5.

Гриужину вручили повідомлення №1873, в якому селянин зобов'язувався до 1 вересня 1956 року «перенести свій будинок і всі надвірні будівлі на нову ділянку до с. Захарівка». Також повідомлялося: якщо до вказаного строку наказ селянин не виконає, то «дирекція Кременчуцької ГЕС знесе будівлі на свій розсуд».

7 червня 1956 року директор Кременчуцької ГЕС Куземін розіслав усім будівельним підрозділам, включно з колгоспними будівельними бригадами, технологію спорудження будинків для переселенців. Так, будівельні бригади повинні складатися з 5-6 робітників. Вони своїми інструментами ставили житло каркасного типу, на стовпах. Переселенці робітникам платили кошти – 700-900 крб. за будинок і годували їх. Накладати глину на стіни й дах повинні самі переселенці та їхні сусіди, які жили чи будувалися поряд. На думку директора Кременчуцької ГЕС таке ведення робіт здатне забезпечити перенесення будівництва нового житла на протязі 6-7 днів *.

Своє бачення «нових будинків» для переселенців виробили і в Новогеоргіївському РВК. Так, районне керівництво запланувало майже половину житла збудувати з саману. Цього будівельного матеріалу з глини та соломи в правобережних придніпровських селах, багатих на дерево, споконвіку не знали. Тільки впродовж 1956 року мали намір заготовити з глини, що залягала поблизу с. Талова Балка, 1 млн. саману. Переселенці в 1956 році могли сподіватися на залучення до перевезення майна та будівельних матеріалів всього 3-4 колгоспних автомобілі при потребі в 150 **.

Не дивно, що до 1 вересня 1956 року встигли переселити тільки 550 сімей. Оскільки до заповнення чаші водосховища водою залишалося менше трьох років, то Новогеоргіївському РВК наказали пришвидшити всі роботи з переселення. Однак на перешкоді цьому, окрім пасивного опору населення, з'явилися й інші обставини: надзвичайно повільні темпи спорудження нового житла для переселенців. Так, до 1 вересня 1956 року збудували всього 150 нових житлових будинків, з яких державна будівельна організація «Спецбудтрест №2» звела тільки 41, решту – самі господарі. 638 будинків на осінь 1956 року перебували в стадії незавершеного будівництва, з них 192 будинки належали до об'єктів «Спецбудтресту №2» ***.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 51. – Арк. 14.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 16. – Арк. 8.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 7. – Арк. 5.

Понад 300 будинків для новоселів не могли добудувати через відсутність цегли для печей, вони також не мали вікон та дверей. Збудовані «Спецбудтрестом №2» житла в селах Велика Андрусівка, Талова Балка та Табурище Новогеоргіївського району були неякісними і заселятися в них у зиму не було змоги до усунення недоліків будівельниками.

На осінь 1956 року на побудову будинків для переселенців Новогеоргіївського району катастрофічно не вистачало:

Будівельний матеріал	потрібно	заготовлено
камінь	30 000 м куб.	10000 м куб.
цегла	6,5 млн. крб.	1,3 млн. крб.
черепиця	2,5 млн. крб.	325 тис. крб.
саман	-	56 тис. крб.
цемент	2700 тонн	1181 тонна
лісоматеріали	25000 м куб.	16 00 м куб.
та ін.		

З метою прискорити будівництво житла для переселенців, у Новогеоргіївському районі вирішили силами колгоспників заготовити велику кількість очерету й лісоматеріалів з тим, щоб збудувати впродовж 1957 року 1,5 тис. будинків *.

Окрім будівельного матеріалу для переселення не вистачало вантажних автомобілів.

Новогеоргіївський РВК підраховував мінімальні потреби в автотранспорті для перевезення майна і будівельних матеріалів для переселенців району: при потребі в 150 автомобілів наявних налічувалося 109, з них на лінію виходили лише 70-75, інші вийшли з ладу.

35- 40 з наявних автомобілів виділялося для переселенців, інші – на будівництво «Нового міста». Тож розв'язати проблему всього району вони не могли.

Тож не дивно, що місцева влада, на яку було покладено обов'язки з організації переселення у визначені терміни, до яких потрібно будь-що виселити людей, розробляла один план за іншим, і кожен з них мав великі недоліки.

Так, у виконкомі Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих Кіровоградської області впродовж одного року, починаючи з вересня 1954 і до серпня 1955, розробили три плани з переселення із зони май-

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61д. – Арк. 1, 2.

бутнього водосховища. Кожен попередній план скасовувався, а чинним ставав новий.

19 серпня 1955 року, рішенням № 86 виконкому Новогеоргіївської районної ради, затвердили, як здавалося, остаточний план з переселення *.

Долі сіл та жителів у цих планах влада тасувала мов гравець колоду карт. Не завжди в тих планах з переселення збігалися всі цифри, як кількості будинків, так і їхніх господарів. Розбіжності сягали не один десяток одиниць.

Оскільки згоди самих жителів та їхні побажання, зазвичай, не питали, тож все здійснювалося наказним порядком. Ті, хто цим наказам не підкорявся, власноруч влаштовував свою долю, часто поза межами області, інші помирали від безнадії, набутих хвороб та відчаю, не дочекавшись відселення.

Тож не все, що так добре вимальовувалося на аркуші паперу, згодом втілювалося в життя.

Отже, заходи з переселення з майбутнього дна водосховища Кременчуцької ГЕС в межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області у 1956 – 1959 роках передбачали **:

Підлягає переселенню всього 6544 дворів:

- колгоспників – 4310,
- робітників і службовців – 2234,
- колгоспів повністю – 6,
- частково – 5.

Будівель всього – 547:

- з них тваринницьких – 126,
- сільських клубів – 14,
- лікарень і амбулаторій – 17 (в т.ч. районна лікарня на 75 місць, дільнична в с.Подорожжє на 35 ліжок, вендиспансер на 10 ліжок, тубдиспансер на 20 ліжок, пологовий будинок на 20 ліжок, 2 дитячих будинки, будинок інвалідів),
- 22 школи – 3 середні, 11 семирічних і 8 початкових,
- будівель с/рад, міськвиконкомів і райрад – 16,
- комунальних житлових будинків – 117,
- баня – 1,
- електростанція – 2,
- промислових підприємств – 16 (в т.ч. 3 промислові артілі, маслозавод, райпромкомбінат, рай харчокомбінат, і ін.).

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 2. – Арк. 9.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 16. – Арк. 8.

Передбачили не тільки знести, а й збудувати нове. Тільки для переселення худоби потрібно було збудувати приміщень на 5,5 тис голів великої рогатої худоби, для 4,5 тис. голів свиней і 4,5 тис. овець та для 25 тис. голів птиці.

Ситуація в Черкаській області щодо відселення з зони затоплення була такою:

- по Іркліївському району – 1750 дворів;
- по Золотоніському – 1600 дворів;
- по Черкаському – 1775 дворів;
- по Чигиринському – 2000 дворів;
- по Чорнобаївському – 510 дворів.

Разом по названих районах – 7635 дворів, а по місту Черкаси – 400 будинків *.

Визначили майбутню долю кожному затоплюваному селу.

Зокрема, в Новогеоргіївському районі відселення з чаші Кременчуцького водосховища ухвалили зробити в такий спосіб: оскільки в с. Золотарівка затоплювалися 219 садиб з 215 жильцями – членами колгоспу та 104 двори з працівниками інших сфер, то передбачалося їх переселити значно вище від верхнього рівня води майбутнього водосховища, але навпроти старого села. До переселених жителів Золотарівки запланували поселити ще й 185 дворів з с. Вітрівка. Усіх жителів с. Ревівка з 338 садиб переселити на горби навпроти свого села.

У райвиконкомі також обрали місця майбутнього проживання жителів сіл Нове Липове та Калабарок. Всіх їх, а це 393 двори, вирішили розмістити на землях колгоспу імені XIX з'їзду КПРС, що його вже утворювали два села – Велика і Мала Скелева. Колгоспники цих сіл були «значно забезпечені землею», тож нею вирішили поділитися з колгоспниками двох «нових сіл» – Нового Липового і Калабарок. Великі зміни чекали і на колгоспи імені Жданова та імені Кагановича Талово-Балківської сільської ради. Їх також чекали значні поповнення робочою силою. Взяти її вирішили з хуторів Змитниця (35 дворів), Квашине (31 двір) та з с. Чаплине (468 дворів колгоспників і 116 дворів не членів колгоспу). Всі зазначені хутори і село зселяли до хутора Озера на землі колгоспу імені Жданова. Цю комбінацію з переселенням мотивували так – «для зміцнення економічної, господарської діяльності колгоспів».

На 5 кілометрів вище переселяли жителів с. Калантаєве. Більша

* Історія с. Ленінська. Колектив втірів Сенько М.Н., Завалко С.М., Лут П.П., Сенько В.Я. Інтернет ресурс.: www.satovica.at.ua, час доступу: 10.01.2016.

частина земель їхнього колгоспу та 505 двори повністю затоплювалися. Під воду йшли майже всі землі колгоспу імені Леніна, а з ними затоплялися 524 будинки жителів сіл Мала Андрусівка, хуторів Тясминка й Кириченкове та частково с. Велика Андрусівка.

Село Талова Балка не потрапляло до зони затоплення. Тож до нього та на землі колгоспу імені Леніна Талобалківської сільської ради вирішили переселити жителів сіл Миронівка та Старе Липове (157 дворів). Жителів села Крилів (колись, у сиву давнину, міста – літописного, що після чергового свого відродження на початку XVII століття привілеєм Сигізмунда III Вази, короля польського і шведського, отримало Магдебурзьке право), яке повністю поглиналося водами водосховища, а це 310 дворів, запланували поселити на землях колгоспу імені Калініна с. Захарівка. 255 дворів с. Табурище та с. Скубіївка потрапляли до будівельного майданчика «Кременчукгесбуду» – там будували гідровузол, підсобні підприємства та склади, також затоплювалися 211 дворів з цих сіл. Їх вирішили переселити до «Нового» міста Новогеоргіївська». Жителів хутора Чернече (165 садиб) переселяли на землі колгоспу імені Ворошилова. Нові хати запланували звести поблизу с. Павлівка. Всім колгоспникам, які переселялися з затоплюваних площ, на нових місцях виділялися ділянки землі, площею 0,25 га, а для робітників та службовців – 0,15 га.

Після рішення виконкому Новогеоргіївської районної ради від 19.08.1955 р. № 86 щодо визначення місць майбутнього розселення жителів району, житла яких потрапляли в зону затоплення, на вказані території виїхали спеціальні комісії. Їхнє завдання – обстежити землі, на яких планували зводити нові села чи закладати нові вулиці в «доприселяємих» селах, а також розташовувати ферми, комори та майстерні майбутніх колгоспів. Здійснивши «відбір» територій, члени комісії склали спеціальні акти, які 6 жовтня 1955 року були затверджені на засіданні виконкому Новогеоргіївської районної ради.

«Ми практикували вивіз великих груп переселенців на нові місця для їхнього огляду, для знайомства з місцевими умовами, для знайомства зі старожилами, – згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. – Вивозили по 200-300 осіб одночасно. Так організували поїздку до с. Озера. З Чаплине вивезли 250 осіб. Головою колгоспу с. Талова Балка, до якого входив хутір Озера, був Микола Самойлович Амбросієнко. Погода на дворі була рання весняна, непривітна, похмура, дув сильний вітер. Виїхали з Чаплине з жартами, піснями, а коли приїхали на місце – настрій підупав. Вітер, волого, мряка, немає жодного деревця – все

це викликало у нас неприємні враження. Люди почали нервувати, висловлювати незадоволення. Зрештою, переконали, що землі тут родючі, є колгосп, є за що зачепитися. Надійшли жителі з Талової Балки, Озер, Мовчанівки. До вечора приїжджі заспокоїлися.

Голова колгоспу Талової Балки М.С. Амбросієнко організував великий склад будівельних матеріалів, що займав площу до 3 га. Усі нові будівельні матеріали, ліс з дна водосховища, а також з розібраних будівель складували тут, тож скоро виросла велика гора всього необхідного для будівництва. Це викликало впевненість в переселенців, що є з чого будуватися. Такі склади виникли з часом на всіх нових місцях» *.

Тривала наполеглива робота у райвиконкомі і щодо вибору нових місць для промислових підприємств та організацій, що були зосереджені головним чином у м. Новогеоргіївську, та їхніх працівників, а також інших категорій громадян, не пов'язаних із сільським господарством. 7 грудня 1955 року вирішили і їхню долю, затвердивши детальний план переселення **.

За першими проектами промисловий майданчик для спорудження Кременчуцької ГЕС планували розташувати біля м. Кременчука. Однак згодом, вивчивши місцевість навколо місця спорудження майбутньої ГЕС, місце складування будівельних матеріалів, різноманітних служб та цехів вирішили визначити безпосередньо біля самої майбутньої гідроелектростанції, вибравши для цього територію сіл Табурище і Скубіївка. Тож 255 дворів колгоспників Табурища і 48 дворів колгоспників Скубіївки, а також 211 дворів не членів колгоспів відбиралися під споруди промайданчика та гідровузла***. Щоб їх відібрати, у с. Табурище три дні поспіль – з самісінького ранку й до вечора, засідали збори колгоспників, на яких представники влади переконували їх переселитися з обжитого місця.

Погрозами й умовляннями переконали.

Село Табурище – перша жертва Кременчуцького гідровузла. Його мешканці першими дали згоду на відвід земель, закріплених за колгоспом, під будівництво гідровузла, «Нового міста» і промислових підприємств, і першими переселилися на нові місця.

«Село Табурище поступово зникало, – згадував учасник будівництва Кременчуцької ГЕС М.В. Мінкін. – На місці глиняних хат виникли

* *Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.*

** *ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 2. – Арк. 16.*

*** *ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 2. – Арк. 11.*

одно- і триповерхові будинки, баня, хлібозавод, тож село спочатку перетворилося в селище, а згодом і у велике місто.

Великі труднощі були пов'язані з переселенням жителів с. Табурище – адже це перше село, яке фактично зникало. Так, для спорудження котловану ГЕС довелося зривати велику кількість скельних порід. На їхній поверхні були селянські хати. Їхні жителі нізащо не хотіли покидати свої будинки і переселятися в нові будинки – в «нижній» частині селища. Психологія цих людей зрозуміла – вони довгий час прожили на цих місцях і сподівалися, що ще щось зміниться.

Коли все було підготовлене до вибухових робіт і до них залишалася доба, декілька сімей все ніяк не хотіли залишати свої домівки. Молодших господарів проханнями та погрозами все-таки примусили виїхати, а от старих людей не вдавалося вговорити. Ми приходили в хату і запитували: «Чи готові ви переселитися?» У відповідь жодного слова. Тоді ми брали їхні речі і переносили на автомобілі, з хат виводили і їхніх господарів. Так звільняли хату за хатою.

При звільненні двох хат ми піддалися грубим образам і погрозам. Тоді бульдозери зносили хати. Коли здавалося, що можна зривати скальні породи, то з'ясувалося, що біля самого котловану ще й досі стоїть хата, а в ній люди. Оперативно прибули туди, і дійсно застали жінку з двома дітьми. Довелося її спішно переселяти, а хату моментально зруйнували бульдозером ДТ – 54*.

1955 рік закінчувався у великій тривозі та напрузі. Наступні роки внесли значні корективи у підготовлені плани. Багато чого в них довелося міняти.

Роботи з переселення і очищення чаші водосховища виявилися набагато складнішими, ніж спорудження власне ГЕС, адже відкритий і прихований спротив десятків тисяч жителів придніпровських сіл був міцнішим, ніж гранітний масив, в основі якого вирішили спорудити будівлю ГЕС та шлюз. Окрім того, як вже зазначалося, досвіду переселення такої кількості жителів, їх помешкань, промислових і господарських, будівель і споруд, шкіл і лікарень та ін. в держави не було!

Дізнавшись про виселення, жителі приречених сіл розпочали писати численні скарги й звернення до республіканських органів влади з проханням роз'яснити, як переселятися і куди, що робити з їхнім власним житлом чи виробничими об'єктами тощо.

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

20 травня 1955 року РМ УРСР надіслала до виконкомів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської обласних рад «роз'яснення»: вся відповідальність на відселення з чаші майбутнього водосховища перекладася фактично на місцеву владу *.

28 травня 1955 року РМ УРСР надіслала облвиконкомам розпорядження № 621-р, яким зобов'язувала їх забезпечити виплати компенсацій за втрачені житла жителям сіл і міст, що потрапляли до зони гідровузла **.

Ці видатки з обласних бюджетів відбирали значну частину коштів, вкрай необхідних для нагальних потреб інших районів, що не потрапляли до зони затоплення Кременчуцької ГЕС.

Центральна влада все підганяла місцеву прискорити відселення з чаші водосховища та розпочати його очищення. 5 вересня 1955 року надійшов лист від Міністерства будівництва електростанцій СРСР на адресу Кіровоградського облвиконкому зі звинуваченнями в затримці перенесення майна й переселення населення з зони водосховища та з вимогою «...вжити заходів до виконання Кіровоградським обласним виконавчим комітетом покладених на нього обов'язків» ***.

Також послідовно вийшли одна за одною дві чергові постанови союзного (5 жовтня 1955 р.) і республіканського (31 грудня 1955 р.) урядів про пришвидшення робіт з очищення чаші водосховища. Вони вже вкотре вимагали від місцевої влади здійснити не тільки оцінку вартості майна громадян та організацій, а й провести широку роз'яснювальну роботу серед населення та здійснити відселення в найкоротші строки.

31 грудня 1955 року до Кіровоградського, Полтавського та Черкаського облвиконкомів надійшла спільна постанова ЦК КПУ та РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», у якій визначалися межі відповідальності й завдання вимушеним виконавцям. Перенесення і будівництво на нових місцях громадських будівель і споруд, що належать колгоспам, вказувалося здійснити силами самих колгоспів. Перенесення будівель і споруд, що належали державним, кооперативним і громадським організаціям, здійснити силами відповідних міністерств відомств. Перенесення чи будівництво житла громадян на новому місці, мало забезпечуватися силами власників цих будівель. Колгоспи й організації, де працювали громадяни, зобов'язано надавати своїм працівникам

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 1 д. – Арк. 7.

** Там само. – Арк. 9.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 1 д. – Арк. 17.

допомогу в переселенні та новому будівництві. Обласні виконавчі комітети зобов'язано затвердити для кожного району, а в районах – для кожного господарства календарні строки переселення і перенесення, а також оголосити це кожному господарству за 6 місяців до встановлених строків переселення *.

Окрім того, Міністерство будівництва електростанцій СРСР наказало «Кременчукгесбуду» до 1 травня 1956 року виділити в натурі межі за-топлення Кременчуцьким водосховищем територій на правому і лівому березі Дніпра.

1 вересня 1956 року керівництво Новогеоргіївського району на засіданні Кіровоградського облвиконкому звітувало про здійснену роботу. Так, до переселення визначили 6026 дворів жителів району та 547 різноманітних приміщень і будівель громадського чи виробничого призначення. З них: 126 тваринницьких будівель колгоспів, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, 117 комунальних житлових будинків, 16 промислових підприємств. З 6026 дворів встигли оцінити 4950, а 1076 все ще залишалися неоціненими **.

«Оцінити до 15 листопада 1956 р.!» – наказали в Кіровоградському облвиконкомі.

Надзвичайно повільними темпами відбувалося вручення населенню повідомлень про необхідність переселення. Багато з тих 3 тис. власників жител, кого запланували переселити в 1957 році, так і не отримав повідомлення до кінця 1956 року.

Та, навіть отримавши наказ про примусове виселення, мешканці сіл довгий час виселитися фізично не могли, оскільки на новому місці не було для них жител, спорудити які вони повинні були самотужки.

«Особливо важко було ... коли будівельники ухвалили зобов'язання збудувати ГЕС на рік раніше від запланованих термінів, – згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. – Терміни переселення ущільнювалися, а переселятися фактично не було куди з тієї причини, що «Спецбудтрест» будівельні роботи виконував повільно, оскільки не вистачало людей, матеріалів, механізмів. Будівельники з водопостачанням теж не поспішали. Виникали великі проблеми і з переселенням виробничих об'єктів: там проект неготовий, там немає засобів, там немає кому переносити.

У колгоспах створили будівельні бригади, але вони більшу частину робочого часу будували приміщення для тварин, господарчі об'єкти,

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 1 д. – Арк.28-29.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 7. – Арк. 3.

зрідка допомагали індивідуальним забудовникам. Але в більшості випадків люди будувалися самі – об'єднувалися в групи по декілька сімей і будувалися. Проте через скорочення термінів переселення майже всі розпочали будувати т.зв. «временки». Особливо горожами. Ці невеликі приміщення на одну, як правило кімнату – тут і спальня, і кухня, і вітальня. А потім будували вже нове житло.

Варто зазначити, що на прийом до голови РВК і секретаря РПК т. Річки Михайла Івановича вдень на прийом приходили до 200 осіб. У кожного були свої проблеми, потреби...» **.

На велику допомогу держави працездатні переселенці, що належали до категорії зайнятого населення, аж ніяк не розраховували. Влада Новогеоргіївського району вирішила виготовляти необхідне на місцях, для чого зобов'язала колгоспників тих сіл, що не потрапили до зони затоплення, виробляти будматеріали для переселенців. Плани з виготовлення у 1957 році були для конкретних колгоспів такими *:

Назва колгоспів	саман/ тис. шт.	цегла/ тис. шт.	черепиця/ тис.шт.
ім. Хрущова/Новогеоргіївськ	25	-	15
ім. Жданова/Талова Балка	50	-	15
ім.Молотова/Золотарівка	10	300	15
ім. Ворошилова/Павлівка	15	-	-
ім. Фрунзе/Табурище	10	-	-
ім. XIX з'їзду КПРС/Скелева	10	-	-
ім. Леніна/Миронівка	15	-	-
ім. Леніна/В.Андрусівка	25	500	-
ім. Леніна/Іванове	10	-	-
ім. Калініна/Захарівка	10	-	-

«Застосовується т.зв. новий, новаторський, принцип переселення, які полягали в тому, що до самого процесу переселення залучали ті села, які не переселялися. – згадував І.Ф. Калінін. – У 1955-1956 роках колгоспи, що підпадали до зони затоплення, були об'єднані з тими колгоспами, яких водосховище не зачіпало. Люди знали, куди будуть переїжджати і мали своїх, так би мовити, покровителів, шефів. Керівники

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 11.

тих колгоспів, які не переселялися, після об'єднання господарств, відчували більшу відповідальність за переселення і долі людей, які до них переселялися.

Окрім того, села, за рахунок доприселення, ставали більшими, додавалося робочої сили.

<...> Для вчасного переселення з населенням проводилися багато зборів, лекцій, бесід, індивідуальних бесід силами районного апарату, працівниками обкому КПУ, облвиконкому» *.

«Дуже сумно було дивитися на те, як селяни прощалися із своїми рідними місцями. Хату готували, як людину готують до похорону, в останню путь – білували хату знадвору та зсередини, двір прибирали і ладнали так, щоб він залишився як в найкращому стані. Хоча люди розуміли, що все одно трактором розгорнуть їхнє дворище і нічого не залишать» – згадувала Каплюха Ганна Василівна, 1923 р. н., жителька с. Суботів Чигиринського району Черкаської області **.

Знесенням житла, господарських та виробничих споруд, лікарень та шкіл, церков та кладовищ очищення дна Кременчуцького водосховища не вичерпувалося. Потрібно було також зрізати всі телеграфні стовпи, суднохідні знаки, знести мости, фундаменти, тини. Їх дозволяли залишати за умови, якщо вони не підносилися вище 50 см над землею. У прибережній смузі будь-які предмети, що виступали над поверхнею землі зносилися врівень з нею. Санітарні правила підготовки дна водосховища до затоплення вимагали негайного вивезення всіх нечистот за межі зони водойми на сусідні поля. Як виняток дозволялося розкидати їх тонким шаром у 10-15 см по поверхні майбутнього дна, а потім перерорати. Території тваринницьких ферм, зокрема, багаторічні гноярки, наказували вивозити на поля. Але можна було їх і спалити на місці, а рідину розлити.

Місця, де колись були спалахи інфекційних хвороб серед тварин та розміщувалися скотомогильники, потрібно було засипати хлорним вапном, після чого шар ґрунту товщиною у 25 см вивезти за межі чаші водосховища й закопати на глибину до 2 м. У виняткових випадках дозволялося викопати траншею глибиною до 1,5 м безпосередньо на дні майбутнього водосховища, вкинути туди рештки хворих тварин, все залити хлорним вапном у 3 см товщиною, а потім чистим ґрунтом ут-

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

** Спогади записано екскурсоводом НІКЗ «Чигирин» Н.І.Чигирик у листопаді 2010 року.

рамбувати. Все сміття, що залишалося на місці колишніх селянських дворів – солома, деревина, ганчір'я тощо, наказувалося спалити, а металобрухт вивезти. Колодязі також необхідно було засипати ґрунтом і втрамбувати. Всі дерева, кущі зрізалися й вивозилися за межі водойми.

З огляду на низькі темпи спорудження житла як для пільгових категорій громадян, так й індивідуальними переселенцями, хронічну нестачу будівельних матеріалів, транспорту, марні спроби здобути необхідну кількість прісної води у селах, які доприседювалися, низьку якість вже виконаних робіт, штурмівщину на головному об'єкті гідровузла й намагання здати в експлуатацію ГЕС на рік раніше визначених проектом термінів доводиться сумніватися, що всі вимоги щодо санітарної очистки зони майбутнього Кременчуцького водосховища виконали не те, що сповна, а навіть наполовину.

Руйнування усталених громад

Поселення хліборобів та ремісників на Середній Наддніпрянщині з'явилися за тисячі років до народження Христа. Природний процес існування землеробської цивілізації, який не могли зруйнувати епідемії, міжусобні та міждержавні війни, революції, розкуркулення, голодомори, репресії, все ж таки перервали в середині 50-х рр. XX ст., розпочавши будівництво гігантської ГЕС поблизу Кременчука. Населення з сіл, що підлягали затопленню, вирішили переселити не тільки на нові місця в межах своїх районів, але й розосередити по інших територіях Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей, а й також оселити на півдні України.

31 грудня 1955 року з Києва на місця надійшла постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», якою виконкоми Полтавської і Черкаської обласних рад зобов'язано переселити до Снігурівського і Жовтневого районів Миколаївської області, а також до Херсонського і Білозірського районів Херсонської області 5 тисяч господарств «з метою забезпечення робочою силою колгоспи і радгоспи» цих районів.

Рекомендувалося «переселяти населення в Херсонську і Миколаївську області цілими колгоспами, або бригадами...» *

Груднева 1955 року постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 1 д. – Арк. 29.

конкретизувала плани переселення й зобов'язувала владу Полтавської та Черкаської областей переселити за свої межі таку кількість мешканців з затоплюваних територій впродовж 1956-1959 років *:

Куди переселити	всього за 1955-1959 рр./осіб	з Полтавської тис./осіб	з Черкаської тис. /осіб
Миколаївська та Херсонська	5000	1500	3500
Миколаївська Херсонська	1956 р./500	200	300
Миколаївська Херсонська	1957 р./1500	500	1000
Миколаївська Херсонська	1958 р./2000	500	1200 300
Миколаївська Херсонська	1959 р./1000	300	500 200

Ці плани з переселення повідомлялися тільки органам влади на місцях. Тож тривалий час, майже до початку наповнення чаші водосховища водою, місцева влада, намагаючись будь-що виконати розпорядження центральних органів, всілякими засобами переконувала жителів переселятися до південних областей України, підманюючи їх, зокрема, і тим, що землі там даватимуть кожній родині не 0,25 га, а в декілька разів більше; що т.зв. «підйомних» вистачить не тільки на побудову нового просторого житла, а й на придбання великої рогатої худоби тощо.

Справжні плани нового розселення колгоспників утаємничувалися. А вони полягали в тому, щоб залишити в кожному переселеному селі тільки ту кількість працездатних, які потрібні для виконання покладених на них виробничих завдань у колгоспах. Інші, що народилися біля Дніпра та прожили в рідних селах не один десяток років, вважалися «зайвими».

Плани з переселення постійно змінювалися і, нарешті, набули ось таких обрисів:

Область/переселити	в межах свого колгоспу	в інших колг. свого району	за межами своїх районів
Черкаська	17285	1957	13642
Полтавська	6955	1338	5507
Кіровоградська	1187	2471	-
Разом:	25427	5766	19149

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 1. – Арк. 46.

Розрахунки, проведені в кабінетах Харкова, вважали «зайвими» на споконвічно своїй землі 14476 дворів колгоспників, у яких проживали 19149 працездатних громадян.

Щодо Кіровоградщини, то упродовж 1956 року, починаючи з 1 травня, за межі Новогеорґіївського району Кіровоградської області виїхали 303 господарства. Вони оселилися в Олександрійському, Знам'янському, Новопраському, Кіровоградському районах Кіровоградської області. З часом географія розселення із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем збільшилася і досягла Приазов'я й Причорномор'я.

Зокрема, в с. Подорожньому Новогеорґіївського району переселенню підлягали 440 господарств, з них у «Нове село» * згодилися переїхати 144 сім'ї, за межі Новогеорґіївського району – 76, не визначилися з місцем переселення – 214 сімей.

З сіл Самусівка та Качанівка виселялися 88 дворів колгоспників. Вирішили залишитися на території району 38 господарств, згодилися виїхати за межі району 20, не визначилися – 23 сім'ї.

З с. Воронівка, де проживали на літо 1957 року 66 сімей, 24 господарства вирішили залишити Новогеорґіївський район і перебраться до інших областей України, 8 сімей згодилися переїхати в межах району, а 34 сім'ї все ще вагалися з вибором свого майбутнього місця проживання.

З сіл Ключкове та Коропівка мали намір виїхати за межі району відповідно 10 та 7 сімей, а 48 та 25 сімей залишалися в межах району. Роздумували 28 та 18 сімей **.

Часу на роздуми залишалося все менше. Адже маховик перетворень не зупинявся, а, навпаки, набирав все більших обертів. Тож на 1 квітня 1958 року з с. Нове Липове підлягали переселенню 179 сімей, в межах району влада планувала поселити 26 господарств, 55 – виселити за межі району, 91 сім'я ніяк не могла відповісти на питання, де збирається жити – на новому місці в межах району, чи виїхати з району взагалі.

Дещо інша ситуація склалася в с. Калабарок. На весну 1958 року з 178 домоволодінь господарі 33-х збиралися виїхати за межі Новогеорґіївського району, 61 сім'я виявила бажання оселитися в Павлівці, 11 сімей – в Таловій Балці, 24 – у Великій Скелевій. 42 сім'ї все ще вагалися ***.

Станом на 1 січня 1959 року картина з виселення за межі Новогеорґіївського району суттєво змінилася. Її характеризує таблиця ****:

* Нове село згодом отримало «стару» назву Подорожнє (О.Б.).

** ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 565. – Арк. 15.

*** Там само. – Арк. 30.

**** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1 д. – Спр. 92 а. – Арк. 13.

Населений пункт	підлягає переселенню/ сімей	за межі району/сімей	% переселених за межі району
Мала Андрусівка	185	64	34%
Тясминка	29	14	48%
Крилів	357	87	24%
Пеньківка	143	37	25%
Табурище	453	29	6%
Квашине	39	16	44%
Подорожнє	549	185	33%
Самусівка	145	71	48%
Воронівка	72	17	23%
Чаплине	549	287	52%
Змитниця	34	17	50%
Вітрівка	197	101	51%
Клочкове	144	47	32%
Коропівка	56	18	32%
Ревівка	287	3	1%
та ін.			
Разом:	6175	1528	25%

Таким чином відсоток тих, хто назавжди залишав район, досить значний. Причина цьому – не тільки прагнення окремих сімей знайти «краще життя», а й цілеспрямована політика державних органів влади, покликана «розвантажити» місця з великою густотою населення шляхом переселення до південних степових областей України. Тож на вибір місця майбутнього проживання багатьох жителів сіл, які затоплювалися, впливали обіцянки держави забезпечити їх тогочасним модним покрівельним матеріалом для даху – шифером, виділити дефіцитну цеглу для стін, лісоматеріалів для підлоги, вікон, дверей, конструкцій даху та, загалом, т.зв. «підйомних», тобто грошей, суми яких, що далі від Дніпра, то були все значнішими.

Але не тільки ці обставини змушували розлучатися з сусідами та родичами, друзями та знайомими. Чомусь в с. Чаплине більше від половини сільських мешканців залишили громаду й зовсім переселилися за межі району, тоді як у Ревівці таких виявилось тільки три сім'ї. Здається, що в цьому велику роль відіграли здорові настрої у згуртованому

й монолітному селі Ревівка, й напевне досить таки складна морально-психологічна ситуація в Чаплиному.

На переселення певним чином впливала позиція голови колгоспу, в руках якого зосереджувалися значні фінансові й матеріальні ресурси, якими він розпоряджався фактично одноосібно. Велику допомогу в переселенні отримували жителі сіл від голів колгоспів Амбросієнка (с. Талова Балка), Пономаренка (с. Павлівка), Бурлаки (с. Велика Андрусівка). «Винятково незадовільно», як це відзначили в Новогеоргіївському РК КПУ, забезпечували переселення голови колгоспів: Чупилко з с. Миронівки та Смагін з с. Скелева *.

Виселяючи колгоспників Кіровоградщини в степи Причорномор'я та Приазов'я, влада одночасно запланувала переселити мешканців 3800 дворів Чигиринського району Черкаської області до 68 колгоспів 13 районів Кіровоградської області.

Переселяючись на нові місця, колишні придніпровські села вже не залишалися такими компактними й звичними, якими були до вимушеної еміграції. І причина у виселенні жителів сіл, що потрапляли до зони затоплення, за межі районів і областей чи зселення декількох сіл в одне в тому, що влада, змішуючи людський матеріал чи, навпаки, його розділяючи, в такий спосіб знищувала споконвічні традиції й господарські зв'язки на рівні окремих сімей, «ліпила» радянський тип людини без глибокої пам'яті про предків та про свої витоки, зате слухняної й здатної до виконання всіх накреслень партії й уряду.

Навіть переселяючи окреме село на нове місце, знову відбувалося те саме тасування людського матеріалу, що знову спричиняло руйнування родинних та узвичаєних сусідських стосунків. Ті нитки, що зв'язували окремо взяту сільську громаду спільним проживанням на кутках, тобто усталеним передбачуваним сусідством, разом проведеним дитинством чи юністю, наступним родичанням, кумівством, спільною працею, нехай навіть і в колгоспі, спільними святами та розділеним горем, глибокою спільною пам'яттю, що передавалася з покоління в покоління, тепер рвалися назавжди й зв'язати їх не було ніякої змоги.

А ще влада встановила черговість відселення, поділивши жителів приречених сіл на першу, другу, третю чергу відселення. Зокрема, в с. Пеньківка Новогеоргіївського району до першої черги відселення вписали Корнія Павлова, Івана Штефана, Савустяна Саламашенка, Ганну Текелю та ін., загалом 138 сімей. Їх односельці Василь Шаповал,

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 565. – Арк. 12.

Григорій Білий, Степан Булаєнко, Іван Сорока, Євдокія Сорока переселялися в другу чергу – вже тоді, коли їхнім садибам загрожувало знищення не шляхом затоплення, а від берегоруїнування *.

Що відчували ці залишені для «другої черги» господарі та їхні сім'ї – великий уламок від гілки колись гармонійного дерева життя впорядкованого впродовж століть, а тепер сплюндрованого села? Як їм чекалося отієї своєї черги відселення, тулячись на незатоплених ще пагорбах, коли замість до недавня мальовничої Пеньківки бачили широчінь води Кременчуцького водосховища, що поглинуло майже все їхнє село? Як облаштовували свій побут без магазинів, школи, медпункту, з дитинства зрозумілих доріг та протоптаних босоніж стежок?

Через затоплення м. Новогеоргіївська й відселення його жителів будь-які усталені сусідські, побутові чи виробничі зв'язки мешканців міста також повністю руйнувалися. Так, до «Нового міста» переселялися промартіль імені Кірова і промартіль «Лозовиробник» (88 сімей робітників та 16 сімей службовців), маслозавод (16 сімей), млинокомбінат (5 сімей), дитсадок (2 сім'ї), дитбудинок № 2 та № 8 (43 сім'ї). Ще до «Нового міста» переселялися 93 сім'ї інвалідів праці – жителів Новогеоргіївська, 30 сімей пенсіонерів, 188 сімей загиблих у війні воїнів, 110 сімей інвалідів війни тощо. Загалом, «в район Табурища» переселялися 1357 дворів і 9612 жителів м. Новогеоргіївська. Іншим працівникам визначили інші місця поселення та роботи. Так, «в район Золотарівки» виселяли інкубаторну станцію м. Новогергіївська (11 сімей), працівників «Сортнасінеовоч» (2 сім'ї) та «Міжрайшовківництва» (4 сім'ї). Значне поповнення чекало і с. Глинськ. До нього переселяли училище механізації (47 сімей), електростанцію міськомунгоспу (16 сімей), будинок самотніх (22 сім'ї). Запланували підселення новогеоргіївців також до сіл Павлівка, Ревівка та ін.

У питанні переселення із земель, що мали потрапити під води рукотворного моря, навіть тоді, коли Дніпро вже через рік – до осені 1959 року мав затопити як сільськогосподарські угіддя, так і населені пункти, сільські ради, партійні організації та правління колгоспів, зокрема Новогеоргіївського району, демонстрували величезну пасивність, а то й небажання щось реально робити стосовно вирішення нагальних проблем, пов'язаних з цим. Так, впродовж 1958 року – за рік до заповнення чаші водосховища, сільські ради жодного разу не зібралися на сесії для розгляду проблем переселення, сільське керівництво не здійснювало роз'яснювальної

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1 д. – Спр. 616. – Арк. 3, 99.

роботи щодо рішень ЦК КПРС і постанов РМ СРСР щодо дострокового пуску ГЕС і значення для цього своєчасної очистки дна майбутнього рукотворного моря. Правління багатьох колгоспів і сільські ради навіть у 1958 році не організували будівельних бригад з числа переселенців. Більшість депутатів і активу колгоспів – опори партії і уряду на селі, самі не приступили до будівництва житлових будинків і навіть не отримали земельних наділів. Саме такі висновки зробили на черговому засіданні бюро Новогеоргіївського РК КПУ в середині 1958 року *.

Такі негаразди в поведінці сільського активу можна сприймати як прихований саботаж політики партії та уряду. Схоже, що найактивнішому селянству все ж до останнього не вірилося, що все те, що оточувало кожного з дитинства, зникне під товщами води раз і назавжди; мабуть, довго не зникали сподівання, що все якось узгодиться, що трагедія, яка загрозливо нависла над родинами зникне сама по собі. Тож всі відтягували час.

Дехто категорично відмовився залишати нажите добро і виселятися на нові місця. Новогеоргіївська районна оціночна комісія вирішила таких громадян карати. Зробили це в такий спосіб. 8 вересня 1956 року на черговому, тринадцятому з початку роботи, засіданні, ухвалили примусово виселяти найбільш затятих жителів району, які добровільно не хотіли цього робити. Так до 14 вересня 1956 року міліція прийшла до садиби жителя м. Новогеоргіївська Якова Логвиновича Метюшина. Разом з нарядом міліції прибував бульдозер, який зруйнував садибу повністю, а її власника відправили за межі зони затоплення. Вартості житла не компенсували, а сплатили тільки страхову ціну.

У такий примусовий спосіб до 18 вересня 1956 року намагалися вчинити щодо Афанасія Денисовича Турлюна. 19 вересня запланували зруйнувати житло і господарські будівлі в Григорія Васильовича Брюхова, а його виселити за межі зони водосховища **.

Схоже, що технологія примусового знесення житла й виселення його господарів була відпрацьована саме на цих трьох громадянах: з часом до всіх «саботажників» прибувала міліція й потужна техніка, що ламала всі будівлі, а їх власників силою виганяли не тільки за межі села, а й з зони затоплення. Компенсації за зруйноване не видавали, тож забудуватися на новому місці не було за що. Інколи господарів, на той час, коли їхні будинки зносили бульдозерами, не було вдома, тож руйнування відбувалося швидко й без спротиву.

* ДАКО. Ф.П-437. – Он. 1. – Спр. 565. – Арк. 17.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 3. – Арк. 17.

Попри такі жорстокі методи щодо виселення, випробувані на перших кількох жертвах, знайшлися інші громадяни, які не бажали власноруч руйнувати свої оселі і виселятися хтозна-куди.

20 вересня 1956 року Новогеоргіївська районна оціночна комісія знову зібралася на своє засідання й ухвалила примусово виселити впродовж 10 днів жителів с. Велика Андрусівка: О.А. Саламашенка, М.К. Черненко, М.К. Коногоя, М.Г. Головка, а їхні житла зруйнувати.

У селі Старе Липове все ніяк не бажала розбирати свою хату Марія Романівна Пасішна. До середини жовтня 1956 року її садибу зруйнували бульдозерами **.

Не відомо, чому враз згоріли житла у жителів Малої Андрусівки Мотрони Хлівної, Євдокії Некраси, Мусія Булаєнка та інших громадян. Тоді пожежа одночасно знищила сім садиб *.

Уважати це випадком тоді, коли здійснювалася інвентаризація майна приречених на виселення громадян через затоплення, коли їм вручалися приписи про терміни розбирання житла й перенесення його на нові місця, немає підстав.

Окрім примусового виселення, влада щодо переселенців запровадила й інші драконівські методи покарання за непослух чи протидію. Так, за відхилення від плану індивідуальної забудови житлових будинків їх власників штрафували до 3 тис. крб., а ще – суд виносив ухвалу розібрати новобудову й переробити її. Рішення суду виконувалися беззастережно.

Колективного опору діям влади з боку жителів тих сіл, що їх прирекли на знищення шляхом затоплення майже не було. Винятком є громада с. Ревівка Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Село теж підлягало затопленню водами Кременчуцького водосховища. Однак його мешканці чи не єдині, хто колективно відмовився переселятися на вказане владою місце, натомість вибрали для свого нового поселення іншу ділянку і домоглися, щоб туди переселитися всім селом.

Такі дії свідчили про згуртованість громади с. Ревівка, про наявність серед її жителів дійсно авторитетних осіб, які першими зрозуміли всі недоліки запропонованого владою нового місця проживання, а тому вирішили всіма можливими на той час законними методами чинити опір сваволі. Спочатку писали колективні скарги в різні державні органи – як до Новогеоргіївського РВК, так і до РМ УРСР.

За узвичаєною тодішньою традицією скарги зі столиці поверталися

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 3. – Арк. 18, 20.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 3. – Арк. 20 зв.

на місця для розгляду й реагування. Про одне з таких реагувань влади свідчить відповідь заступника голови Кіровоградського облвиконкому Артюшенка правлінню колгоспу імені Сталіна с. Ревівка.

У листі, датованому 22 лютим 1957 року, обласний чиновник переконує колгоспників Ревівки, що на вибраному владою місці для їхнього переселення умови ледь не ідеальні для проживання: землі родючі, рівнинні й навіть красиві, що вода там є, здійснюються роботи з прокладання водопровідної мережі до кожного будинку колгоспника, що автотранспорту достатньо для підвезення будівельних матеріалів, що колгоспники інших сіл палко підтримують будівництво ГЕС та намагаються якомога швидше звільнити чашу водосховища... Саме тому колгоспникам Ревівки потрібно переселитися на визначене для них місце, а їхні власні бажання не мають будь-яких перспектив *. Однак жителі Ревівки думали зовсім по іншому, тож з села нікуди не переселялися, зриваючи цим усі графіки очистки чаші Кременчуцького водосховища. Тож їхній опір продовжився.

Так, 28 вересня 1957 року в селі відбулися загальні збори колгоспників, на які зійшлися 350 осіб та прибули представники влади в особі голови Новогеорґіївського РВК І.Ф. Калініна.

Питання, винесене на розгляд колгоспників, сформулювали так: «Про переселення села Ревівка з чаші Кременчуцького водоймища в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС».

З тривалою промовою перед селянами виступив особисто голова райвиконкому. Він повідомив учасників зборів про те, що колектив гідробудівників взяв на себе зобов'язання збудувати ГЕС на один рік раніше встановленого терміну. Тож завдання жителів Новогеорґіївського району – підготуватися й вчасно здати чашу Кременчуцького водосховища. Однак з селом Ревівка до цього часу питання не розв'язане. А завдання стоїть так, щоб до 1 червня 1959 року Ревівку переселити з чаші водосховища. Тому влада прийшла до висновку про необхідність переселити ревівчан до «Нового зразкового села».

Голова РВК Калінін запропонував членам Ревівського колгоспу імені Сталіна ухвалити рішення на цих зборах про приєднання їх до колгоспу імені Хрущова.

Перед тим, як голосувати про об'єднання колгоспів та про відселення до «Нового села», взяти слово попросилися також жителі Ревівки – учасники зборів. Один з промовців – Артем Кіндратович Будака,

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 15.

розповів, що представники Ревівки вже були в «Новому зразковому селі», «але і на цей день немає там і краплі води, водонапірні станції не працюють, будівництво водопроводу тягнеться дуже повільно, і взагалі, нам води з того водопроводу не пити, бо це дуже довга пісня».

А.К. Будака, розуміючи, що переселятися все-таки доведеться, запропонував переселитися «на свою землю, де близькі підґрунтові води, недалеко перевозитися...».

Карпо Пилипович Стороженко, наступний після Будаки промовець, заявив, що «...переселятися в район «Нового зразкового села» зовсім недоцільно – немає води, коштів..., а воду для будівництва житла доведеться ввозити за 10 км». К.П. Стороженко запропонував переселитися всім селом «на свої землі» в район кормової сівозміни, або на 6-те і 7-ме поля.

Чоловіків підтримали жінки. Так, Ярина Гайдук і Єлизавета Даниленко заявили, що вони вдови з малими дітьми, і переселятися їм на свої землі буде значно легше, «...тому що там на місці є вода і глина для будівництва. А ввозити її за тридев'ять земель в нас нема за що, тому що держава нам виплатила за наші будинки тільки по 5-6 тис. крб., а нас таких у колгоспі до 40%...».

Усі наступні виступи інших учасників зборів – жителів Ревівки, засвідчили, що вони не мають наміру переселятися у визначене владою місце, адже «...в районі «Нового села» життя взагалі неможливе, тому що там ... води добитися дуже важко, а то і взагалі неможливо, а РВК намагається нас туди переселити, бо там вже зроблені великі затрати коштів. А попередні села Подорожнє, Ключкове, Самусівка, Пеньківка майже не переселяються, не зважаючи на те, що їхні строки переселення на це зразкове село уже закінчуються. А за цю недоцільну витрату коштів, що витрачені в зразковому селі, прийдеться комусь відповідати, ... і не тягти з держави кошти на рішення проблеми води, коли її зовсім там немає».

Загалом виступили 56 жителів Ревівки, які одностайно заявили, що переселятися до «Нового зразкового села» неможливо. Тож всі проголосували за те, щоб переселитися «на свою землю».

Ухвалу загальних зборів членів колгоспу ім. Сталіна с. Ревівка вирішили направити до РМ УРСР та до Кіровоградського облвиконкому*.

Обласна й районна влада до прохань жителів с. Ревівка не прислухалася. Тож продовжувала наполягати на обов'язковому переселенні до «Нового села». Селяни цього не робили, тож вирішили відрядити до

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 39-43.

Києва своїх представників, аби вони могли безпосередньо у РМ УРСР донести свої побажання й власне бачення переселення.

До Києва відразу поїхали І.М. Стороженко, В.М. Калюжний та І.В. Бондарець.

У Києві в РМ УРСР з ходаками зустрівся «тов. Кір'яков». 6 жовтня 1957 року ревівчани знову зійшлися на загальні збори, на яких заслухали посланців до Києва. Ті розповіли про позицію РМ УРСР, яку озвучив Кір'яков: керувати справою переселення з чаші Кременчуцького водосховища доручено Кіровоградському облвиконкому й Новогеоргіївському РВК, то вирішувати питання потрібно на місці.

Напевне, таке повідомлення збурило учасників зборів, тож по чергово виступили 67 осіб, які знову доводили представникам районної влади про неможливість переселення до «Нового села» через відсутність води, шляхів, глини, піску, лісу, і що все це є на землях свого колгоспу.

Один з промовців – Я.Ф. Даниленко навіть навів розрахунки, що доводили значну економію коштів в сумі 3-4 тис. крб. кожному переселенцю з Ревівки за умови будівництва нового житла на полі № 7 свого колгоспу, яке не потрапляє під затоплення. У селі на той час було три сотні дворів.

Тож збори знову одноголосно ухвалили переселити село Ревівка на свої землі «в район кормової сівозміни та на 6 і 7 поля». Збори також зобов'язали правління колгоспу виготовити документи з обґрунтуванням повної придатності вибраного самою громадою місця для забудови нового с. Ревівка *.

Часи були вже не сталінські, тож примусово, під загрозою зброї, як це практикувалося раніше щодо окремих народів, ревівчан виселити хоч до Сибіру, чи де інде влада вже не могла. У цьому протистоянні згуртовані загальною метою селяни перемогли.

«З рішенням про переселення с. Ревівка вовтузилися 2 роки. – згадував колишній голова Новогеоргіївського РВУ І.Ф. Калінін. – Райвиконком був не згодний з вимогами ревівців переселити їх туди, де вони живуть зараз. Створення села поблизу Світловодська закривало перспективу розвитку міста. Це ми розуміли тоді, і пропонували переселити с. Ревівку в «Нове село» (нині Подорожне). Скільки не агітували – все не могли переконати ревівців – вони послали ходаків в республіканські, союзні органи і врешті-решт змусили РВК задовольнити їхню вимогу **.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 44-46.

** Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

Дійсно, Ревівку побудували північніше нинішнього м. Світловодська на тих землях, які селяни вибрали для себе самостійно.

До столиці з заявами зверталися й мешканці інших сіл, приречених на затоплення. Так, до Держплану УРСР надійшло колективне звернення жителів сіл Червоне та Дубинка Іркліївського району Черкаської області про переселення їх до с. Чеховка. На нараді, що відбулася за участю заступника голови Держплану УРСР Непорожнього, заявникам у їхньому проханні відмовили, мотивуючи це неможливістю з організаційно-господарських і гідрологічних причин. Проте яких саме – скаржникам не повідомили.

Просили столичну владу переселити їх до с. Вороненці і жителі приреченого с. Краснохиженці Іркліївського району. Їм теж відмовили у проханні. Мотиви влади все ті ж – «неможливість з організаційно-господарських і гідрологічних причин».

Оскільки нарада в Держплані відбулася в березні 1958 року, то часу для переселення жителів сіл Червоне, Дубинка, Краснохиженці залишалося дуже мало. Тож для переселенців гарячково шукали інші місця поселень. Жителі вимагали не відселяти їх «у степ», а знайти для них місце на землях своїх колгоспів.

Не залишилися пасивними виконавцями волі влади і жителі сіл Дахнівка та Василиця Черкаського району. Вони звернулися до столиці з колективними заявами розселити їх у межах своїх сіл, звісно, з врахуванням зони затоплення. «Вважати це неприпустимим!» – чомусь заявили в Держплані, і рекомендували жителям цих сіл переселитися до с. Геронімівка.

Скарги й прохання до столиці також надійшли із сіл Стецівка й Вітове Чигиринського району Черкаської області*.

Схоже, що жителі с. Ревівка Новогеоргіївського району Кіровоградської області єдині, які, завдяки своїй солідарності, змусили владу відмовитися від планів переселити їх туди, куди вони нізащо не бажали. Інші села й громади скорилися владі.

Руйнування сіл Кіровоградщини, як, втім, й інших областей УРСР, тривали й надалі. До цього призвело і закінчення будівництва ще однієї ГЕС – Дніпродзержинської, зокрема наповнення чаші Дніпродзержинського водосховища.

Цього разу до зони затоплення, підтоплення та берегоруйнування потрапляли також села Онуфріївського району Кіровоградської області.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 15-17.

17 вересня 1962 року з'явилася постанова бюро Кіровоградського обкому КПУ та обласного виконавчого комітету № 122. Додаток до неї накреслив завдання для районної влади щодо перенесення будівель із зони Дніпродзержинського водосховища. Так, згідно цього плану, переселялися 210 сімей. Їхні садиби руйнувалися й очищалися, а жителі доприсялися до інших сіл Онуфріївського району в таких кількостях: до с. Деріївка – 127 дворів, до с. Успенка – 51 двір, до с. Дача – 21 двір, до с. Куцеволівка – 11 дворів. Одночасно передбачалося знесення 15 колгоспних приміщень та 10 тваринницьких будівель *.

Назви багатьох населених пунктів, через будівництво ГЕС та водосховищ на Дніпрі, назавжди зникали не тільки фізично, а й з ужитку – як побутового, так і офіційного. Так, тільки вузьке коло дослідників та небагатьох нинішніх громадян, чиє життя було пов'язане з Новогеорґіївськом, згадують про нього, як про затишне невелике місто та центр району. Велику журбу викликають зниклі назавжди славні своєю багатою історією козацькі міста Крилів, Бужин, колишні міста-фортеці князівської доби Жовнине (Желдь) та Воїнь.

Багато зі зниклих під водою сіл та містечок увійшли в історію українського народу як місця великих і переможних битв впродовж XII – XX ст., як території формування козацьких сотень та центри народних повстань, родинні гнізда відомих діячів української культури та місця їх вічного упокою. Про них згадували літописи та історичні хроніки, наукові розвідки й твори багатьох дослідників. Для наступних поколінь чимало зниклих населених пунктів будуть взагалі невідомими, окрім, звичайно, тих, хто цікавиться історією свого роду чи країни.

Небагато з переселених сіл спромоглися зберегти свої первинні назви на нових місцях. Передусім, це Ревівка та Подорожнє на Кіровоградщині. Якщо село Ревівка переселилася компактно, усім фактично складом жителів, то Подорожнє, фактично нове село, що будувалося як «зразкове», заселили жителями сіл Пенківка, Самусівка, Коропівка, Ключкове, та, власне, «старого» Подорожнього.

Зберегли свої назви села Жовнине, Боровиця, Тіньки, Рацеве, Сагунівка (Черкаська обл.). Однак більшість переселенців самотутні назви своїх сіл втратили. Так, до села Рацеве, звісно, що теж відселеного зі старого місця, підселили жителів знищених сіл Калантаєвого, Кожарок, Адамівки, частини Гушівки та Вітового. До нового с. Тіньки переселили мешканців сплюндрованих Татарівки, Шабельників, Бужина та власне

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 56. – Арк. 4, 25.

Тінюк (Черкаська обл.). Деякі затоплені села збереглися хіба що в назвах деяких кутків чи у назвах вулиць.

Для окремих переселених сіл віднайшли нові назви, що народилися в мудрих головах керівників, схоже, що районного рівня. Так, обидва зселені до купи старовинні села Мойсинці та Демків дістали назву Придніпровське (Черкаська обл.). Відомий український письменник Іван Ле – уродженець с.Мойсинці, справжнє прізвище Мойся, Іван Леонтійович, типовий представник т.зв. соцреалізму, оспівувач комуністів, комсомольців, щасливого й радісного радянського життя, а також історичних романів «Наливайко», «Хмельницький», виписаних за канонами радянського агітпропу щодо рушійних сил історії та «національного пиання», просив керівництво республіки зберегти назву свого рідного села. Не дозволили *.

Переселенці з села Митьки та хутора Павленків розпочали «нове» життя в с. Новоукраїнка (Черкаська обл.).

Жителів Самовиці, Білої, Мутих зселили до с. Ленінське (Черкаська обл.). Саме таку вірогіднішу назву придумали новому селу в сільській раді Самовиці ще до переселення.

Верхом підлабузництва та блюдолизтва була назва, що її дали т.зв. «Новому місту», спроектованому для будівельників та експлуатаційників Кременчуцької ГЕС. Початкова його назва «селище Хрущов».

Сагунівка – чи не єдине з переселених сіл Черкаської області, що має цілий музей пам'яті про свою полишену малу батьківщину. Учителю історії Сагунівської середньої школи Василь Царенко зі своїм краєзнавчим гуртком збирав перші експонати для нього ще до того, як села зникли під водою. Зберігали все це спочатку в школі, а далі – в Будинку культури. Чимало матеріалів із затоплених сіл зберігаються в музеї історії с. Захарівка Світловодського району Кіровоградської обл. Його директор Любов Шкіряй зібрала унікальну колекцію документів від переселенців з сіл Воронівка, Коропівка, Самусівка, Чаплине, Подорожнє, які переселилися на землі Захарівської сільської ради [19].

Також трагедії переселених сіл присвячені тематичні розділи в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Є декілька інтернет-ресурсів з інформацією про затоплені села. Один них розробив Владислав Фай – онук переселенця. Сайт присвятив пам'яті затоплених сіл Самовиця, Мутихи та Білки.

* Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мойсенці>, час доступу: 10.01.2016.

Масові примусові переселення жителів сіл і міст України трапилися і в наступні роки. Так, через аварію на Чорнобильській АЕС десятки тисяч мешканців Полісся теж залишили свої будинки й розселилися по всій Україні.

Виникає стійке переконання, що радянська влада знищила в ХХ ст. українських сіл і міст більше, ніж усі інші зовнішні вороги, разом взяті за всі попередні етапи історії. Подібний «почерк» у ставленні до матеріальних багатств та духовних цінностей інших народів демонстрували хіба що колонізатори.

В історичній пам'яті народу затоплення родючих й освоєних впродовж тисячоліть земель обабіч Дніпра, знищення сотень населених пунктів зафіксовані як трагедія національного масштабу, що зовсім не виправдовується кількістю виробленої «дешевої» електроенергії.

Заходи з підтримки соціально незахищених

За повоєнні роки населення Середньої Наддніпрянщини свого матеріального статку суттєво не поліпшило. Тож звістка про те, що більшості з нього доведеться знову розпочинати будувати власне житло практично від фундаменту, викликала в багатьох нерозуміння і розпач. Щоб знівелювати соціальну напругу, спровоковану насильним переселенням, держава підготувала «Пільги, що надаються колгоспам, робітникам і службовцям, які переселяються із зони затоплення водоймищем Кременчуцької ГЕС» *.

У січні 1956 року тексти з роз'ясненням сутті пільг надійшли на місця. Так, переселенці – жителі сіл і міст, а також організації та колгоспи, звільнялися на 2 роки від податків і зборів, від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів. Однак ця дія не поширювалася на податки, які відраховувалися із заробітної плати та за здане молоко.

Держава взяла на себе зобов'язання надавати переселенцям кредити на нове будівництво розміром до 10 тис. крб. строком до 7 років, та кредит розміром до 5 тис. крб. на відновлення старого будинку. В обох випадках позичальники повинні почати повертати позики через 4 роки, та, відповідно, через 2 роки після їхнього отримання.

Зрозуміло, що процес побудови нового житла не звільняв його власника від щоденної праці в колгоспі, організації чи установі.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 4 д. – Арк. 12.

Фізично здорові мешканці сіл переносили старе житло чи будували нове власноруч. Однак залишалося чимало таких громадян, які підлягали переселенню, але були інвалідами війни або праці, чи вважалися літніми людьми. Серед них, фізично безпомічних, виникли чималі хвилювання й переживання з приводу того, де їм жити, як будувати житло тощо.

Державні органи намагалися таких громадян заспокоїти, мотивуючи тим, що нове житло для них збудують спеціальні будівельні організації безкоштовно.

Але ті сім'ї літніх, в яких хоч один був працездатним, змушені були будувати нове житло власноруч. Для цього їм дозволили розбирати і переносити на нові місця старі будівлі, брати з тих, що не переносилися, будівельні матеріали, в першу чергу цеглу та камінь, віконні та дверні блоки тощо.

Держава також пообіцяла видавати кредити на нове індивідуальне будівництво, забезпечувати транспортом для перевезення будматеріалів та хатнього майна.

Державні кредити дійсно видавалися, але не всі, хто їх потребував, могли отримати. Так, 20 березня 1957 року на засіданні виконкому Новогеоргіївської міської ради ділили такі кредити з тим, щоб у «Новому місті» майбутні переселенці розпочати індивідуальне будівництво. Цього дня кредити отримали працівники держбанку – 55 тис. крб., РВК – 50 тис. крб., райміліції – 35 тис. крб., прокуратури – 30 тис. крб., нарсуду – 10 тис. крб., маслозаводу – 100 тис. крб., та ін. Зате знайти серед «ощасливлених» кредитами колгоспників дуже важко.

20 лютого 1958 року Новогеоргіївська міська рада знову розподіляла державний кредит. Цього дня 1326 тис. крб. ділили так: працівникам райкому партії перепало 85 тис. крб., відділу освіти – 18 тис. крб., «Кремгесбуду» – 300 тис. крб., РВК – 30 тис. крб., школам міста № 1, 2, 3, 4 відповідно 25, 15, 15, та 15 тис. крб. У свою чергу організації й установи державні позики ділили між своїми працівниками.

Великим тягарем для влади виявилися самотні громадяни, переважно жінки похилого віку. Одні свого часу вони стали вдовами, а потім втратили дітей, а внуків не дочекалися, інші взагалі не створили сімей. Жили у власних будинках чи квартирах, що підлягали знесенню. Влада вирішила декого з них переселити до Будинків для самотніх чи інвалідів. Так, до Будинку інвалідів відправили жительок м. Новогеоргіївська Євдокію Олефір, 1894 р.н., яка проживала в будинку № 28 на вул. 3-є грудня; Євдокію Судакову, 1891 р.н., – № 11 на вул. Червоноармійська;

Олександр МIRONENKO, 1895 р.н., – № 98 на вул. Вільна; Євдокію Успенську – № 22 на вул. 3-є грудня, та ін *.

Кожна з названих самотніх жінок пододала 60-річний рубіж. Це за сучасними поглядами вважати їх літніми людьми дійсно не можна. Однак у той час... Економія для держави на таких громадянах виявилася суттєвою, адже замість власних будинків чи квартир вони отримували лише окреме ліжко в переповненому мешканцями державному закладі, умови існування в якому були не досить гуманними та комфортними. Їхні власні будинки розбиралися чужими людьми, нажите впродовж тривалого часу майно знищувалося або привласнювалося, адже забрати його до Будинку інвалідів виселенець не міг, окрім, хіба що, кількох вузлів з одягом.

Однак багато самотніх літніх громадян згоди на переселення до Будинків інвалідів не давали, тож, маючи власне житло, розраховували, що держава збудує для них, як для пільгової категорії, окремі будинки чи надасть окремі квартири. Так, до пільгового списку у Новогеоргіївському районі 21 травня 1956 року вписали спочатку 226 сімей. 25 серпня 1958 року відбулося чергове засідання виконкому Новогеоргіївської районної ради, де затвердили новий список господарств пільгової групи переселенців з чаші водосховища, куди вписали 358 господарів **.

У с. Табурище до пільгової категорії потрапили 58 самотніх і літніх громадян. 31 особа зі списку вважалася самотньою, 21 сім'я складалася з 2 осіб. У с. Велика Андрусівка таких сімей було 31, у Новому Липовому – 15 сімей і самотніх, у с. Калантаєве – 29 пільгових громадян тощо.

Усім їм було обіцяно, що впродовж двох наступних років (1957-1958) державна організація «Спецбудтрест» збудує житлові будинки чи квартири.

Цілком справедливим є те, що держава зобов'язалася забезпечити пільгові категорії громадян житлом замість полишеного у зоні, що затоплювалася. Адже фізично не змогли б перенести свої старі житла або самотужки збудувати нові, наприклад, інваліди війни та праці другої групи з с. Пеньківка Василь Риженко, Ганна Коваленко, Михайло Боровський чи літні Гордій Коваленко, Петро Калітін та ще зо три сотні їм подібні жителі Новогеоргіївського району.

Районна влада відразу також вказала, яке житло перепаде кожному пільговому переселенцю. Вибір був, власне, невеликим: окремих будинок,

* ДАКО. Ф.Р-4538. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 21.

** Ця цифра кілька разів уточнювалася (О.Б.).

або ½ будинку чи однокімнатна квартира. Так, для жителя м. Новогеорґіївська Трохима Коновалова, інваліда другої групи, сім'я якого налічувала три особи, визначили спорудити окремий будинок. Для самотньої жительки Новогеорґіївська Оксани Ільківни Волощук передбачалася половина будинку або однокімнатна квартира *.

Не відомо, чи потрапили до пільговиків багатодітні сім'ї?

Так, в с. Табурище Анастасія Пільчук ростила четверо дітей, народжених у період з 1946 по 1955 роки. Настасія Божко народила семеро дітей, найстарша дитина з'явилася в 1936 році, а найменша – у 1955. Семеро дітей мала і Марія Хрієнко, вони народилися впродовж 1936 – 1954 років. Тобто кожна з цих багатодітних жінок доглядали немовлят. Немовлят мали й інші сім'ї. Тож чи вписали їх до пільгових списків і чи держава допомогла таким сім'ям збудувати нове житло, нині не відомо. Документальних свідчень цьому ми не маємо.

120 будинків для пільгових переселенців планували збудувати в «Новому місті», 40 – у с. Талова Балка, 50 – у «Новому селі», по 30 – у Нікольському, Калантаєві, Павлівці **.

Швидко промайнули два роки, до заповнення чаші водосховища водами Дніпра залишався рік, але багато пільговиків обіцяного нового жила так і не отримали. Причин, чому так сталося, декілька. Їх озвучили на позачерговому засіданні Новогеорґіївського міськвиконкому 30 серпня 1958 року. Думку як вийти зі становища, що склалося, сформулювали так: «У зв'язку з тим, що громадян, які підлягають внесенню до пільгової групи на надання житлових будинків, велика кількість, а запланованих будинків не вистачає, заплановані кошти витрачені повністю, то, з метою задоволення житловою площею більшої кількості пільговиків необхідно частково перепланувати пільгові житлові будинки, переобладнавши їх так, щоб розмістити в них замість однієї сім'ї на дві сім'ї». Тож у кварталі №126 «Нового міста» в будинок № 7 поселили Пелагею Танцюру та Таїсію Аліфанову. У будинок № 36 цього кварталу поселили самотню Юлію Калініченко та сім'ю Ганни Єлісової з трьох осіб. Будинок № 9 поділили між самотньою Ганною Бражник та сім'єю Арсенія Петрова (2 особи).

То були непоодинокі випадки такого безцеремонного перерозподілу вже збудованих будинків між двома, як правило, сім'ями.

У такий спосіб перерозподілили будинки в кварталі № 105 –

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 82 б. – Арк. 277-280.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 16. – Арк. 2.

№№ 32, 36, 34, 10, 27, 15, 18, 23, 14 та ін. Ділили десятки будинків і в кварталах № 06, № 126 *.

Чи питали згоди у переселенців – таких різних за вдачею та нахилами, потребами і можливостями – на їх співжиття під одним дахом і в одному будинку та дворі, але в різних квартирах, а фактично – кімнатах? Сумнівно! Тож яким видалося оте не зовсім довге життя у т.зв. пільгових категорій громадян, яким держава збудувала таке власне житло, адже всі, як один, були німецькими й мали досить поважний вік? Чи терпимими були співмешканці одне до одного, чи знаходили повсякдень компроміси у спільних дворах, чи демонстрували витримку й повагу одне до одного?

Загалом, проблеми заселення пільгових категорій громадян міста такий винахід влади м.Новогеоргіївська не вирішив.

«Потрібно збудувати один багатоквартирний будинок у «Новому місті» з метою заселити туди пільговиків», – вирішили у Новогеоргіївській міській раді 4 червня 1958 року.

Щедрими на житлову площу міські чиновники не були, адже пообіцяли заселити літніх громадян в однокімнатні квартири, тож оперативно взялися перекроювати бюджет житлового будівництва **.

Навіть 4 червня 1959 року, коли часу до затоплення територій залишилося обмаль – всього декілька місяців, проблему забезпечення пільгових категорій громадян житлом в Новогеоргіївському районі все ще не могли вирішити – самотні й літні залишалися фактично без будь-якого даху над головою.

Районна влада гарячково шукала способи вирішення проблеми. Вирішити її самотужки було неможливо, адже, як відомо, кошти на пільгове будівництво були витрачені повністю. Звернулись за допомогою до заступника голови Кіровоградського облвиконкому Єгорова. З Кіровограда порадили: не потрібно пільговикам будувати будинки з цегли чи вапняку, потрібно відмовитися від цього і перейти на глину чи шлак – більш дешевші матеріали; навіщо будувати нові будинки, якщо старі можна перенести на нове місце; потрібно одноквартирні будинки перебудувати на двоквартирні... Тож якщо з поділом вже збудованих будинків на кілька квартир спочатку тільки експериментували, то віднині це робили вже масово. У такий спосіб надвоє поділили будинки № 32, 36, 10, 27, 18, 23, 14, 30, 13, 40 кварталу № 105. Розділили будинки між літніми і в кварталі № 106.

*ДАКО. Ф.Р-4538. – Он. 1. – Спр. 93. – Арк. 196.

** ДАКО. Ф.Р-4538. – Он. 1. – Спр. 74. – Арк. 150.

Яка якість будинків, зведених за порадою з Кіровограда, здогадатися не важко. Адже те, що планувала, а згодом втілювала держава, завжди поділялося на пріоритетне та другорядне. Зрозуміло, що сама будівля ГЕС – це для держави головне, а будівництво житла, об'єктів соцкультпобуту – другорядне *. Саме це підтверджує і технік-будівельник промислового відділу Новогеоргіївського РК КПУ Безверхий, який 23 січня 1956 року підписав акт перевірки якості та правильності будівництва житлових будинків для пільгової категорії громадян в селах Велика Андрусівка, Калантаєве та Павлівка. Здійснювали будівництво бригади робітників із «Спецбудтресту» № 2.

Вписані до актів недоліки будівництва вражають. Так, відступи від типових проектів, а також ігнорування технічних умов при будівельних роботах виявлені на всіх об'єктах, що споруджувалися, відвіданих техніком-будівельником. Таких недоліків виявилось настільки багато, що інспектор навіть розгубився і не знав, як їх кваліфікувати – звичайним браком чи як відступи від проекту, невідомо ким узгоджені.

Вказуючи на головні порушення при будівництві житлових будинків для інвалідів, немічних та літніх, тобто, для тих категорій громадян, які вважалися пільговиками, Безверхий перш за все відзначив, що висота стін зовні сягає лише 260-280 см, а повинно бути – 300 см. Від 10 до 40 см виявилися заниженими і стелі всередині будинків.

Фундаменти в будинках виявилися неглибокими, а цоколі – низькими.

Віконні рами значно деформовані, а двері – не зачиняються.

Черепиця на дахах кріпилася дротом, від чого ті дахи протікали, адже були великі щілини.

Зовнішні глиняні стіни потріскалися, глиняна обмазка обсипалася.

Внутрішні стіни в будинках мають значну косину, відхилення від осі сягає 15 см і більше.

Стелі зі значним прогином, від чого входні двері ковзають по стелі.

Вхідні двері виходили прямо на вулицю, тамбури, печі та груби взагалі не будувалися.

У деяких будинках, як от в с. Павлівка, вікна були фактично на рівні колін майбутніх мешканців.

Здивували техніка-будівельника новобудови і в с. Калантаєве: глиняні стіни в усіх будинках вилиті вкрай неохайно, тож мають значні викрив-

*** Штурмівщина на будівництві КремГЕС призвела до того, що будівельні недоліки ліквідовували впродовж декількох наступних років після офіційного введення ГЕС в експлуатацію (О.Б.).*

лення, западини, кривизну, а один будинок по висоті з одного кутка має 250 см, а з іншого – 275 см. Економили будівельники і на балках: в будинках їх клали по 5 замість 9 *.

Не відомо, як склалася подальша доля кваліфікованого і об'єктивного інспектора, який все побачене виклав на папері. Напевне, він сам вперше на своєму віку бачив таке будівництво, тож був дуже зачудований його якістю, вірніше, її повною відсутністю.

Чи вжили заходів з ліквідації відвертого браку, чи поніс хто покарання за організацію такого будівництва – невідомо. Документи мовчать.

Причини такого стану будівництва очевидні: все робилося поспіхом, кадри будівельників – суціль некваліфіковані (як правило, до будівельних бригад були зараховані вихідці з навколишніх до ГЕС сіл, які жодного дня не працювали на будівництві), будівельні матеріали – в постійному дефіциті, виробничої бази з відповідними будівельними механізмами в «Спецбудтресті № 2» довгий час не було, як не було майже рік власного автотранспорту. Тож з 118 будинків, що їх зводили будівельники зі «Спецбудтресту № 2» в 1956 році, тільки в 10 стіни були з цегли, решта виліті з глини чи вугільного шлаку **. Все робилося вручну, адже впродовж 1956 року до Новогеоргіївського району не надійшло жодного автонавантажувача, обладнання для пилорами, автомобільних кранів, транспортерних ліній тощо ***.

Нині можна лише здогадуватися про перші враження тих «привілейованих» пільговиків, які вперше переступили пороги своїх нових помешкань, залишивши на поталу дніпровській воді свої обжиті, затишні й охайні господи. Чи нині хтось розповість, як «привілейовані» ліквідовували оті недоробки будівельників, хто й коли зводив їм печі й груби, хто добудовував тамбури, вирівнював стелі та стіни, латав дірявий дах? Напевне, що ніхто! Але чи були оті солдатські вдови, інваліди війни та праці, літні батьки, які на війні втратили своїх дітей, дійсно привілейованими? Ні, адже в тогочасній країні дійсно привілейованими були т.зв. номенклатурні працівники, тож для них – для перших осіб Новогеоргіївського РК КПУ та РВК, для керівництва будівництвом ГЕС та експлуатаційників у «Новому місті» зводилися новітні житла, т.зв. котеджі – з цегли, просторі, з якісним оздобленням, з дотриманням усіх будівельних норм, на окремії вулиці, з персональним двором. Вони і

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 498. – Арк. 1, 2, 2 зв.

** ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 498. – Арк. 12.

*** Там само. – Арк. 5.

зараз є не лише окрасою Світловодська, а й найбільш цінною нерухомістю на вторинному ринку житла.

Незбагненною виявилася арифметика фінансового забезпечення будівництва житла для пільгових категорій громадян. Загалом на будівництво житла для пільгових груп переселенців з Новогеоргіївського району держава запланувала 4,5 млн. крб. До початку 1959 року на місці отримали лише 3,5 млн. крб. Пільговиків на цей час залишилося 385 сімей. Для них встигли збудувати 239 будинків і квартир, затративши фактично понад 5,3 млн. крб. Оскільки до заповнення чаші водосховища зоставалося менше року і потрібно було ще збудувати пільговим категоріям громадян чимало житла, то керівництво Новогеоргіївського району зіткнулося з проблемою, де взяти майже 2 млн. крб., щоб добудувати 71 будинок, з яких 34 вирішили переобладнати для поселення двох сімей та ще збудувати 56 нових *. Схоже, що проблему якось вирішили.

Кошторисна вартість одного будинку для пільгових категорій переселенців досягла 25,5 тис. крб. За раціонального й якісного будівництва на такі кошти тоді можна було спорудити невеликий палац, однак будували фактично неякісне примітивне житло, яке переселенцям довго довелося довершувати й удосконалювати.

Примусове виселення

Взявши на себе зобов'язання ввести в дію Кременчуцьку ГЕС набагато раніше визначеного проектом терміну, будівельники працювали заради втілення цієї мети фактично цілодобово. Однак значною перешкодою до позапланового пуску гідроелектростанції були низькі темпи відселення з чаші майбутнього водосховища як громадян, так і промислових та сільськогосподарських підприємств, закладів освіти, охорони здоров'я, культури.

Про здійснену роботу в чаші майбутнього водосховища на території Новогеоргіївського району станом на 1 січня 1959 року до ЦК КПУ та РМ УРСР надійшов звіт Кіровоградського обласного виконавчого комітету та обласного комітету партії. З цього звіту постає, що практично з усіх показників плани не виконувалися: не розбиралися колгоспні, кооперативні та промислові будівлі й приміщення відповідно до завдань; не переселялися в потрібних кількостях мешканці з затоплюваних територій; будівництво житла для пільгових категорій відставало від усіх

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 92 г. – Арк. 3.

графіків; бракувало цегли, цементу, шиферу, скла, механізмів, робочих рук; не вистачало коштів; не здійснювалося в достатній кількості будівництво шкіл, будинків культури, лікарень, водопроводів... Ситуацію щодо підготовки чаші водосховища до заповнення водою в межах Кіровоградщини обласна влада охарактеризувала як «надзвичайно загрозливу». Підписали інформацію секретар обкому партії Ф.Г. Мартинов та голова облвиконкому Г.А. Турбай *. Очевидно, подібна за змістом інформація надійшла до Києва з Черкас і Полтави.

Відповідною реакцією на викладене у звіті, стала Постанова РМ УРСР від 20 березня 1959 року № 346 «Про хід робіт по підготовці водоймища Кременчуцької ГЕС до затоплення» **.

Уряд Української РСР вказав на незрозумілу ситуацію, що виникла в процесі очищення чаші водосховища. Так, якщо в 1958 році на це виділили 273,8 млн. крб., і їх освоїли на 90,5%, то з 11000 дворів в 1958 році переселили лише 6270, або 61% до плану. Також будівельники все ще не могли закінчити будівництво 9000 нових будинків для переселенців та 124 колгоспних будівель.

Ситуація дійсно склалася парадоксальна, адже, «освоївши» кошти майже повністю, будівельні організації на весну 1959 року мали величезні об'єми незавершеного чи нерозпочатого будівництва. І часу, щоб все встигнути зробити до початку заповнення водосховища водою, залишалося обмаль.

Жорстоку критику РМ УРСР отримали на свою адресу всі три облвиконкоми: Кіровоградський, Полтавський та Черкаський, оскільки вони «не забезпечили перенесення будівель і споруд із зони затоплення». Найбільшої критики зазнав Кіровоградський ОВК, адже на території саме Кіровоградської області були «приписані» майже всі головні будівельні організації, відповідальні за вчасне очищення чаші майбутньої водойми. Дісталось і Новогеоргіївському РВК. Не задовольняло те, що продовж 1958 року з 3 тис. дворів переселили тільки 1268. Українцям нездовільно здійснювалося заселення «Нового села». А зволікання з відселенням жителів з м. Новогеоргіївська, де з 1208 будівель розібрали лише 167 (станом на 1.01.1959 р.), взагалі поставило під загрозу вчасний пуск в дію Кременчуцької ГЕС. Також підрядні організації не виконали в 1958 році планів з будівництва лікарень і шкіл для переселенців.

Тож з Києва на місце надійшли ультимативні команди.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 92 а. – Арк.1-3.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 4.

Зокрема, уряд республіки зобов'язав Кіровоградський облвиконком до кінця літа 1959 року повністю відселити з м. Новогеорґіївська всіх громадян, а також установи та підприємства, а всі без винятку будівлі розібрати, звільнену від них площу «зачистити» *.

Надзвичайно гальмувалися роботи з відселення жителів, а також розбирання споруд і будівель у селах Кліщинці, Вереміївка, Жовнине, Тимченки Градизького району Полтавської області. Все ніяк не хотіли виселятися жителі сіл із зони т.зв. «придамбової водойми» Тясминського масиву Черкаської області. Виконкомом Полтавської та Черкаської обласних рад наказали «ліквідувати відставання» з переселення населення і перенесення будівель у вказаних урядом селах.

Всі три облвиконкоми РМ УРСР зобов'язала в 1959 році – останньому році перед затопленням чаші водойми Кременчуцької ГЕС, виконати великі об'єми робіт, а саме **:

Обсяг робіт станом на 1959 р.	Разом	Кіровоградська обл.	Полтавська обл.	Черкаська обл.
збудувати на нових місцях житлових будинків, відселити і очистити садиби	13830	2980	4000	6850
в т. ч. по містах	1418	995	-	423
збудувати на нових місцях колгоспних будівель	263	41	47	175
розібрати колгоспних будівель і очистити	2430	380	1000	1050

З метою повсякденного контролю за очищенням чаші майбутнього водосховища від споруд, лісу, кладовищ, скотомогильників та ін. видимих ознак діяльності людини, а також від жителів, РМ УРСР зобов'язала обласні виконавчі комітети активізувати роботу спеціальних органів – т.зв. обласних відділень з підготовки водосховища. Діяло також управління з підготовки водосховища головного управління водного господарства при РМ УРСР, якому також звелено докласти всіх зусиль аби до 1

* В ці терміни не вклалися, тож призначили нову дату – відселити всіх до 31.12.1959 року. На цей час вода вже два місяці підряд заповнювала водосховище (О.Б.).

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 11.

серпня 1959 року відселити всіх жителів із зони затоплення і повністю підготувати чашу водосховища. Не барячись, усі ці органи розпочали роботу, створивши спеціальні комісії, які й відіслали до чаші майбутнього водосховища.

У квітні 1959 року комісія, очолювана старшим інженером управління підготовки водосховища головного управління водного господарства при РМ УРСР Максименком, за участю начальника Кіровоградського відділення з підготовки водосховища Кульги дослідила ті села Новогеоргіївського району, що підлягали затопленню Кременчуцьким водосховищем у першу чергу. Побачене виклали на папері і надіслали до Новогеоргіївського РВК для обов'язкового виконання.

Так, у с. Чернече станом на середину квітня 1959 року все ще проживали 6 сімей. Жителька Чернечого Параска Миколаївна Іщенко, хоч і збудувала в с. Павлівці тимчасове житло – невеличку «временку», однак будівельного матеріалу на нову хату не мала, тож продовжувала жити в своїй «старій» хаті. Комісія зобов'язала самотню жінку залишити своє житло в Чернечому до 25 квітня 1959 року.

Все ніяк не міг збудувати нову хату в с. Павлівці житель Чернечого Мефодій Іванович Бондаренко, бо не мав будівельних матеріалів, тож продовжував жити в рідному селі. Його зобов'язали полишити Чернече до 20 квітня.

Сергій Семенович Гончаренко залишався в Чернечому з лежачою хворою матір'ю, якій виповнилося 91 рік, та хворою дружиною. Виїхати з села без сторонньої допомоги родина не могла, але зобов'язалася це зробити, якщо таку хтось надасть.

Дві самотні старі жінки – жительки Чернечого, Тетяна Трохимівна Швець та Параска Іванівна Коробка не потрапили до списків пільгових категорій громадян, тож нового житла їм ніхто не будував, а сил і здоров'я, щоб збудувати хату власноруч, навіть одну на двох, у них не було, як не було й бажання, щоб десь винаймати чуже помешкання. Тож залишалися в селі, і не відомо, на що сподівалися.

Схоже, що члени комісії, які навідалися до Чернечого в середині квітня 1959 року, були єдиними представниками влади, що навідалися до старих і немічних людей, долею яких перейнялися, хоч місцева влада по-суті їх залишила напризволяще.

Оскільки наповнювати Кременчуцьке водосховище мали намір восени, сподіваючись на дощові води, то часу для підготовки чаші залишалося обмаль, а об'єми невиконаних робіт виявилися надивовижу

величезними. Так, комісія на чолі з інженером Максименком відвідала не тільки с. Чернече, а й дослідила територію навколо нього, відвідала інші села, намагаючись дізнатися чи підготовлена площа для затоплення. Побачене свідчило про протилежне. Зокрема, залишався не вирубаним великий колгоспний сад в урочищі Гнилий вид, також багато старих дерев все ще росли на території села. Між Чернечим і с. Мала Андрусівка zostалися високі пеньки від колишнього лісу, від них швидко відійшли пагони, що сягали у висоту до 2-х метрів. Комісія виявила й інші ознаки неготовності чаші водойми до затоплення.

Так, житель с. Мала Андрусівка Савелій Гнатович Махно залишився фактично останнім у своєму селі, хто хату не розібрав і не переніс на нове місце. Також у цьому селі залишилися покинутими три вівчарні та житловий будинок біля них. Їх та тваринницьку ферму все ніяк не могли розібрати. У с. Тясминка залишилися багато поодиноких дерев, що все ще продовжували рости. Жителька Тясминки Федора Адріанівна Жолдак ділянки на нове будівництво не брала, будинку не купила, сад площею в 0,5 га не вирубала, а дбайливо доглянула кожне дерево, готуючи його до плодоношення в літо 1959 року. Комісію зустріла недоброзичливо і заявила, що переселятися не буде.

«Відселити примусово!» – написали в акті члени комісії.

У с. Змитниця залишилася єдиною жителькою громадянка Неборак. Вона, як і інші залишенці, нового житла не будувала, старого не руйнувала, а членам комісії заявила, що залишати село не буде. Її теж вирішили переселити примусово.

Не готовою до затоплення виявилася і територія с. Квашино. Все ще збирався вкотре зацвісти колгоспний сад, посилати до якого з сокирами робітників голова колгоспу імені Жданова Андрейченко все не міг зважитися. Колгоспний ліс, вирубаний у попередні роки, прагнув до життя, тож розрісся з невикорчуваних пеньків. Окремі високі дерева в селі, не зрізані вчасно, теж нагадували про колишніх жителів та їхні садиби. Ліс вздовж болота «Харкачеве» знову вкрився бруньками, як і багато років до цього, й чекав прилітних птахів. Всі «огріхи», що стосувалися порослі чи дорослих дерев, покинутих тваринницьких приміщень, члени комісії з підготовки чаші водосховища до затоплення записали до акту й наказали якнайшвидше виправити.

Гірше було з мешканцями села.

Не бажав відселятися житель Квашиного Пилип Павлович Коробка. Сім'я Комашок – чоловік й дружина, теж заявили, що нікуди не виїдуть

і «нічого їм не зроблять». Пристаріла Марфа Іванівна Слива доглядала сина – інваліда II групи, і хоч обоє належали до пільгової категорії, відселятися з села не бажали. Домаха Микитівна Таранець – самотня мати з двома малолітніми дітьми купила хату в с. Павлівка, але та виявилася непридатною до життя, а власними силами хвора жінка не могла її відремонтувати, тож не переселялася.

У с. Скубіївка станом на середину квітня 1959 року все ще проживали 11 сімей. О.Д. Сичов хоч і розібрав свою хату і навіть повантажив на санки, щоб вивезти, однак не поспішав цього робити, тож продовжував жити у тимчасовому помешканні. В.А. Бережний мав у селищі Хрущов тільки «временку», а в рідному селі все ще тримав господарство, яке кидати не збирався. Галина Семенівна Ткач, важко хвора, перебувала на догляді в колгоспному будинку. Її хату не було кому розібрати й перевезти.

У с. Качанівка все ще стояли чотири будинки, з димарів яких щодня піднімався дим, нагадуючи цим про те, що в них є жителі. Так, Анастасія Гаркуша мала невелику хату в с. Захарівці, а господарчих будівель біля неї не було, тож перевезти туди своє господарство все ніяк не могла. Ярина Вакуленко власноруч збудувала хату в с. Захарівці, але продовжувала жити у рідній в с. Качанівка, оскільки не могла дістати дефіцитної цегли, щоб збудувати в новій піч *.

Таким чином, чаша Кременчуцького водосховища в межах Новогеорґіївського району до затоплення водою не була повністю готовою. Причина, звісно, крилася не в кількох колгоспних фермах чи вівчарнях, або порослі дерев, а в небажанні найбільш затятих жителів придніпровських сіл залишати свої рідні місця. Тож вони чинили опір, як тільки могли. Щодо більшості з них застосували примусове виселення.

26 травня 1959 року в Києві відбулася термінова нарада, яку провів начальник управління з використання водних ресурсів і водосховищ Голоовводгоспу при РМ УРСР тов. Венедиктов.

На нараду запросили начальників Полтавського, Кіровоградського та Черкаського обласних управлінь з підготовки водосховища Кременчуцької ГЕС – відповідно Бровка, Кульгу та Росинського. Учасники наради констатували, що коштів, будівельних матеріалів та техніки на очищення дна майбутнього водосховища держава виділила вдосталь, однак роботи з підготовки чаші відбуваються дуже повільно, а відлік часу вже йде на тижні:

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 29-30.

1959 р.	Всього	Кіровоградська обл.	Полтавська обл.	Черкаська обл.
відселено за 1 кв.	846 /5,7%	146 /4,9%	220 /4,4%	480 /7,0%
відселено за квітень	985	122	265	598
відселено за 20 днів травня	1305	190	428	687
залишилося переселити	14635	2625	4659	7451

Повільні темпи щодо переселення жителів придніпровських сіл члени комісій зафіксували також в Градизькому районі Полтавської області. У чотирьох селах – Кліщинці, Вереміївка, Тимченки та Жовнині з 2412 дворів переселилися на 20 травня 1959 року тільки 600, або 24,9% від загальної кількості.

Загрозлива ситуація склалася і в м. Новогеоргіївську: з 350 сімей, які проживали в комунальних квартирах, до селища Хрущов переселилися тільки 50. Для інших житла не було через повільні темпи його будівництва «Спецбудтрестом».

У Чигиринському районі Черкаської області з 3300 дворів, запланованих до переселення, станом на 20 травня 1959 року переселилися тільки 977, або 29,5% до річного плану. У м. Черкаси до травня переселилися з зони затоплення тільки 48 дворів, а мали б – 423 двори. Тож, констатували на нараді, «...на 20. 05. 1959 р. ні один населений пункт усіх трьох областей не підготовлений до затоплення» *.

Урядова комісія зобов'язала облвиконкоми у термін до 25 червня 1959 року ліквідувати всі недоліки з підготовки чаші водосховища до затоплення, та наказала членам обласних відділень з підготовки водосховища до 1 червня відвідати всі села і досягти 100% їх готовності до затоплення. На нараді затвердили, вже вкотре, графік прийомки «підготовлених до затоплення сіл».

Так, до 15 червня 1959 року повністю готовими до затоплення мають бути Мала Андрусівка, Тясминка, Квашине, Скубіївка та деякі ін. села Новогеоргіївського району Кіровоградської області. До 1 липня всі роботи з очищення сіл повинні виконати жителі Старого Липового, Вітрівки, Воронівки, Крилова, Калабарка та ін. сіл цього району. Цілий

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 40.

місяць – з 10 серпня до 10 вересня дали жителям Подорожнього, Чаплиного, Калантаєва на очищення своїх сіл. Найбільше часу виділили для Золотарівки, Великої Андрусівки та м. Новогеоргіївська. Їх наказали повністю знести до 10 жовтня 1959 року *.

Подібні графіки також розробили і направили до виконавчих комітетів Полтавської та Черкаської обласних рад. Так, села Черкаської області – Кожарки, Мутихи, Бульки, Дахнівка та ін., загалом 8, звільнялися від жител, дерев, колгоспних будівель, кладовищ до 30 липня. Інші села цієї області, а таких було 18, зносилися до 1 жовтня 1959 року.

Повністю бути готовими до затоплення станом на 15 червня зобов'язали власників дворів, а також сільське та колгоспне керівництво сіл Власівка, Недогарки, Гуслине, Максимівка, Букачівка Градизького району Полтавської області. Інші села області, а таких налічувалося 26, повністю зносилися й очищувалися до 1 вересня **.

Попри всі наради й суворі накази, високих темпів щодо очищення чаші водойми в областях не могли досягти. На перешкоді стало як звичайне нехлюйство та халатність будівельних організацій зі спорудження будинків і квартир для переселенців, господарських та інших приміщень, так і хронічне невміння органів влади організувати злагоджену роботу з переселення. Значною перешкодою для вчасного затоплення території обабіч берегів Дніпра стало небажання жителів, яких залишилося не так вже й багато, покидати обжиті місця і переселятися «в степ».

Влада, розпочавши роботи зі спорудження могутньої ГЕС і водосховища біля неї, не врахувала таку обставину, як прив'язаність і любов до рідного місця, властиві, з поміж іншого, не тільки нижчим істотам – птахам, риbam, звірам, але і людям... Там, у столицях, чомусь у кожному жителю приречених на затоплення сіл вважався не громадянин зі своїми правами, звичками, традиціями, а добре вимуштруваний солдат, ладний за будь-яку ціну виконати навіть злочинний чи безглуздий наказ.

Влада так і не змусила жителів придніпровських сіл все-таки переселитися до вказаної їм дати. Схоже, що навіть тоді, коли розпочалося повільне затоплення чаші водосховища, тривали переселення. Так, станом на 1 липня 1959 року, тобто за 4 місяці до перекриття Дніпра, з дна майбутнього водосховища переселилися тільки 6114 дворів, або 46,7%, та 916 колгоспних приміщень (37,8% від необхідних). Ситуація по областях була такою ***:

* Цих термінів не дотрималися (О.Б.).

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 42-45.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 47.

Область	дворів громадян		колгоспних будівель	
	потрібно	переселено	потрібно	переселено
Черкаська	6850	3772/55%	1050	334 /33,4%
Кіровоградська	2980	1153/38,8%	380	196 /51,7%
Полтавська	4000	1491/37,4%	1000	386 /38,6%

Такі невітніші цифри стурбували Київ і 24 липня 1959 року з головного управління водного господарства при РМ УРСР до областей надійшов наказ №118, що вже вкотре зобов'язав облвиконкоми «вжити заходи» до відселення з зони затоплення до 1 жовтня 1959 року. Контролювати хід очистки населених пунктів від будівель та дерев обласні служби мали щодня.

Ситуація з багатьма селами, що потрапляли до зони затоплення, дійсно склалася дуже непростою. Так, напевне, кожен республіканський та обласний чиновник, а також кожен місцевий міліціонер, знали про такі села Полтавської області, як Вереміївка, Кліщинці, Жовнине та Тимченки, звідки переселилися тільки 251 сім'я, а понад 2 тис. все ще залишалися в рідних домівках. Вперто не переселялися майже половина жителів сіл Тінки та Топилівка Чигиринського району Черкаської області, де з 390 дворів виселилися тільки 189. Все ще ніяк не звільняли свої садиби, визначені для наміву біля них дамби, жителі Черкас – там з 423 дворів перейшли на нові місця тільки 279. Всіма силами опиралися переселенню на нові місця жителі сіл Лески, Худяки, Сагунівка Черкаського району – для їхнього переселення хоч і збудували майже 2000 садиб, однак води нові села не мали, окрім як річкової з Дніпра.

Загалом, з 101 населеного пункту, що підлягали очистці перед затопленням Кременчуцьким водосховищем до відмітки 78 м, станом на липень 1959 року повністю зруйнували та, відповідно, очистили тільки 10*.

Тиск влади на жителів приречених на затоплення сіл, які своїм небажанням переселятися ставили під загрозу достроковий пуск Кременчуцької ГЕС, широко розрекламованій не тільки в республіці, а й поза межами СРСР завдяки іноземним делегаціям, що часто прибували на гігантське будівництво на Дніпрі, неймовірно зріс.

Найвагомішими інструментами влади, що змушували селян все-таки переселятися, стали бульдозери та міліція. Технікою розвалювали людські помешкання, а самих власників силою виряджали із сіл. Так,

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 10. – Спр. 21. – Арк. 49.

завдяки вжитим адміністративним та фізичним засобам, на початок серпня 1959 року кількість переселенців, у порівнянні з попереднім місяцем, зросла майже на 20%, однак сягала лише 66,4% до плану відселень. Найбільш помітні успіхи демонструвала Кіровоградщина: 92,8% усіх жителів придніпровських сіл таки залишили обжиті місця. Гіршими виявилися показники Черкаської області, де все ще не переселялися майже 34% жителів приречених на знищення сіл, та Полтавської, де цей показник сягав 54% *.

Свідченням про об'єми відселення жителів з дна майбутнього Кременчуцького водосховища та неймовірних затрат фізичної сили є дані про вивезення майна й речей як окремих громадян, так і деяких організацій та установ із сіл, що підлягали затопленню. Отож, впродовж 1959 року потрібно було вивезти з Новогеоргіївського району таку кількість речей громадян **:

Звідки	К-СТЬ ТАМ ОБ'ЄКТІВ	вага/ тонни	куди, до	відстань/км
Крилів	161	8050	Нікольського	20
Калабарок	157	6350	В.Скелевої	20
Ревівка	278	13900	«Новою» Ревівки»	5
ЧапLINE	70	3500	«Нове село»	60
та ін., загалом		163200		

Також потрібно було перевезти за межі Новогеоргіївського району 886 дворів селян вагою 44250 тонн на відстань 80 км. Тож окремій сім'ї потрібно було витратити багато зусиль, щоб все майно повантажити, а потім його вивантажити на новому місці. На підмогу прийшла давня українська традиція – робили це гуртом.

Майно 20 шкіл та 2 дитячих будинків Новогеоргіївського району, що підлягали перевезенню, заважило 9688 тонн. Так, майно 7-річної школи с. Вітрівка вагою у 117 тонн перевозили на відстань 25 км до х. Булаївка. Початкова школа с. Чернече назбирала майна вагою 32 тонни і збиралася його вивезти за 50 км до хутора Олексієвого. У трьох будівлях школи с. Подорожнього наскладалося майна на 510 тонн. Його вивозили до «Нового села » на відстань 25 км.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 21. – Арк. 53.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 22. – Арк. 1.

Будинки сільських рад та відомчі приміщення мали вагу в 47437 та, відповідно, у 13310 тонн. Усього з Новогеоргіївського району потрібно було вивезти майна та будматеріалів вагою в 483635 тонн. Майже всю цю кількість вантажили вручну. Вантажниками були не тільки чоловіки. Поряд з ними працювали десятки тисяч жінок та дітей. Усі, як один, здоров'я від такої роботи не набували, а, навпаки, його втрачали.

Як завжди, бракувало автотранспорту. Так, якщо у січні 1959 року на вивезенні майна працювали тільки 224 автомобілі, у березні їх кількість зросла до 278, то в червні їх налічувалося вже 678 *. Вони, максимально завантажені й обліплені пасажирами-переселенцями, які вмошувалися на кузовах, напевне що з космосу нагадували всюдисущих мурах, що тільки їм відомими стежками-дорогами снували вздовж і впоперек Дніпра, намагаючись якнайшвидше дістатися визначеного місця. Станом на серпень 1959 року рух автотранспорту з чаші водоймища значно уповільнився, а з деяких сіл перевезення майна взагалі припинилося. Причина доволі банальна – багато автомобілів не мали шин, тож стояли «роззутими». 500 комплектів автомобільної гуми, обіцяної РМ УРСР ще 10 березня 1959 року, до колгоспів Новогеоргіївського району так і не надійшли. Голова Новогеоргіївського РВК Калінін просив Рад у Міністрів «прискорити» їх виділення, «оскільки до перекриття ріки залишилися лічені дні» **.

Дивно, що вище керівництво держави, вимагаючи дочасного пуску Кременчуцької ГЕС в дію, не могло забезпечити будову таким дріб'язком, як 500 комплектів автомобільної гуми! Тільки з цієї причини простоювали сотні технічно справних автомобілів. Тож перевезення чималої кількості майна, як і будівництво житла на новому місці, відбувалося зусиллями самих переселенців, а транспортом слугували впряжені у вози коні та воли.

З початку жовтня 1959 року Кременчуцьке водоймище поволі наповнювалося водою. Дехто стверджує ***, що майже дві з половиною сотні громадян навідріз відмовилися покидати свої оселі, тож втопилися у водах Дніпра.

Очевидці розповідають, що вода надходила повільно, на дні водосховища утворювалися чималі за площею острови, розміри яких щодня зменшувалися, аж поки вода їх зовсім поглинала. З нових місць на старі

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 22. – Арк. 4.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 25.

*** Зокрема, газета «Дзеркало тижня» за 2013 р. (О.Б.)

до придніпровських сіл повернулися коти й собаки. Задуми людей вони не могли досягнути, тож втрапивши на острови, звідти вже не вибиралися. Деякі господарі, взявши човни, їх рятували, однак господарські клопоти перевершували гуманні пориви. Тож чимало собак і котів захлинулися у водах «штучного моря».

Така доля чекала б й на сотні голів колгоспної худоби. Якби вчасно не схаменулися.

«У рік заповнення водосховища облвиконком вирішив на плавні, що мали бути затоплені, вивезти всю громадську худобу для випасу, – згадував голова Новогеоргіївського РВК Кіровоградської області І.Ф. Калінін. – Райони Олександрійський, Онуфріївський, Знам'янський, Петровський і навіть Кіровоградський після весняної повені вивезли в долину Дніпра тисячі голів великої рогатої худоби й овець. Райони Олександрійський, Онуфріївський, Знам'янський, Петровський і навіть Кіровоградський після весняної повені вивезли в долину Дніпра тисячі голів великої рогатої худоби й овець. Затоплення запланували на осінь, тож за літо худоба вільно паслася на підготовлених для затоплення місцях. За два тижні до затоплення надійшла команда вивезти худобу. Команду дали і сподівалися, що худобу вчасно заберуть. Однак вирішили перевірити, як виконується ця команда. Для перевірки створили групу з голови РВК, секретаря РК КПУ, начальника міліції та 2-3 міліціонерів. Комісія мала легковий автомобіль-всюдихід, вантажний автомобіль та гусеничний трактор. Їхали в зону затоплення через Чигирин, оскільки проїхати від Новогеоргіївська не було як – затоплення розпочалося від головних споруд ГЕС. Коли прибули в зону, то побачили велику кількість невивезеної худоби й овець. Ситуація склалася критичною – вода прибувала щохвилини і утворилися місця, вже затоплені, від чого худоба опинилася на островах. Складність була ще і в тому, що пастухи покинули значну кількість худоби і втекли. Одну групу пастухів зустріли поблизу Чигирини, їх зупинили і завернули. Довелося їхати за допомогою в Чигирин і піднімати людей на порятунок худоби. Рятувальники часто самі опинялися відрізаними від суші, втопили вантажний автомобіль, трактор. Знову виручив Чигирин, там взяли автомобілі, трактори, продовольство і рятували й худобу, й людей. Ця робота тривала понад тиждень, але худобу і людей врятували. Цілий тиждень не було зв'язку з райцентром, тож там вирішили шукати вертоліт, щоб нас врятувати» *.

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС..

Як не поспішали, однак не всі будівлі встигали зруйнувати та не всі дерева викорчувати до початку заповнення чаші водосховища. Так, станом на 1 вересня 1959 року, фактично за місяць до початку заповнення водоймища, все ще залишалися в селах Новогеоргіївського району, що підлягали затопленню, будівлі й споруди в такій кількості *:

Населений пункт	кількість споруд
Скубіївка	1 хата
Чернече	1 хата
Старе Липове	1 хата
Вітрівка	2 хати
Крилів	18 хата
Нове Липове	2 хати
Пеньківка	9 хат
Самусівка	1 будинок, 3 споруди
Клочкове	4 будинки, 5 споруд
Калабарок	6 будинків

Чому колишні власники не розібрали своїх будинків й де поділися, нині не відомо.

Усі ці споруди влада вирішила зруйнувати власними силами. Про це свідчить розпорядження №20 виконавчого комітету Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих, датоване 3 вересня 1959 року.

Документ охарактеризував ситуацію з очищенням чаші водосховища як «напружену». Щоб її врятувати, особливо в Новогеоргіївську та біля Крилова, зобов'язали керівника міжколгоспної будівельної організації направити туди 2 бульдозери терміном на 15 днів **.

Зрозуміло, що не дороги вони там грейдерували, а руйнували будинки й споруди, засипали колодязі й скотомогильники, корчували дерева й кущі.

Якщо бульдозери зруйнували покинуті житла, то на території чаші водосховища в межах Новогеоргіївського району на початок жовтня 1959 року все ще залишався 601 будинок зі своїми мешканцями. Будинки

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 31.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 28.

були розкидані по всьому району невеликими групами у декілька хат і являли собою звичайнісінькі хутори, відірвані від основних сіл. Зосередивши всю увагу на переселенні великих сіл й докладаючи для цього чималих зусиль, влада вписала хутори (деякі з них навіть не мали назви!) до другої черги відселення. На початок жовтня такі висілки не мали шкіл, медичних закладів, магазинів, туди не надходила пошта, а лінії дротового радіо давно зруйнували. Їх жителі, інколи люди похилого віку, доживали вік фактично у самотині, живучи з власного городу.

Офіційно такі хутори нібито й не існували, а фактично мозолили своєю присутністю очі районних урядовців. «Залишати ці хутори... недоцільно...», – написали в листі до РМ УРСР секретар Новогеоргіївського РК КПУ Річка та голова РВК Калінін й просили дозволу їх знести, попередньо переселивши жителів *.

Наприкінці 1959 року Кременчуцька ГЕС дала перший промисловий струм. Наступного року запрацювали всі 12 гідроагрегатів, що свідчило – електростанцію збудували остаточно. Десятки тисяч переселенців обживали нові місця, згадуючи свої рідні потоплені села. Однак водосховище розросталося, і, мов ракова пухлина, відвойовувало собі нові землі. Тож вода не тільки виробляла електричний струм, про що заявили на увесь світ як про перемогу «комунізму» на берегах Дніпра, але й руйнувала береги одного з найбільших штучних водосховищ.

Про це воліли не поширюватися.

Уже 1961 року постала необхідність знову відселяти 11 господарств жителів с. Ревівка, 33 дворів с. Калантаєве, 174 – Великої Андрусівки, 102 – Золотарівки, 24 – Нікольського та деяких інших сіл колишнього Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Загалом, до списку внесли 671 садибу, що потребувала відселення в першу чергу. 283 дворів вписали до другої черги відселення **.

У 1962 році переселення продовжилося. На відселення громадян витратили 63 тис. крб ***. Цього року в зоні берегоруйнування і підтоплення опинилися 29 дворів в селах Калантаєве, Ревівка, Золотарівка, Нікольське та ін. Загалом, 308 господарств. 49 з них впродовж 1962 року переселили ****.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 24.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 30. – Арк. 16.

*** У 1961 році в країні відбулася грошова реформа. Порівняно з попередніми роками 1 карбованець знецінили в 10 разів. Тож 63 тис. 1961 року відповідало 630 тис. крб. дореформеного періоду (О.Б.).

**** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1д. – Спр. 32. – Арк. 8.

Сотні дворів чекали своєї черги бути переселеними в наступні роки. Так, у 1963 році запланували відселити з зони підтоплення 271 двір. До 1 червня 1963 року перенесли тільки п'ять будинків. Загалом зупинити берегоутримання й підтоплення для людини виявилось справою нездійсненою. Тривають ці процеси й донині.

Цікаво, що майже одночасно з відселенням жителів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей через побудову Кременчуцької ГЕС, відселялися і жителі деяких сіл Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської обл., а це 420 дворів, що спочатку не потрапили до відселення через спорудження Каховського водосховища. Це водосховище, всупереч розрахункам проєктантів, також значно «розрослося» впродовж тільки двох років експлуатації Каховської ГЕС, тож загрожувало знищити майже півтисячі будинків селян. Для уникнення цього РМ УРСР 17.03.1958 р. ухвалила постанову №783 про відселення, вже вкотре, житлових будинків з території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей *. Та чи на цьому зупинилося відселення?

«Нове місто»

Розробляючи проєкт могутньої гідроелектростанції на Середній Наддніпрянщині, проєктувальники передбачили також побудову селища біля ГЕС. Спочатку в ньому планували розселити сім'ї будівельників, а після побудови головного об'єкту – електростанції там мали поселитися експлуатаційники ГЕС. Рішення загалом вірне, однак до його втілення підійшли суто за радянськими нормами й стандартами.

Оскільки у середині 50-х років XX ст. у світі налічувалося вже чимало електростанцій і міст біля них, то розробникам проєкту Кременчуцької ГЕС можна було взяти за зразок якесь зарубіжне місто і втілити досвід його планування й спорудження на берегах Дніпра. Однак закритість країни, відсутність вільного обміну спеціалістами та ідеями спричинили створення проєкту загалом типового радянського, або, за тогочасною фразеологією – «соціалістичного зразкового» міста з усіма його вадами й недоліками, типовими для всієї країни, що виявилися не тільки під час забудови перших кварталів, але і після його здачі державній комісії.

Новітні, за світовими мірками, архітектурні проєкти майже не розроблялися, тож і не втілювалися. Спроби зробити життя містян ком-

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 7.

фортним чинилися, наприклад, шляхом озеленення міста чи широкими вулицями, однак радянська дійсність брала своє. Можливість збудувати місто дійсно зразковим, оригінальним і таким, щоб архітектурні задумки випередили час, була змарнована помилками проєктантів, недоробками будівельників, непослідовністю забудови, постійною економією коштів та будівельних матеріалів, а то й нестачею їх, а також самими мешканцями міста, багато з яких ставилися до нього не як господарі, а швидше як квартиранти з низькою культурою побуту та співжиття. Не дивно, що всі вади спорудженого біля Каховської ГЕС міста Нова Каховка автоматично перенеслися на «Нове місто» біля Кременчуцької ГЕС.

Як відомо, 25 березня 1954 року спочатку Рада Міністрів СРСР, а через декілька місяців – 1 червня 1954 року, вже Рада міністрів УРСР ухвалили постанови «Про розгортання робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС». Постановами затвердили, зокрема, проєкт вилучення 342,68 га землі колгоспу імені Фрунзе і 182,44 га землі держземфонду для будівництва ГЕС у Новогеоргіївському районі Кіровоградської області.

27 вересня 1954 року виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих затвердив проєкт переносу дворів і переселення населення з зони водосховища Кременчуцької ГЕС і гідроелектростанції в межах с. Табурище. Цю територію села згодом проголосили «Новим містом». Крім того, на будівництво «Нового міста» виділили 274,5 га земель інших організацій і колективних господарств Новогеоргіївського району і 56,7 га земель присадибних ділянок колгоспників і робітників. Так, з земель колгоспу імені Фрунзе відбиралися 149,2 га, Новогеоргіївське лісництво жертвувало 100,9 га лісу в кварталі № 33, Табурищанська сільська рада віддавала 8,0 га, решту земель давав рибколгосп імені Петровського *.

Здійснюючи підготовчі роботи на спорудженні електростанції, керівництво «Кременчукгесбуду» розпочало будівництво не тимчасових, а капітальних будинків для будівельників ГЕС, що стратегічно виявилось вірним рішенням. Перші з них заклали 27 травня 1954 року **. Вони й поклали початок забудови «Нового міста». Це були двоповерхові споруди на 8 квартир з пічним опаленням, з підведеною водою та каналізацією. Щоправда, як згодом виявилось, каналізацію не було куди вивести. Тож мешканці ходили до вуличних вбиралень, поки під самісінькими будинками не викопали вигрібні ями. Біля будинків одночасно споруджували сараї для зберігання палива. Дахи вкривали шифером. Порівняно

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 1 д. – Арк. 12.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 45.

з хатами с. Табурище, вкритими соломою чи очеретом, двоповерхові цегляні будинки з шиферним дахом та мінімальними зручностями дійсно справляли враження. Перші їхні мешканці, які раніше проживали в перенаселених селянських хатах, отримували просторе, на перший погляд, житло. Однак милування ним швидко минало: тіснота приміщень, незручності з опаленням, нетримання тепла зовнішніми цегляними стінами (цегла була погано випаленою, трималася на розчині до якого так і не потрапила хоч крапля цементу; їх згодом покрили штукатуркою) та внутрішніми пере стінками й стелями із т. зв. «сухої штукатурки», неякісна столярка, сусідські сварки робили свою негативну справу, невидиму з навколишніх сіл. Чого варте рішення замовників і проєктантів здійснювати опалення квартир не централізовано, а індивідуально – дровами й вугіллям у грубах! І як уявити таку картину «зразкового соціалістичного міста», коли його житель піднімається на другий чи третій поверх у інших вже будинках з білої (силікатної) цегли, які постали дещо пізніше, до свого помешкання з оберемком дров та відром вугілля? Не дивно, що здоровий глузд переміг, тож кошти на побудову міських котелень все-таки знайшли, однак десятки квартир так і залишилися з «індивідуальним» опаленням.

Поряд зі зведенням житла будувалися об'єкти соцкультпобуту: лікарня, школа, магазини тощо. Тоді, в 1954 році, цілісного проєкту «Нового міста» ще не було.

Проєкт міста поблизу Кременчуцької ГЕС розробили у Харківському філіалі ДПРПОМІСТА на початку 1955 року. 20 липня 1955 року його розглянули в Раді Міністрів УРСР, внесли певні зауваження та зобов'язали Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справі будівництва і архітектури його переробити. До кінця року проєкт змінили і знову подали на затвердження до Ради Міністрів УРСР. Будувати «зразкове місто» зобов'язали «Кременчукгесбуд». Такий вказівку оформили 20 липня 1955 року постановою РМ УРСР і ЦК КПУ «Про зразкове будівництво міста при Кременчуцькій ГЕС». Постанова також зобов'язувала проєктну організацію до 1 жовтня 1955 року підготувати «проєкт детального планування I-ї черги забудови міста при КремГЕС (робітничє селище)» *.

25 січня 1956 року на засіданні уряду план схвалили чомусь таємною постановою «Про затвердження проєкту планування і забудови міста, що утвориться в зв'язку будівництвом КремГЕС» **. Затвердили, однак,

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1 д. – Спр. 1 д. – Арк. 14.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 43. – Арк. 1-2.

будівництво тільки першої черги міста, що віднині отримало офіційну назву «робітниче селище Хрущов». Цією назвою лицемірна партійна й державна бюрократія значно потурала честолюбним очікуванням і сподіванням тогочасного керівника держави М.С. Хрущова, культ особи якого поволі почав утверджуватися в країні. Назва селища «приживалася» дуже довго, тож у численних документах його ще довго називали «Новим містом».

Селище будували як вище від с. Табурище, на території, що підносилося над ним на 85 м, так і на території безпосередньо села. Для будівельників ГЕС планували спорудити 92-93 тис. кв. м впорядкованого житла з розрахунку 9 кв. м на одну особу.

Генеральний план передбачав здійснити роботи з озеленення, прокладання доріжок, сходів до Дніпра, майданчика для відпочинку. Мали також уздовж узбережжя організувати пляжі й водні спортивні споруди, закласти парк культури і відпочинку на базі природного рельєфу с. Табурище, а дерева й кущі, що підлягали видаленню, не знищувати, а використати для озеленення вулиць і кварталів міста.

Таємний додаток до постанови Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1956 року значно деталізував проект забудови селища Хрущов *. Через 20-25 років після початку будівництва в селищі передбачали проживання 20-35 тис. мешканців. Якщо раніше «Нове місто» планували збудувати на відстані 7 км від греблі ГЕС, біля с. Ревівка, то нині вже остаточно погодилися його будувати навпроти самої ГЕС, тобто на околицях с. Табурище – на т.зв. Табурищанській височині. Будинки вирішили зводити невисокими – від 2-х до 4-х поверхів. 4-х поверхові будинки займали 30% усієї забудови, 3-х поверхові – 50%, 2-поверхові – 19,2%, одноповерхові – 0,8%. В житлових кварталах передбачили спорудження дитячих садків та ясел, ошадні каси, спортивні майданчики, їдальні та бібліотеки. Передовим на той час рішенням було виділення місць для майбутніх гаражів для легкових автомобілів, виробництво і продаж яких для населення передбачалося вже незабаром. Розриви між житловими кварталами планували забудувати магазинами та кіосками, довідковими бюро, будинками побутового обслуговування, автобусними зупинками тощо.

Для переселенців з с. Табурище, чиї садиби потрапили під будівельний майданчик ГЕС, передбачили окремі квартали під індивідуальну забудову.

З розгортанням робіт на будівництві ГЕС жителі м. Новогеоргіївська деякий час навіть не здогадувалися, що їхнє місто піде на дно водосховища.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 4. – Спр. 43. – Арк. 3.

Бо як пояснити той факт, що виконком Новогеоргіївської міської ради ще й у вересні 1955 року надавав дозволи на будівництво індивідуального житла в межах «старого» міста?! Так, 19 вересня 1955 року – майже через півтора року з часу розгортання підготовчих робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС, Софія Василівна Моложенко – робітниця Новогеоргіївської електростанції, отримала землю площею 0,06 га на вулиці Грабовського, 12, для зведення власного будинку. Восени 1955 року, діставши дозволи, розпочали будувати хати жителі Новогеоргіївська П.Ф. Клочко, К.В. Левандовська, П.Т. Поліщук *.

19 січня 1956 року відбулося чергове засідання міськвиконкому, де знову виділили землю в межах міста на спорудження житла. Дозволи отримали Г.В. Попов, В.К. Панченко, Ф.Д. Зелінський та ін. Нові хати запланували збудувати в Новогеоргіївську на вулицях 1 Травня, Чапаєва, Петровського, Ватутіна та ін **.

У середині 50-х рр. XX ст. Новогеоргіївськ досить умовно можна було назвати містом: деякі вулиці весною, восени та під час дощів вкривалися калюжами, всі будинки центральної частини міста, зайняті органами влади, чи закладами охорони здоров'я, культури, освіти, інших державних установ, мали поважний вік, оскільки їх збудували наприкінці XIX, або на початку XX ст., але не за роки радянської влади. Тільки окремі будівлі, зокрема, Воскресінської церкви, колишнього Нікольського училища, Червоної школи, чоловічого училища, жіночої прогімназії дійсно були окрасою невеликого і майже всуціль одноповерхового міста.

Весною 1956 року в Новогеоргіївську навіть організували «декадник лісу» – мешканці висадили на вулицях міста, у скверах та кладовищах 5 тис. дерев. Навіщо вони це робили? Мабуть тому, що про долю свого міста, визначену ще 20 липня 1955 року, коли з'явилася постанова РМ УРСР і ЦК КПУ про об'єднання селища будівельників Кременчуцької ГЕС з «переносимим містом Новогеоргіївськом з метою створення єдиного зразкового міста», навіть не здогадувалися – ні жителі, ні керівництво міста.

16 квітня 1956 року відбулося чергове, але визначальне за своєю суттю й значенням, засідання Новогеоргіївського міськвиконкому. Його рішення оформили протоколом №5. Члени Новогеоргіївського міськвиконкому ухвалили виділити під Кременчуцьке водосховище із земель міста 422 га, де на садиби громадян припадало 185 га ***. Цим рішенням

* ДАКО. Ф.Р-4538. – Он. 1. – Спр. 65. – Арк. 60, 66, 67, 77.

** ДАКО. Ф.Р-4538. – Он. 1. – Спр. 74. – Арк. 4.

*** ДАКО. Ф.Р-4538. – Он. 1. – Спр. 74. – Арк. 32.

доля міста Новогеоргіївська проявилася остаточно й безповоротно – воно підлягало затопленню.

Якщо керівництво м. Новогеоргіївська та Новогеоргіївського району тривалий час – з травня 1954 року і до квітня 1956 року, не повністю уявляли собі масштаби змін, спричинені будівництвом Кременчуцької ГЕС, тож не розуміли всіх випробовувань, що буквально посипалися на невелике місто біля Дніпра, то що тоді говорити про настрої й очікування рядових мешканців міста або сіл?!

Подібна ситуація повної необізнаності щодо майбутньої долі рідного села чітко проявилася і серед жителів та представників органів влади с. Табурище. Так, 19 серпня 1955 року виконком Табурищанської сільської ради розглянув заяву Миколи Соколова про наділення його землею під будівництво хати. Ганна Недавна на власній садибі продовжувала будувати нове помешкання. Дістала дозвіл, записаний до протоколу № 22 засідання виконкому Табурищанської сільської ради від 19 листопада 1955 р., збудувати власне житло на садибі свого батька Надія Алфьорова. Взявся будувати нову хату і Григорій Єременко *.

Коли остаточно постала загроза затоплення Новогеоргіївська, то його керівники та мешканці сподівалися, що для них збудують окреме місто. Дійсно «нове місто Новогеоргіївськ» спочатку запланували збудувати на пустці неподалік селища Хрущов, на відстані 500-700 м від нього, у західній частині урочища «Акація». Архітектор Валентина Андріївна Пернач з Харківського філіалу Українського державного інституту проектування міст розробила проект «нового Новогеоргіївська». Назва «новий Новогеоргіївськ» неодноразово постає в документах того часу, аж поки на засіданні бюро Новогеоргіївського РК КПУ та виконкому Новогеоргіївської районної ради для нього навіть придумали та озвучили назву – «Придніпровськ», що залишилася незатребуваною. У серпні 1956 року на новому місці для жителів Новогеоргіївська почали наділяти садиби в кварталі 104. У вересні та в жовтні 1956 року під індивідуальні садиби мешканців міста, яке мало залишитися на дні водосховища, виділили квартали 102-104, 124, 125, 128, 131 та 139.

У 1957 році на забудову перших 7 житлових багатоквартирних будинків «нового міста Новогеоргіївськ» навіть виділили кошти, однак не передбачили жодного карбованця на водопровід, каналізацію та лінії електропередач **.

* ДАКО. Ф.Р-5466. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 29, 33, 36.

** ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 534. – Арк. 1

Розпочинати будівництво житла без комунікацій не було смислу.

Зрештою, сподівання жителів міста та керівництва району щодо переселення до «свого нового міста» виявилися марними. Населення м. Новогеорґіївська, а також чимало установ та організацій відселялися на південно-західну частину селища Хрущов.

12 грудня 1957 року Рада Міністрів УРСР затвердила постанову №1405 «Про заходи по перенесенню будівель і споруд із м. Новогеорґіївська, Кіровоградська обл., у селище Хрущов у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», що остаточно вирішила долю райцентру. Рішення обґрунтували метою «...утворення єдиного адміністративного центру та врахування наявності у селищі Хрущов інженерних споруд і комунікацій, що значно скорочує витрати при будівництві м. Новогеорґіївська на новому місці» *.

У березні 1957 року жителям Новогеорґіївська продовжили наділяти садиби в «Новому місті». У кварталі 128 садиби потрапили на 20-річні лісові насадження, у кварталі 139 деякі садиби опинилися на місці силосної траншеї глибиною до 3 м, у кварталі 125 садиби «вилізли» на крутий схил.

Місто Новогеорґіївськ не тільки зникало під водами Дніпра, а й на-завжди втрачало свою історичну назву. Однак на будівництві «Нового міста» використали чимало будівельного матеріалу зі «старого міста». Так, бутовий камінь з покриття вулиць Новогеорґіївська виймали, перевозили до «Нового міста», де ним замощували дороги. У такий спосіб, розібравши тверде покриття вулиці Робітничого селища м. Новогеорґіївська (від бази «Заготтютюнсировина» до артілі «Вирішальний»), замостили вулицю в кварталі № 104 нагірної частини «Нового міста». Так само перенесли майже все тверде покриття більшості замощених вулиць Новогеорґіївська на нове місце.

На спорудженні «Нового міста» чимало використали будівельного матеріалу з розібраних будівель Новогеорґіївська. Розбирання доручили спеціальній бригаді. Роботу свою вони виконували не завжди ретельно, тож чимало цінного будівельного матеріалу, зокрема цегли, випаленої наприкінці XIX – початку XX ст., виявилось непридатним для повторного використання. Все ж розібрали цегляні будівлю «Судоверфі» об'ємом у 3770 куб. м, приміщень, що належали залізниці (780 куб. м), будівлі хлібопекарні (1706 куб. м) виробничі та торгівельно-складські споруди артілі імені XX з'їзду КПРС (14830 куб. м), Воскресінську церкву та ін **.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 47. – Арк. 9.

** ДАКО. Ф.Р-4538. – Он. 1. – Спр. 74. – Арк. 4.

Чимало будівельного матеріалу потрапило на новобудови, тож, формально втративши свою історичну назву Новогеоргіївськ, місто все-таки збереглося в тисячах цеглин, вкладених у новобудови та у безлічі каміння, що ним вимощувалися вулиці «Нового міста».

Для забудови селища Хрущов вже у новому форматі, з врахуванням «підселення» м. Новогеоргіївська, додатково виділялося з республіканського бюджету 11 млн. крб. Ще 30 млн. виділили на «забезпечення переселення з м. Новогеоргіївська в селище Хрущов 1000 окремих дворів».

Керівництво Новогеоргіївського району, перш за все секретар районного комітету партії Річка, ще деякий час відстоювали право жителів старовинного міста, що, свого часу, увібрало в себе славу й літописного Крилова, компактно переселитися на нове місце зі збереженням усієї структури районного центру, тож відправляли листи в Москву і Київ з проханнями дозволити будувати «новий Новогеоргіївськ». Їм у цьому відмовляли. Остаточної надії були поховані 8 жовтня 1957 року листом заступника голови Ради міністрів УРСР Маркова до Міністра будівництва електростанцій СРСР Павленка, в якому говорилося про недоцільність будувати нове місто, оскільки «нове місце забудови м. Новогеоргіївська і територія селища будівельників КремГЕС примикають одне до одного і становлять єдине місто» *.

До кінця 1957 року керівництво Новогеоргіївського району цілковито «капітулювало» щодо своїх бажань жити у «своєму» новому місті. 26 грудня 1957 р. виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих ухвалив остаточне рішення «Про заходи по перенесенню будівель і споруд із м. Новогеоргіївська в селище Хрущов у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС» **.

Об'єднання двох поселень в одне ціле аргументувалося наявністю вже готових «інженерних споруд і комунікацій, що значно скорочує витрати при будівлі м. Новогеоргіївська...». Також передбачалося перенесення до селища Хрущов меблевої фабрики, цегляно-черепичного заводу, житлових будинків, а також будівництво чайної, заготівельного пункту, заводу безалкогольних напоїв, млина й олійниці, цеху ковбасних виробів, дитячого садка та ясел, шкіл, дитячого будинку, магазинів, адміністративних будівель тощо.

Для підприємств і складських приміщень виділи місця під забудову в південно-східній частині колишнього с. Табурище «вздовж залізниці».

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 61.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 68.

Головною вулицею селища Хрущов вважалася набережна та паралельна їй вулиця. Головна магістраль мала ширину 35 м, у зоні багатоповерхової забудови вулиці мали ширину в 25-30 м, а в зоні індивідуального сектору – 15-20 м.

Перші багатоквартирні будинки в Новогеоргіївську почали розбирати весною 1958 року. До 10 березня 1958 року розібрали чотириквартирний будинок на вулиці 8 Березня. Майже через тиждень на купу непотребу перетворився п'ятиквартирний будинок, що стояв на майдані Петровського. До 25 березня зруйнували двоквартирний будинок на вулиці Рози Люксембург. Всі вони належали до комунальної власності. Їхні мешканці – працівники органів влади та інших державних установ, тимчасово переселялися не до «Нового міста», а до «вільної житлової площі» Новогеоргіївська *.

Розбирання будівель т.зв. комунальної власності у м. Новогеоргіївську відбувалося надзвичайно повільно. У серпні 1958 року, коли до затоплення залишалося трохи більше року, відбулося засідання міського виконавчого комітету, на якому детально розглянули питання про хід розбирання й перенесення будівель до «Нового міста». Члени виконкому констатували досить таки критичну ситуацію, що виникла у зв'язку з цим. Тому роботу визнали незадовільною та такою, що ставить під загрозу перенесення Новогеоргіївська.

Робітників, які розбирали будівлі, катастрофічно не вистачало, не було й будь-яких механізмів, навіть крану. Розібраний будівельний матеріал розкрадався, його охорону не організували.

Зрозуміло, що за таких темпів розбирання й перенесення будівель з Новогеоргіївська заповнювати чашу водосховища з осені 1959 року було неможливим.

Керівництво держави вимагало від забудовників утворювати цілісні архітектурні ансамблі з інтенсивним озелененням та попереднім інженерним облаштуванням територій забудови. У місті планували створити парки і сквери на площі 64 га, в т.ч. парк культури і відпочинку площею 53 га, використавши для цього лісовий масив, що вже існував. Площу зелених насаджень передбачили з розрахунку 19,5 кв. м на одного жителя. Для озеленення селища використали саджанці білої акації, абрикосу, бересту, вишні, груші, білої та чорної тополі, сосни звичайної, липи, яблуні та ін.

70% вулиць селища були заощені чи заасфальтовані до 1961 року.

* ДАКО. Ф.Р-4538. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 37.

Інженери «Кременчукгесбуду» внесли суттєві зміни до оформлення фасадів будинків селища. Так, замість невизначених фарб по штукатурці, багато будинків отримали різноманітні візерунки, викладені з цегли червоного кольору.

Поблизу міста запланували збудувати турбази, будинки відпочинку, літні дитячі табори. Основним видом перевезень міських пасажирів передбачався автобус. Також у плані були залізничний вокзал та пасажирська пристань. Планували прокласти тролейбусні лінії. Головним постачальником прісної води мали бути підземні джерела. Каналізація прогнозовано виходила до Дніпра. Цим затверджений проект селища Хрущов, звичайно, не обмежувався.

До проекту забудови селища Хрущов постійно вносилися зміни. Причини їх в тому, що детальний проект планування західної частини селища з центральним парком культури та відпочинку, і району індивідуального будівництва нижньої частини, розробили в Харківському філіалі ДППРОМІСТА. А детальний проект місця компактного проживання будівельників ГЕС, тобто східну частину селища – його фактичний центр, розробили в УКГІДЕПі. Цей проект з'явився значно раніше генерального плану всього міста, тож під час забудови увесь проект постійно коректувався і уточнювався. Окрім того, забудову селища здійснювали дві різні будівельні організації – БМУ «Кременчукгесбуду» та «Спецбудтрест №2» Міністерства міського і сільського будівництва УРСР.

Дві будівельні організації демонстрували загалом різні рівні якості виконаних робіт – у «Спецбудтресті №2» вони завжди були гіршими. Окрім того, робітники БМУ «Кременчукгесбуду» за виконі ті ж самі об'єми робіт, що й робітниками «Спецбудтресту», отримували заробітну плату набагато вищу.

У січні та лютому 1958 року виявилися перші надзвичайно значні вади в плануванні та забудові селища Хрущов. У нижній частині селища зафіксували значне підвищення ґрунтових вод. Їхня кількість могла значно збільшитися вже в недалекому майбутньому через заповнення чаші водосховища водою і закономірного підтоплення нижніх кварталів міста. Причина крилася в тому, що ця територія селища була позбавлена нормального стоку талої та дощової води до Дніпра, оскільки знаходилася в замкненому просторі, що утворювався Табурищанським мисом і насипом залізниці. За два роки від початку забудови виникла чимала за площею заболочена місцина. Під час дощів та танення снігу нові вулиці перетворювалися на непрохідні, людські городи затоплювалися, вода

потрапляла до підвальних приміщень чи до вигрібних ям *. Цю проблему не розгледіли ні в Харкові, коли проектували нове місто, ні в столиці, коли затверджували проект.

Згодом спробували знайти вихід – вздовж вулиць, які постійно підтоплялися, було вирито арики, побудовано декілька насосних підстанцій. За останні тридцять років ці насосні підстанції не модернізувалися, перестали працювати. Тож мешканці окремих вулиць Хмельницького мікрорайону (у народі називається Табурищем) сучасного Світловодська і зараз з страхом зустрічають весну чи очікують літні зливи.

У період з вересня 1957 року по березень 1958 року державна комісія підписала акти про введення в дію 19 житлових та громадських будинків у селищі Хрущов. З них тільки щодо одного будинку комісія змогла виставити оцінку «добре», решта отримала – «незадовільно». Так, у деяких будівлях лікарняного містечка залізобетонні плити використали вкорочені, від чого вони спиралися на стіни не по 12 см, а лише по 3-9 см. У будинках першого кварталу перекладини над вікнами вклали теж значно коротшими за норму. Це явище виявили і після дослідження способу закладання міжповерхових сходових – вони теж не повністю сідали в гнізда. В будинках №1 і №2 II кварталу лутки та одвірки «не мали правильної форми». Будівельники на власний розсуд змінювали окремі конструктивні елементи, що не передбачалося проектами. Вкладання вкорочених залізобетонних панелей фіксувалися майже у всіх будинках, зведених в 1957 році. Щоб стелі не завалилися, будівельники підпирали їх металевими двотавровими балками. Також майже в усіх будинках, що їх комісія все-таки взяла в експлуатацію, навіть з оцінкою «незадовільно», столярні вироби виявилися вологими, викривленими, а деякі гнилими. Їх все одно фарбували **.

Недоліки і прорахунки у будівництві селища Хрущов помічали не тільки прискіпливі члени приймальних комісій, а й кожен, хто на той час перебував на будівництві житлових кварталів.

Будь-яка інша тогочасна розвинута країна світу не могла допустити такі хиби в принципі. А для радянської країни та її будівельної галузі це перетворилося ледь не на норму. Так от: коли забудова селища Хрущов житловими будинками та іншими об'єктами йшла швидкими темпами, то підземних комунікацій (водопровід, каналізація, теплотраса, телефонний і радіозв'язок) перед початком будівництва в деяких кварталах

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 53. – Арк. 11.

** Там само. – Арк. 13.

часто чомусь не робили. А якщо і робили, то нерідко вже після того, як вулиці намощувалися бутовим камінням чи асфальтувалися *.

Такими явищами обурювалися не тільки рядові будівельники, а й керівництво Новогеоргіївського району, тож писали чимало скарг до ЦК КПУ, до Ради Міністрів УРСР.

Чи могло нове місто за такого будівництва бути зразковим?!

До проекту будівництва багатоквартирних житлових будинків внесли ще й таку зміну: внутрішню висоту приміщень знизили на 30 см (замість 3,00 м – 2,70 м), східцеві коридори у будинках не штукатурили, а залишали цегляними з розшивкою, дахи робили «полегшеними». Потім стелю знову понизили – до 2,50 м. Одноповерхові будинки часто робили саманними, стіни у них, а також у багатоповерхових нерідко робили з т.зв. комишиту **, адже очерету по берегах Дніпра росло чимало. З цим комишитом постійно експериментували, тож замість дорогої цегли чи бетонних плит, його використовували для побудови зовнішніх і внутрішніх стін, стелі, тинів тощо. Виготовляли навіть комишитово-бетонні панелі, комишитові в'язані мати, комишитово-алебастрові стіни та панелі. Чимало будинків у «зразковому» місті збудовані глинобитними, а цегла використовувалася тільки на зовнішнє облицювання стін.

Чим ближче було до пуску в дію ГЕС, тим темпи будівництва прискорювалися, а «технології» удосконалювалися, перейшовши на т.зв. «індустріальні рейки». Це означало, що дерев'яна покрівля замінялася на плоску з використанням залізобетону, східці вже робили не з цегли, а використовували бетонні суцільні марші. Міжкімнатні стіни обшивали гіпсовими плитами, тож їх не штукатурили. Все це здешевлювало будівництво. Але не робило його якісним.

Тож спроба збудувати дійсно зразкове місто не вдалася.

Згодом далася взнаки загальна вада водосховища – вода в ньому майже кожен рік вкривається синьо-зеленими водоростями, що отруюють життя не тільки в Дніпрі, а й жителям колись «зразкового соціалістичного міста», що за свою коротку історію встиг отримати три назви – Хрущов – Кремгес – Світловодськ.

19 серпня 1957 року на засіданні виконкому Новогеоргіївської міської ради офіційно затвердили назви вулиць «зразкового міста». Відомо всім, що місто збудували майже в центрі української землі й на берегах річки, що нерозривно пов'язана з історією перш за все України. Буді-

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 534. – Арк. 1.

** Тобто, очеретяні (О.Б.).

вельниками Кременчуцької ГЕС були теж переважно українці з прилеглих до новобудови сіл і міст Кіровоградщини, Полтавщини та Черкащини. Однак з 48 вулиць, що їм дали назви наприкінці літа 1957 року, виявилось лише п'ять, пов'язаних з іменами діячів української культури та історії: це вулиці І. Франка, І Богуна, М. Коцюбинського, М. Глінки, Лесі Українки. Зате не забули про діячів російської культури, таких як Лермонтов, Пушкін, Чехов, Маяковський, Толстой та ін. Увічнили російських полководців Кутузова, Нахімова, Ушакова. Найбільше у назвах вулиць закарбували пам'ять про більшовицьких функціонерів: Фрунзе, Куйбишева, Держинського, Орджонікідзе, Калініна, Щорса, Леніна, Урицького, Крупської та ін. Не забули й про діячів марксизму-ленізму світового масштабу, революційні події та пролетарські свята, тож з'явилися вулиці Енгельса, Маркса, Розі Люксембург, Димитрова, Паризької Комуні, 9 січня, 1 Травня та ін. Тож і в назвах вулиць місто постало як типове радянське. Єдиний виняток – на деяких будинках, споруджених з білої цегли, викладали орнамент червоною цеглою, що нагадував про українськість міста лише по формі, але не за суттю. Тодішні керівник держави М.С.Хрущов теж полюбляв носити вишиванки, в одній з них він навіть прибув на відкриття Кременчуцької ГЕС, але для нього то був лише зручний одяг.

Довгий час не могли визначитися з адміністративним підпорядкуванням селища Хрущов. Так, Державна Планова Комісія при Раді Міністрів УРСР 1 квітня 1961 року доручила обґрунтувати віднесення селища Хрущов до Полтавської області, мотивуючи це «тісним промисловим та життєвим зв'язком селища» з м. Кременчуком *.

Обґрунтування вчасно не зробили, тож селище залишилося в межах Кіровоградської області. Там м. Світловодськ перебуває й нині.

1963 роком датований «Висновок секції житлово-комунального і соціально-культурного будівництва Державної комісії по прийому в промислову експлуатацію Кременчуцької ГЕС на Дніпрі і житлового комплексу ГЕС». Документ, своєрідний акт прийомки споруд на Дніпрі, підписали голова Кіровоградського облвиконкому Турбай і голова обласної планової комісії Артющенко. В частині, що стосується власне селища енергетиків і будівельників ГЕС, вказано, зокрема, про те, що воно є частиною гідровузла та одночасно є основою для об'єднання з переселенням Новогеоргіївськом. Відстань від ГЕС до селища всього 500 м.

Всупереч пропагандистським запевненням з трибун, на шпальтах

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 19.

газет, під час демонстрації декількох документальних фільмів, присвячених селищу енергетиків і будівельників Кременчуцької ГЕС, керівництво області добре розуміло, що воно не є «зразковим соціалістичним містом» з багатьох причин. Найголовніші з них – недоробки будівельників та прорахунки проєктантів. Так, станом на 1963 рік бовваніли декілька незакінчених споруд, зокрема поблизу школи № 3 та школи-інтернату. Не закінчили благоустрій та озеленення декількох кварталів. Така ситуація склалася і на набережній.

На 9-му році існування селища (успішно перейменованого після вимушеної віставки М.С. Хрущова) дрти електропередач все ще висіли на похилених дерев'яних опорах, які вважалися тимчасовими, однак змінювати їх ніхто не збирався.

Хоч будівництво доріг та тротуарів припинилося, однак у селищі так і не спромоглися довершити до кінця водовідвідну каналізацію. Відсутність її спричиняла забруднення і руйнування вулиць, підтоплення декількох кварталів. Східна частина селища Кремгес створювала враження дійсно завершеного і обжитого, однак стіни деяких будинків, споруджених з білої цегли, промокали і продувалися в період сезонної негоди. У деяких будинках столярні вироби розсохлися і покоробилися. І в 1964 році м. Кремгес забезпечувався водою з тимчасової водойми. Це джерело води не призначалося для постачання всього міста і тому жителі постійно стикалися з нестачею води, особливо влітку. Проблему намагалися вирішити шляхом її підвезення двома автомобільними цистернами*.

Проводячи водопровідну мережу, будівельники часто порушували технічні й проєктні вимоги. Тож деякі колодязі опинилися на проїжджій частині вулиць, їх вкривали бетонними плитами, не розрахованими на великі навантаження від постійного автомобільного руху. Тому люки колодязів часто руйнувалися.

Деякі водопровідні труби, довжиною у сотні метрів, вклали вище глибини промерзання, тож рано чи пізно вони виходили з ладу. Обладнання деяких насосних станцій не відповідали проєкту і не забезпечували необхідного тиску у водопровідній мережі східної частини міста. У місті збудували самотічну каналізацію, спорудження очисних споруд не закінчили, тож всі брудні води скидалися в Дніпро неподалік міста. Каналізаційні трубопроводи в деяких місцях виявилися зруйнованими вже через нетривалий час від початку їх експлуатації.

Труби теплопостачання від котелень часто вкладалися як тимчасові,

* ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 565. – Арк. 25.

неякісно і без належного утеплення. Для утеплення в багатьох місцях використовувався шлак без гідроізоляції трубопроводів, а також ганчірки та толь, через що спостерігалися великі втрати тепла. Теплотраси у багатьох місцях вимагали заміни, довжина таких теплотрас сягала понад 6 км *.

Попри всі негаразди, РМ УРСР зобов'язала Кіровоградський обласний виконавчий комітет взяти від дирекції ГЕС на баланс об'єкти і споруди міста.

У місті будівельників і експлуатаційників Кременчуцької ГЕС, що нині носить назву Світловодськ, промайнула юність тисяч його жителів, а тисячі народилися вже тоді, коли ГЕС справно виконувала свою місію – виробляла електричний струм. Тож місто для них є рідним, попри всі минулі й нинішні негаразди.

«Нове село»

Втіленням переваг «соціалізму» над «капіталізмом» та свідченням про «щасливе життя радянських колгоспників» мало стати зразкове «Нове село» в Новогорішівському районі.

Якими були повоєнні українські села вздовж Дніпра в той час, коли проект Кременчуцької ГЕС вже був розроблений, свідчить протокол від 1 квітня 1953 року засідання виконкому Табурищанської сільської ради Новогорішівського району Кіровоградської області.

На той час селом вже ходили розмови про побудову неподалік Кременчуцької ГЕС, однак у цю затію влади мало хто вірив. Тож на виконкомі взяли за поліпшення санітарного стану села Табурище, покращення умов життя його мешканців. З доповіддю виступив голова сільської ради Дем'ян. Він, за тогочасним усталеним звичаєм, спочатку підкреслив «грандіозні досягнення, здобуті за роки післявоєнних сталінських п'ятирічок під керівництвом Сталіна ** та, зокрема, по відбудові с. Табурище». В дійсності говорити про будь-які «грандіозні досягнення» не було підстав, адже фактично село на той час не мало свого клубу, лікарні, бані та мосту через річку Цибульник.

З виступу голови сільської ради дізнаємося також, що установи та організації, а з ними і все село, мали «непривабливий вигляд», двори не очищені від бруду, табори для тварин у колгоспі в незадовільному стані, ремонт будівель не закінчений, більшість колодязів громадського

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 13-16.

** На той час, коли відбулося засідання виконкому Табурищанської сільської ради, Й. Сталін вже місяць як помер (О.Б.).

користування в антисанітарному стані. В селі хоч і є середня школа, але вона «розкидана» по декількох «примітивних хатах» *, де «дуже важко як учням, так і вчителям» - зробив висновок голова сільради.

Фільми в селі хоч і демонструють, але роблять це старими картинами по 3-4 рази. Також в багатьох колгоспників не відремонтовані хати, покрівлі течуть, але правління колгоспу соломи не дає, хоча багато соломи на полях пропадає. У весняний період шляхи дуже зруйновані, тож «зараз не те, що проїхати, а й пройти неможливо».

У селі немає електричного освітлення, тож потрібно просити артіль «Граніт», де є електростанція, щоб «добитися» електрифікації.

Братерська могила не повністю доглянута ** хоча вона й закріплена за школою. Таким непривабливим постало село Табурище на початку 50-х рр. XX ст ***. Згодом воно увійде в історію будівництва Кременчуцької ГЕС тим, що на його території збудують місто.

Напевне, що на той час практично всі придніпровські села мало чим відрізнялися від с. Табурище. Добре те, що поруч з селом протікала найбільша річка України, а багата літня пора прикривала всі непривабливі картини сільського побуту строкатою зеленню трав, кущів та дерев, зате взимку все вкривалося товстою сніговою пеленою. Не так успішно, як це хотілося б керівникам різного рівня, працювали табурищани в «рідному» колгоспі імені Фрунзе. Так, впродовж 1955 року з кожної колгоспної корови надоїли в середньому по 1076 літрів молока, що дорівнювало річному надою від кози, яка утримувалася в селянському дворі. З 142 цнт м'яса, що його селяни повинні здати сумарно «з кожного подвір'я», здали тільки 12 цнт. По закінченню всіх сільськогосподарських робіт (станом на 13.12.1955 р.) кукурудзу з поля площею 180 га не зібрали, а соломі на площі 400 га не заскирдували ****. Воно й не дивно, адже колгоспне селянство України перетворили фактично на кріпаків, позбавлених будь-яких стимулів до продуктивної праці. Так, без сумніву, працювали в усіх тогочасних колгоспах, оскільки трудовень, як мірило праці колгоспника, не слугував засобом покращення економічного стану в сільському господарстві.

З побудовою Кременчуцької ГЕС з'явилася можливість збудувати

* Ці «примітивні хати» свого часу, напевне, відібрали у т.зв. куркулів, яких запротестували до Сибіру (О.Б.).

** З часу поховань у ній воїнів радянської армії минуло вже 9 років (О.Б.).

*** ДАКО. Ф.Р-5466. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 8.

**** ДАКО. Ф.Р-5466. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 80.

«зразкове соціалістичне село» з величезним колгоспом, які б слугувало маяком для інших сіл і господарств, практично з нуля.

Розпочати будівництво т.зв. «показового села», воно ж «Нове», вирішили в 1955 році.

6 травня 1955 року виконком Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих та виконком Новогеоргіївської районної ради в листі до РМ УРСР запропонували створити «новий показовий населений пункт у Кіровоградській області» з метою вивчення найбільш ефективних і економічних засобів будівництва силами колгоспів з допомогою держави житлових, культурно-побутових, тваринницьких та інших приміщень*.

Намітили збудувати «Нове село» поблизу урочища Бакаєве, куди планували переселити до 1200 господарств з сіл Подорожнє, Ключкове, Самусівка, Пеньківка, колгоспників м. Новогеоргіївська – з колгоспів імені Чапаєва з Новогеоргіївської міської ради, імені Хрущова Подорожанської сільської ради, імені 15 річчя ВЛКСМ Пеньківської сільської ради, об'єднавши, таким чином, їх усіх до одного «укрупненого» колгоспу, що теж планувався бути «зразковим».

Розбивку плану «Нового села» на місцевості здійснили 13 травня 1955 року. Через місяць, 17 червня, Кіровоградська обласна рада депутатів трудящих затвердила рішення № 669 «Про побудову показового села в Новогеоргіївському районі»**.

Об'єднанню передували загальні збори членів названих колгоспів, де всі як один зголосилися переселитися до «зразкового» села.

Зрозуміло, що збори відбувалися в досить напруженій атмосфері нерозуміння, розгубленості та страху, але селяни були зазвичай тільки статистами, оскільки їхні долі вирішувалися не на зборах, а в чиновницьких кабінетах: столичних, обласних, районних...

Проект «зразкового» села попросили розробити вчених з Академії архітектури УРСР. Відповідальність за побудову «Нового села» поклали на заступника голови виконкому Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих Бродського. Майже відразу після затвердження рішення «Про побудову показового села в Новогеоргіївському районі» до Ради міністрів УРСР надійшов лист за підписом голови Кіровоградського обласного виконавчого комітету Турбая, в якому викладене бачення обласної влади цього «Нового села». Площа орних земель майбутнього «укрупненого» колгоспу імені Хрущова в 6318 га майже вдвічі,

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 1 д. – Арк. 3.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 2.

а подекуди і втричі, перевищувала сусідні господарства. Село планували збудувати на лівому березі долини річки Цибульник. Під забудову села виділили 650 га. Будинки в селі повинні були мати обов'язково кам'яні фундаменти. Дах вкривався глиняною черепицею.

Схоже, що на цьому «новизна» і закінчувалася, адже всі стіни нових будинків колгоспників проектувалися глинобитними, стеля – з широким використання очерету. Саме на такому типіві «нових» будинків зупинилося керівництво «Кременчукгесбуду», яке 17 серпня 1955 року організувало нараду за участю керівників Новогеоргіївського району та представників Академії архітектури УРСР. Начальник будівництва Новиков, головний інженер Строков, заступник голови Новогеоргіївського РВК Бродський уважно розглянули проект «однокімнатного глинобитного будинку Б-107», запропонованого Академією архітектури та схвалили його. Також попросили архітекторів розробити проекти «комишитового» будинку та саманного й надіслати його замовникам до 25 серпня 1955 року *.

Для колгоспних ферм запланували фундаменти кам'яні, стіни цегляні, дах – шиферний. Будувати «Нове село» колгоспники повинні самі, створивши будівельну бригаду в 300 осіб, а допомагати їм в цьому зобов'язали «Кременчукгесбуд».

Колгоспи для нового будівництва зобов'язувалися виділяти додатково людей без відриву їх від польових робіт.

На будівельну бригаду покладался обов'язок збудувати всі житлові, господарські й тваринницькі споруди, а також власноруч виготовити необхідну кількість цегли, черепиці, плетених з лози тинів, та ще й здійснити пиляння лісу.

«Кременчукгесбуд» зводив об'єкти соцкультпобуту, за потреби постачав для села залізобетонні конструкції, а також такі будівельні матеріали, як бутовий камінь, глину та пісок.

Збудувати село планували за 3,5 років, до середини 1958 року його мали заселити.

Вартість будівництва «Нового села» оцінили в 12,6 млн. крб., з яких 5 млн. крб. – це власні кошти колгоспників, які підлягали переселенню.

У «Новому селі» запроектували збудувати «клуб з будинком сільськогосподарської культури», дві школи-десятирічки, лазню на 20 місць, чайну на 20 місць, власну хлібопекарню на 1 тону випічки щодоби, лікарню, дитячі ясла, готель на 6-8 місць, пристань тощо. Не забули і про централізоване водопостачання, радіо- та електрифікацію.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 26. – Арк. 42.

Обласному керівництву хотілося дійсно збудувати зразкове село, тож для цього навіть виділили кошти на поїздку делегації від колгоспів, «Кременчукгесбуду» і Академії архітектури УРСР для вивчення досвіду забудови сіл в «країнах демократії» з метою його використання під час побудови вітчизняного «зразкового» села *.

Керівництво області та району, напевне, щиро вірило в те, що «Нове село», в якому будинки для колгоспників планувалися глиняними, дійсно стане зразковим. Тож районом у села, що їх планували переселити до укрупненого колгоспу, роз'їхалися палкі агітатори, які на зборах колгоспників у своїх виступах яскраво змальовували переваги проживання на новому місці, про зручності, що будуть створені для кожного переселенця як вдома, так і на роботі. Таким агітатором до с. Подорожнє, де на збори з'явилися 972 громадян, прибув 31 травня 1955 року заступник голови Новогеоргіївського РВК Бродський **.

Окрім твердження про давно вже відомий факт, що їхнє село опиниться на дні водосховища, представник району повідомив селянам про те «щастя», яке випало саме їм – жити в «Новому селі». Запал промовця дещо пригас від запитань учасників зборів про наявність на новому місці питної води, адже жителі «старого» Подорожнього добре знали, що вода на новому місці залягає дуже глибоко і дістати її звідти важко, а то й неможливо взагалі. Оскільки іншого вибору в мешканців з затоплюваних сіл не було, а представник району запевнив, що воду вже «знайшли», то всі одногolosно дали згоду переселитися до «Нового села». Насамкінець голова колгоспу М.П.Мишаков від імені правління і всіх колгоспників висловив «глибоку подяку партії і уряду за проявлене піклування про наш колгосп».

Вода у визначених для переселень місцях для жителів із сіл, що потрапляли до зони затоплення, виявилася тим каменем спотикання, об який добряче спіткнулася як районна влада, так і керівництво «Кременчукгесбуду».

Воду шукали в 1956 році. Тоді води в «доприсяємих» селах Талова Балка, Миронівка, Золотарівка, Павлівка, Велика Андрусівка, Калантаєве та ін. не знайшли. «Ситуація винятково погана», – констатували на нараді в Новогеоргіївському РК КПУ ***.

Воду вперто шукали. Тож планами переселень передбачалося

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 5-6.

** Там само. – Арк. 89.

*** ДАКО. Ф.П-437. – Оп. 1. – Спр. 498. – Арк. 5.

закінчити до 1 квітня 1957 року спорудження колодязів тимчасового водопостачання, але одночасно здійснювати будівництво артезіанських свердловин та мережі постійного водопроводу. Так, у с. Павлівка запланували відкрити 5 тимчасових колодязів, у с. Талова Балка – 10, у Нікольському – 8 тощо. Одночасно з цим у «Новому селі» до 1 квітня 1957 року запланували пробурити 6 артезіанських свердловин, збудувати водонапірну башту та 5 водонасосних станцій *.

Мільйони карбованців будівельники дійсно «освоювали» на будівництві водопроводів, спорудженні водонапірних башт та «шахтних» колодязів. Однак води у свердловинах і колодязях часто не було зовсім, або її кількість не забезпечувала найнеобхідніших потреб переселенців.

Загалом, щодоби для тисяч зірваних з обжитих місць жителів Новогеоргіївського району та значної кількості голів худоби, а також на нове будівництво, як це підраховали в Новогеоргіївському РВК, потрібно 900 куб. м води щодоби. З 18 нових артезіанських свердловин очікували її отримати 808 куб. м на добу. Тільки для потреб жителів «Нового села» щодня потрібно було дати 210 куб. м, а з запроєктованих свердловин теоретично очікували надходження тільки 152 куб. м.

Не вистачало води і для с. Нікольське, її дефіцит сягав 85 куб. м щодоби. У с. Велика Андрусівка потребу води обрахували в 98 куб. м на добу, а очікували лише 38 куб. м.

Однак, теоретичні розрахунки значно різнилися від практики – ситуація виявилася набагато гіршою.

Так, у «Новому селі», за потреби в 210 куб. м води щодоби, всі артезіанські свердловини виявилися «малопродуктивними» на воду, тож навіть не могли забезпечити децицію від запроєктованої мінімальної кількості. Зокрема, у свердловині №1, що її пробурили у «Новому селі», з'явилося 4,5 куб. м, у свердловині № 2 води виявилось ще менше – набігало ледь 3 куб. м. Стільки ж її було і в свердловині № 5. У свердловині № 4, замість очікуваного об'єму води в 10 куб. м, її могли взяти тільки 2,13 куб. м. Зовсім безводними виявилися свердловини № 5 «біс», № 7 та № 8 **.

Подібна ситуація щодо відсутності води постерігалася і в інших селах району.

Критичну ситуацію з відсутністю води зафіксували також в селах Велика Андрусівка, Калантаєве, Талова Балка та ін.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 4-5.

** Там само. – Арк. 21.

Питної води не мали в достатній кількості не тільки переселенці, а й худоба укрупнених колгоспів. Якість робіт з прокладання водопровідної мережі, що їх здійснювали робітники «Меліоводбуд», не витримували критики і, за висновком голови Новогеоргіївського РВК, була «незадовільною й поганою».

Окрім нестачі чи повної відсутності води, всі споруджені водонапірні башти, шахтні колодязі мали неякісну цегляну кладку. У с. Велика Андрусівка металеву водонапірну башту встановили взагалі посеред сільської дороги, тож коли її переміщали, то вона впала й розбилася. В організації «Меліоводбуд» не вистачало кваліфікованих робітників, тож довелося залучати робочу силу з колгоспів. Ці сільські робітники часто не виходили на виробничі об'єкти, тож повністю зривалися терміни початку їхньої експлуатації. Таким був зміст доповідної записки, що надійшла з Новогеоргіївська на ім'я заступника голови Кіровоградського облвиконкому 30 листопада 1957 року *.

Окрім того, на будівництві мережі водопостачання зовсім не було будівельної техніки. Так, у «Новому селі» передбачили прокладання в 1957 році 650 м водопроводу. Копання траншей відбувалося, через відсутність екскаватора, вручну силами тільки 12 робітників. Не дивно, що графіки будівництва об'єктів водоживлення й водопостачання майже повсюдно у 1957 році не виконувалися. Про це керівництво Новогеоргіївського району доповіло в Кіровоград.

Влітку 1958 року спеціальна комісія перевірила стан водозабезпечення сіл Новогеоргіївського району. Відвідали вони і с. Талова Балка. На день перевірки, а це було 15 червня, воду для села постачала лише одна свердловина № 2. Наявність у ній води сягала лише 30 куб. м щодоби. Інші свердловини з різних причин не працювали взагалі. Так, свердловина № 1 виявилася несправною, у № 3, № 5 – поламані нафтодвигуни, і їх два місяці ніхто не лагодив, свердловину № 4 відімкнули через порив у водопровідній мережі, № 6 потребує ремонту насосів.

Хоча в Таловій Балці проклали майже 8,3 км водопроводів, однак працювала тільки ділянка № 1. Інші магістралі мали прориви труб, не відремонтовані колодязі тощо.

Персонал, який обслуговував сільську водопровідну мережу, був «малокваліфікованим», через що здійснювати ремонти не міг **.

Подібна картина спостерігалася практично в кожному селі, до яких

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 29.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 82 б. – Арк. 64.

переселялися мешканці з територій, що потрапили до зони затоплення.

Керівництво Новогеоргіївського району навіть звинуватило «Кременчукесбуд» та «Спецбудтерест №2» у безвідповідальному ставленні до виконання будівельних робіт в чаші водосховища, їх всіякого затягування, зокрема й щодо водопостачання сіл, що значно сповільнювало темпи відселення людей.

Станом на 1 грудня 1958 року, тобто фактично за рік до пуску перших енергоблоків на Кременчуцькій ГЕС й за 10 місяців до повного перекриття Дніпра, ситуація з будівництвом об'єктів водопостачання в «доприселяємих» селах Новогеоргіївського району виявилася такою *:

Село	% виконання на 1.11.1958 р.	% виконання на 1.12.1958 р
Талова Балка	100	100
Миронівка	57,0	60,0
Павлівка	100	100
Калантаєве	81,0	83,0
В. Андрусівка	81,0	83,0
Нове село 1 черга	100	100
Нікольське	78,0	81,0
Нове село 2 черга	53,0	93,0
Захарівка	69,0	73,0
Ревівка	49,0	72,0
та ін.		

Нині добре відомо, що крилося за тими 100% виконаних робіт з водопостачання, про які звітував до Києва та обласних органів влади начальник Кіровоградського обласного управління водного господарства Вінницький: відсутність необхідної кількості води у працюючих свердловинах, поломки на інших й повна їх зупинка, прориви мережі, забруднення води від окислення металевих труб, малий тиск у системі тощо.

«Нове село», яке нарекли «Зразковим» ** не вийшло таким, як задумувалося. Так його назвала Академія архітектури і будівництва УРСР,

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 82 б. – Арк. 233.

** Нині це село носить офіційну назву Подорожнє. Нинішні мешканці уточнюють: «Нове Подорожнє», на відміну від «старого», що пішло на дно Кременчуцького водосховища (О.Б.).

так його називали і ми, – згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. – Не вийшло ось чому. Для переселення сіл Подорожнє, Самусівка, Ключкове, Коропівка, колгоспників м. Новогеоргіївська, с. Пеньківка намагалися підібрати таку ділянку, де можна було створити дуже велике, добре облаштоване село. Спочатку ділянку підібрали в районі нинішнього аеродрому – дещо на південь від нього в бік водосховища. Майданчик був дуже гарним – на березі майбутнього моря, Цибульниківської затоки, з невеликим нахилом на південь. Академія накреслила схематичний план цього села на 1200 дворів і розпочала його узгоджувати з усіма інстанціями. Але втрутився Державний гірничий нагляд і майданчик не узгодили. Розпочалися нові пошуки, але знайти придатну ділянку на березі Дніпра, надзвичайно порізаного ярами, виявилось справою не такою вже й легкою. Зрештою, ділянку знайшли – поблизу нинішнього с. Подорожнє. Була створена проектно-розрахункова документація в повному об'ємі, узгоджена з усіма. На майданчик вивозилася велика кількість людей і зрештою місце будівництва «Нового села» узгодили.

Великою проблемою усіх сіл, що переселялися на нові місця, була вода. Пошуками води в «Новому селі» опікувався Український проектний інститут водного господарства. Вирішено було бурити свердловини, будувати водопроводи. Інженери проектного інституту запевнили, що воду в достатній кількості знайдуть і питання з водою буде закрите. Окрім того, забезпеченням села водою опікувалася держава, тож, не чекаючи води, в Новому селі закипіла робота: проектанти виносили проект села в натуру, проводили розбивку ділянок під селянські двори, для ферм, школи і т.п. «Облводбуд» розпочав бурити свердловини, прокладати мережу водопроводу. Райком партії, РВК розпочали велику роботу з об'єднання колгоспів сіл Подорожнього, Самусівки, Ключкове і м. Новогеоргіївська в один колгосп, який діятиме на новому місці як одне велике господарство. Здійснювалася колосальна робота серед населення з роз'яснення необхідності переселення, переконували людей як можна швидше перебиратися. Багато вже почали будуватися. А води все не було. Усі свердловини давали мізерну кількість води – від 1,5 куб. м до 2,5 куб. м. Людей це надзвичайно стривожило. Адже всі вони жили на березі Дніпра, тож вода у них була завжди і в необмеженій кількості. А тут на новому місці її ніде не можна було роздобути. Проектанти доводили, що вода ось-ось буде, що варто пробурити ще одну свердловину і вона дасть воду. Але минали місяці, а води все не було,

окрім того мізеру. Люди почали кидати ділянки і переїжджати в інші місця, багато переїхали до с. Захарівки, а багато взагалі виїхали за межі району і навіть області. Для переїзду на інші місця люди групувалися за існуючими до того селами і виїжджали цілими селами. У «Новому селі» залишилися незабудовані ділянки в хаотичному розташуванні. І тільки в 1973 році проблему води вирішили, коли підключили село до водогону Дніпро – Кіровоград. Подібна картина відбулася і в с. Озера. Туди теж багато не переїхали через відсутність води і виділені під забудову ділянки виявилися порожніми» *.

Доля меморативних місць та санітарна очистка території

Правий берег Дніпра, як і острови серед ріки, – місця запеклих боїв у роки радянсько-німецької війни, зокрема восени 1943 року. Розміри втрат серед радянських бійців фантастичні. Більшість їхніх останків поглинули води Дніпра коли відбувалося форсування цієї великої річки за допомогою «підручних засобів». Ті воїни, які переправилися на правий берег, теж масово гинули при звільненні придніпровських сіл і містечок або помирали від ран. Місцеве населення, а це переважно жінки, ховали загиблих у поодиноких чи в т.зв. братерських могилах **. Оскільки багато з них потрапляли в зону затоплення водами майбутнього водосховища через будівництво Кременчуцької ГЕС, то в Новогеоргіївському районі здійснили облік всіх наявних військових поховань та пам'ятників на них. Їх було 26. Подібну роботу виконали і в селах, також приречених на затоплення, сусідніх з Кіровоградщиною районів Черкаської та Полтавської областей.

Усі рештки загиблих воїнів запланували перенесли до незатоплюваної зони. Розпочали це робити в 1956 році, а визначили закінчити в 1957 році. Таке розпорядження підписали секретар Новогеоргіївського РК КПУ Річка та голова РВК Калінін ***.

* Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл. Спогади учасників будівництва Кременчуцької ГЕС.

** Даченко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина у роки Великої вітчизняної війни 1941-1945. Істрико-публіцистичний нарис. – 2-е видання, виравлене та доповнене – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010 – С.204-2011; Шевченко Б. Хроніка звільнення Кіровоградської області від німецько-фашистських військ в кінці 1943 – на початку 1944 р. // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск І. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 256-257 тощо.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 9. – Арк. 3.

Якихось урочистостей під час цих дійств не планували, тож їх і не проводили. Впродовж 1956 року за рахунок місцевих бюджетів закупили бетонні пам'ятники, які планували встановити на деяких могилах. Того року в Новогеоргіївському районі придбали загалом 7 скульптур. Їх мали намір встановити в селах Іванівка, Захарівка, Таловій Балці та ін.

У деяких селах – Миронівка, Федірки, Арсенівка перенесені рештки загиблих воїнів відразу опинилися в невпорядкованих могилах: землю насипали абияк, до осені на них вигналися високі й густі бур'яни, бадилля від яких не знищили навіть і в грудні 1956 року.

Також тут не спромоглися закласти фундаменти під пам'ятники.

У селах Захарівка, Глинськ, Талова Балка голови сільських рад Скоринець, Лантух, Ільченко хоч і організували роботи зі спорудження фундаментів під пам'ятники, але самих скульптур не встановили, тож вони припадали пилом в колгоспних коморах, чекаючи наступного року. Ті пам'ятники, що їх встановили влітку 1956 року, не мали огорож, навколо них не висадили дерев, не розбили і квітників.

Постановою бюро Новогеоргіївського РК КПУ 7 грудня 1956 року «...за безвідповідальне ставлення до будівництва пам'ятників і охорони братерських могил» голів сільських рад – Глинської, Захарівської, Федірівської, Арсенівської, – «попередили» *.

Чимало запланували зробити і наступного, 1957 року. Спеціальними заходами, затвердженими бюро Новогеоргіївського РК КПУ, впродовж весняних місяців, але не пізніше як до 1 травня 1957 року, навколо пам'ятників та братерських могил повинні були з'явитися фундаментальні огорожі та висаджені дерева. Для полеглих воїнів за звільнення м. Новогеоргіївська та с. Арсенівка влада запланувала замовити нові пам'ятники. Прах бійців з могил сіл Мовчанівка та Скелева визначили перепоховати в с. Миронівка, з Картамишево – в с. Арсенівка.

Підлягали перенесенню з дна майбутнього водосховища поховання в Новогеоргіївську – до «Нового міста»; з братерських могил сіл Пеньківка та Подорожнє – до «Зразкового села»; з Калантаєво – до Нового Калантаєвого; з Чернечого – до Павлівки; з Вітрівки – в Микільське; зі Старого Липового – в Миронівку; з Нового Липового та Калабарок – до Таловій Балки. Нові пам'ятники вирішили встановити на могилах полеглих воїнів в «Новому місті», «Зразковому селі», на Озерах, в Новому Калантаєві, в Ревівці та ще в 6 селах Новогеоргіївського району **.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 67.

** Там само. – Арк. 68.

Перенесення праху 169 загиблих у роки війни радянських воїнів, похованих у Новогеоргіївську на базарній площі, здійснили тільки у квітні 1959 року. Для цього рештки загиблих воїнів поклали до нових трун, перевезли на відстань 20 км, відразу встановили на місці нового поховання пам'ятник, затративши на всі роботи майже 10 тис. крб.

Іншу могилу, де покоївся прах 15 радянських воїнів, полеглих у боях за звільнення Новогеоргіївська, теж перенесли весною 1959 року.

Якщо під час першого поховання ще періоду війни могила мала розміри 14х2х2 м, загалом 56 кв. м, то на новому місці залишки воїнів вклали в 3 труни і помістили в яму розміром 3х2х2 м. Під час перенесення останків цих воїнів одночасно розібрали і перевезли пам'ятник «Свободи» *.

Перенесення праху інших воїнів, які загинули за звільнення м. Новогеоргіївська, завершили лише в серпні 1959 року – за півтора місяці до початку затоплення чаші водосховища.

Окрім братерських, в м. Новогеоргіївську були ще й т.зв. «одиначні» могили загиблих воїнів.

Так, на подвір'ї школи № 5 в могилі лежали три бійці, у Великому сквері знаходилася поодинокі могила, на площі Петровського – дві могили, на кладовищі старообрядців – 24 військові поховання, одиначне поховання було і на вулиці Свободній. Всіма роботами з перепоховання керував Н.К. Булаєнко – бригадир спеціальної бригади з перенесення братерських могил, створеної у Новогеоргіївському міському комунгоспі. Одночасно з перенесенням праху радянських воїнів перенесли з Новогеоргіївська до «Нового міста» і пам'ятник з погруддям Леніна.

До зони затоплення також потрапляли поодинокі військові поховання у селах Чернече, Вітрівка, Велегурівка, Чаплине, Подорожнє, Ревівка. Макариха, Ключкове Новогеоргіївського району. Схоже, що вбитих радянських воїнів ховали там, де їх застала смерть. Так, в с. Чернече було поховано, загалом, троє бійців, їхні могили були в трьох людських дворах. У Велегурівці, Новому Липовому, Чаплине могили були або в центрі сіл, або біля шкіл. Деякі воїни свій останній прихисток знайшли «біля колгоспу», «біля сільради», «біля клубу», «на схід 2 км від сільської ради», «за 0,5 км на захід від сільської ради», «в центрі села» тощо.

У таких селах, як Змитниця, Старе Липове, Калабарок братерські могили налічували десятки поховань. Так, у Змитниці у двох могилах були поховані загалом 47 радянських воїнів, а місце для їх поховання вибрали біля «садиби Герасименка Є.Ю.». У с. Калабарок 16 полеглих

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп. 1 д. – Спр. 18. – Арк. 4-5.

бійців поховали біля школи. Загалом в тих селах Новогеоргіївського району, що потрапляли до зони затоплення, знаходилося 26 військових поховань *. У них покоїлися 2876 полеглих бійців **.

Прах воїнів перенесли. Через поспіх та великі об'єми робіт перепоховання здійснювали не урочисто, а ніби крадькома.

Лише доводиться вірити тогочасним офіційним документам, що жоден загиблий воїн не опинився на дні штучного водосховища. Про це нас запевняють тогочасний заступник голови Новогеоргіївського РВК Гирич, начальник Кіровоградського райвідділу з підготовки водосховища КремГЕС до затоплення Кульга, представник Новогеоргіївської районної санітарно-епідеміологічної станції Артеменко. Саме їхні підписи стоять в актах ексгумацій та перепоховань радянських бійців.

Для фінансування всіх робіт з перенесення праху радянських воїнів та встановлення на їхніх могилах пам'ятників спочатку запланували на 1959 рік 75 тис. крб., однак рішенням №1046 виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих цю суму зменшили до 40 тис. крб ***.

Сьогодні усі згадані воїнські поховання разом зі скромними пам'ятниками біля них занесені до переліку пам'яток історії місцевого значення.

Нічого не відомо з архівних документів про долю німецьких військових поховань. Можемо зробити припущення, що їх ніхто й не збирався переносити із зони затоплення...

А тим часом бурхливі хвилі штучного моря щороку вимивають із Змитниці, Московської Гори й Пивихи людські кістки разом із залишками стрілецької зброї та амуніції як радянського, так і німецького зразка.

До зони затоплення Кременчуцького водосховища також потрапили цивільні кладовища. Їх лише у Новогеоргіївському районі налічувалося загалом 56, з яких діючими вважалися 48. У селах цвинтарі були загалом православними, а у м. Новогеоргіївську окремо існували, окрім православного, ще і старообрядницьке, єврейське та німецьке (протестантське). Кладовища, як і братерські могили загиблих воїнів, підлягали безумовному перенесенню із зони затоплення на незатоплювані місцевості. Цього якнайсуворіше вимагав Головний державний санітарний інспектор СРСР Жданов, який 19 травня 1956 року затвердив «Санітарні правила по підготовці водоймища до затоплення та його санітарної охорони» ***.

* ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1 д. – Спр. 51. – Арк. 3.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1 д. – Спр. 92 а. – Арк. 60.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1 д. – Спр. 83. – Арк. 8.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 5. – Арк. 1-3.

Один із пунктів правил передбачав «...закриття всіх кладовищ та їх перенесення». Перенесення означало ексгумацію праху, вкладання його у спеціальний ящик, не обов'язково труну, та перепоховання на новому місці. У Москві, напевне, добре знали, наскільки така робота є затратною в часі та специфічною за методами. Тож один з пунктів цих «Санітарних правил...» дозволяв спалювати трухляву труну на місці. Чи робили це спеціальні бригади, яких в народі називали «гробокопачі», і з вмістом трун, нині вже неможливо сказати.

Проте, авторів цих рядків (народився в «м. Кремгес») ще в дитинстві доводилося чути спогади старожилів, які піддавали сумнівам і спалення могильної трухлявини, і ексгумацію більш давніх чи довоєнних могил, долею яких не опікувалися живі родичі, що, зрештою, підтверджують офіційні документи, відомості з яких наведено далі.

Не важко здогадатися про долю могил жителів Наддніпрянського краю, замордованих голодною смертю в 1932-1933 роках.

Про величезний об'єм робіт з перенесення кладовищ свідчить той факт, що спеціальна комісія облікувала загалом тільки на затоплюваній та підтоплюваній території Новогеоргіївського району Кіровоградської області 60764 видимі могили, на яких станом на середину ХХ ст. збереглися 3736 надмогильних хрестів чи інших надгробних знаків.

Цвинтарі знаходилися в 30 населених пунктах.

Характерно, що в селах, занесених до списку «затоплюваних», налічувалося по кілька кладовищ. Так, у с. Подорожнє їх було 6: це Савківське з 897 видимими похованнями, Шамківське (2145 могил), «під лісом» (1102 поховання), Конюшенове (3279 могил), Таранцівське (2707 могил) та Близнюківське (1104 поховань). Шість кладовищ було і в с. Чаплине. В селах Калабарок, Нове Липове ховали покійників на трьох цвинтарях. На трьох кладовищах с. Калантаєве знаходилося відповідно 331, 436 та 156 тільки видимих могил *.

Нааявність такої кількості цвинтарів та поховань на них незаперечно свідчило про велику густоту населення в цьому краї, про тривалий час проживання обабіч Дніпра цивілізації хліборобів.

Відповідно до інструкцій з санітарної очистки дна майбутнього водосховища одні кладовища повністю затоплювалися, деякі потрапляли до зони підтоплення, інші – до зони т.зв. «переробки» ґрунтів, тобто знаходилися на крутих берегах, які з часом під дією хвиль могли зруйнуватися. 20 цвинтарів повністю опинялися на дні штучного моря: в

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 92 а. – Арк. 54.

селах Мала Андрусівка, Крилів, Пеньківка, Макарівка, Калабарок, Подорожнє, Самусівка, Качанівка, Чаплине, Старе Липове, Вітрівка, Ключкове та ін.

Кладовище в с.Табурище, т.зв. «гору», виділили під будівельний майданчик для майбутнього «селища Кремгесбуду». Це зробили 19 серпня 1954 року, коли на засіданні виконкому Табурищанської сільської ради ухвалили закрити кладовище «без його переносу», а захоронення припинити взагалі *. У таких селах, як Нікольське, Перекрестівка, Золотарівка, Велика Андрусівка та в м. Новогеоргіївську кладовища затоплялися тільки частково, але з часом потрапляли або до зони підтоплення, або до зони руйнування берегів.

Станом на 1 вересня 1956 року на нові місця перенесли 7 кладовищ. Влада звітувала, що до цього числа потрапило і кладовище площею в 5 га в с.Табурище з 6 тис. поховань, а місце під ним відвели під стадіон селища Хрущов. За усними свідченнями багатьох очевидців, у середовищі яких зростає один з авторів цих рядків, на цьому кладовищі стояла старовинна, мурована з каменю й червоної цегли, «козацька» церква, можливо, як говорили, ще з Богданових часів, біля якої – могили з кам'яними меморативними хрестами й надгробними плитами – матеріальні пам'ятки історії та культури українського народу. Церву було зруйновано, каміння з неї, як і хрести, вивезено в невідомому напрямку. Хтось ніби бачив, як величаві гранітні козацькі хрести гордо зповзали із самоскидів, лягаючи у швидку воду під час упокорення Дніпра.

«Інші кладовища, розташовані в зоні затоплення, ще не визначені – чи будуть вони переноситися, чи втрамбовуватися» – розмірковували в Новогеоргіївському РВК восени 1956 року **.

Вже з 1 травня 1957 року в Новогеоргіївському районі заборонили здійснювати поховання на «старих» кладовищах ***. Оскільки санітарна очистка передбачала здійснення й інших невідкладних робіт, то на перенесення цивільних поховань припала сміхотворна сума, що обраховувалася копійками на кожну існуючу могилу.

Чи можна було за такі кошти здійснити якісне очищення всього дна гігантського водосховища в межах тільки Кіровоградської області та ще й перенести понад кілька десятків тисяч могил?

Відповідь очевидна: «Ні!»

* ДАКО. Ф.Р-5466. – Он. 1. – Спр. 64. – Арк. 23 зв.

** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1д. – Спр. 7. – Арк. 6.

*** ДАКО. Ф.Р-3024. – Он. 1 д. – Спр. 9. – Арк. 3.

Тож під товщами води та на крутих берегах залишилися багато нікому не потрібних поховань.

Заступник голови Новогеоргіївського РВК Онищенко, звітуючи до Києва про здійснення санітарної підготовки чаші водосховища, повідомив, що до кінця 1957 року встигли перенести на нові місця 27 кладовищ та ще на 16 кладовищах позносили надгробні знаки *.

Про долю поховань, що знаходилися під надгробними знаками, районний керівник промовчав.

Окрім того, 24 червня 1959 року з'явилося «роз'яснення» про те, щоб поховання, яким виповнилося три і більше років «не переносити за давністю» **.

Станом на 24 червня 1959 року залишалися все ще не перенесеними кладовища в с.Калабарок з 923 могилами, в с.Нове Липове – 1377 видимих могил, в с. Старе Липове – 1169 могили, с. Чаплине – 4866 могил, с. Подорожнє – 11234 могили, в м. Новогеоргіївську – 5300, та в деяких інших селах Новогеоргіївського району. На всі роботи з санітарної очистки дна майбутнього водосховища на 1959 рік спочатку запланували виділити 140 тис. крб., але фактично цю суму зменшили майже втриє – до 50 тис. крб ***.

Оскільки до 1 липня 1959 року – дати закінчення очистки зони водосховища залишилося тільки тиждень, а об'єми робіт ще залишалися величезними, то кладовища вирішили переносити «у другу чергу», спрямувавши всі зусилля на «першу чергу робіт», тобто на знесення будівель.

4 жовтня 1959 року розпочали повністю перекривати Дніпро. Вода поступово наповнювала водосховище. З впевненістю можна говорити про блюзнірство влади, що черговий раз проявилася в знищенні під товщами води десятків кладовищ і праху багатьох тисяч тих, хто не застав плондрування своїх рідних місць цинічною і безжалісною владою, що завжди публічно декларувала свій неіснуючий гуманізм та турботливу увагу до кожного свого підданого, але робила все навпаки.

Деякі переселенці самотужки переносили прах своїх рідних на нові місця, але всі не зуміли цього зробити, тож залишилися в товщах мулу чи на крутих обривистих берегах тисячі чийхось родичів. Їхні рештки розмивали високі хвилі антропогенного моря. Людськими кістками, викинутими на берег, гралися діти. Струхлявілі домовини часто звисали

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 61 а. – Арк. 47.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 92 а. – Арк. 60.

*** ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 92 а. – Арк. 60.

над прямовисними і стрімкими берегами моря, а потім, з часом, падали на піщаний берег, де ставали здобиччю хвиль чи людей, які полювали на «дукачі».

Бригади «гробокопачів» зі своїм завданням щодо переносу цивільних поховань не справлялися з багатьох причин, найголовніша з яких – досить прохолодне ставлення влади до цього процесу, адже пріоритети були зовсім іншими. З багатьох переселенців за перенос поховань їхніх рідних копачі вимагали не тільки ситого обіду з обов'язковим спиртним, а й кошти. Розмір «плати» залежав від кількості викопаних «голів». Саме так вівся облік перепохованих. Розбещені щедрими пригощеннями і своїм фактично монопольним становищем такі робітники не перетрудувалися, тож насправді намагалися, виконуючи чиєсь замовлення, дістати з гроба не увесь прах, а тільки череп покійника. Тому ніякого цивілізованого і систематизованого перенесення кладовищ у зоні майбутнього дна штучного моря не відбулося. Це, загалом, типовий почерк більшовицької влади.

Вже після того, як води Дніпра заповнили чашу водосховища, з'ясувалося, що ще 99 кладовищ на території трьох областей – Кіровоградської, Полтавської та Черкаської, перебувають у зоні підтоплення і впродовж нетривалого часу будуть зруйновані. Про це головний санітарний інспектор УРСР Лещенко поінформував заступника голови виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих Єгорова та керівників інших обласних виконавчих комітетів, запропонувавши їм здійснити перенесення цих 99 кладовищ впродовж 1960-1961 рр *. Проте наскільки ретельно були виконані вказівки головного санітарного інспектора УРСР достеменно сказати не можна.

Знищувати своїх громадян – улюблене заняття більшовицького тоталітарного режиму, що утвердився на землях Середньої Наддніпрянщини в ХХ ст. Така доля чекала і на кладовища. З цинічним розмахом руйнувалася, передусім, історична пам'ять, а з під живих вибивався її фундамент – своєрідні докази постійної впродовж тисячоліть осілості, високоморальних традицій, тісних родинних зв'язків, безперервності й неперехитності життя рідного народу саме на берегах Дніпра. Всі ці руйнування мимоволі повинні були утвердити прищеплювану думку, що «справжнє» життя тут розпочинається тільки з появою рукотворного моря та гігантської ГЕС, а про все інше, що було до нього, то потрібно забути як про непотріб.

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Он. 1. – Спр. 92 а. – Арк. 52.

Тварини теж мали свої місця поховань. Їх називали скотомогильниками. М'ясо фізично здорових тварин, як відомо, людина споживає. Такий закон життя. Туші хворих тварин люди намагаються заховати якомога глибше й надійніше, адже вони можуть стати розсадниками смертельно небезпечних інфекційних хвороб, здатних винищити тисячі людей. Для цього й створюють т.зв. скотомогильники. В с. Подорожньому Ново-георгіївського району місць для поховань тварин відвели двоє, загальною площею в 0,4 га. В с. Чаплине скотомогильників заклали троє *.

Тобто, практично кожне село, що потрапляло до зони затоплення, мало біля себе небезпечне вогнище різних хвороб або навіть декілька. Санітарні вимоги щодо очистки дна водойми вимагали скотомогильники перенести на незатоплювані місця. Однак з впевненістю можна говорити, що цього не зробили, бо не встигали. Тож місця поховань тварин засипали, в найкращому випадку хлорним вапном або, в гіршому, просто загорнули землею.

Таким чином можна чтверджувати, що лише перепоховання бійців Червоної Армії було здійснене більш-менш належним чином. Адже Перемога у Другій світовій війні була для радянського керівництва своєрідним фетишем, символом стійкості радянської системи. Тому цим похованням було приділено особливу увагу. Решта ж кладовищ просто була забута і затоплена не лише через те, що будівельники квапилися закінчити будівництво, а робота з перепоховання десятків тисяч трун – справа некваплива і нешвидка, а з метою позбавити місцеве населення зримих символів свого родоводу. Комусь, одиницям, поталанило встигнути перенести залишки рідних на нові місця, хтось назавжди втратив місце останнього спочинку предків – їхні священні могили.

Спроби збережена пам'яті про затоплене

Кременчуцьке водосховище часто не без патетики називали (і називають) «рукотворним морем». Це дійсно так, адже вода до кінця 1960 року остаточно заповнила чашу водосховища, затопивши величезну територію на сотні кілометрів вздовж колишнього русла Дніпра і на десятки кілометрів уперек. Вода назавжди поховала під своїми товщами величезну кількість історичних та природних пам'яток, що свідчили про існування тривалої в часі людської цивілізації на лівому і правому березі Дніпра в районі його середньої течії, починаючи з неза-

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 92 а. – Арк. 59.

пам'ятних часів, та унікальну природу, що давала можливість існувати тут людям.

Досвід спорудження першої великої ГЕС на Дніпрі біля м. Запоріжжя в 30-х рр. XX ст. наочно показав, як безслідно зникають під водою цілі розділи історії народу, який обживав береги великої ріки. Тоді, завдяки ентузіазму та наполегливій праці історика і дослідника українських старожитностей Дмитра Яворницького, вдалося зафіксувати на фотоплівки чимало пам'яток історії і природи Нижньої Наддніпрянщини. Нині вони, дбайливо збережені в архівах і музеях, є величезним духовним скарбом України. До розряду таких пам'яток також належить незавершений О.Довженком художній фільм «Поема про море», який, загалом, відповідав тогочасним ідеологічним критеріям, однак багато зафіксував своїми кадрами, знятими на берегах Каховського водосховища та в прилеглих до нього селах, неповторного й уже втраченого назавжди.

При спорудженні Кременчуцької ГЕС та водосховища «свого» ентузіаста, подібного до Яворницького, або Довженка, який зберіг би світлин про кожне зникле під водою село та про побут їхніх мешканців вже не знайшлося. І це тоді, коли в Україні ще з 30-х років діяла студія хронікально-документальних фільмів зі штатом професійних кінооператорів та режисерів, з відповідною технікою та належним фінансуванням. Хронікери-документалісти, звичайно були, але об'єктиви їхньої апаратури націлювалися на будівлю власне Кременчуцької ГЕС, чи знімали приїзди на будівництво урядових делегацій на чолі з вищим керівництвом держави та іноземними гостями, які знайомилися з ходом будівництва, чи прибули на перекриття русла Дніпра або для пуску ГЕС у дію. В широкий прокат надходили загалом тенденційні документальні фільми, від початку й до кінця наповнені ідеологічною демагогією. Один з них тривав ледь не 10 хв., називався «Свято на Дніпрі» і присвячувався приїзду М.С. Хрущова на відкриття Кременчуцької ГЕС. Зате тільки 2-3 хвилини витратили на показ у іншій документальній стрічці підготовку чаші майбутнього водосховища – кінодокументалісти відзняли розбирання будівель у Новогеорґіївську – місті, що підлягало затопленню. Оці 2-3 хвилини документального кіно – є яскравим, але завуальованим свідченням нищення цілого міста, принесеного в жертву електричній енергії.

Свою потужню фотомайстерню мав також «Кременчукгесбуд». Завдяки роботі його фотографів ми маємо на сьогодні сотні світлин, що фіксували основні етапи при спорудженні ГЕС – від первісного вигляду Табурищанської протоки в 1954 році і включно до пуску електростанції

в дію, а також велику кількість задіяної на будівництві техніки. Якісних фотографій, зроблених у приречених на затоплення селах, ми не маємо жодної. Завдання їх фіксувати на плівку керівництво «Кременчукгесбуду» своїм професійним фотографам не давало.

Зате збереглися любительські світлини м. Новогеоргіївська та кількох інших затоплених сіл. Фотографій декілька десятків. Деякі з них виконані на початку ХХ ст., останні – в 1959 році. На тих, зроблених за декілька місяців до затоплення Новогеоргіївська, постає загалом типове невелике місто-районний центр, з величною культовою спорудою, занедбаними адміністративними будинками, що їх свого часу радянська влада конфіскувала у власників, головною та побічними не мощеними бруківкою вулицями *, деякими підприємствами, школами та пам'ятниками. Фотолітописець завершального періоду існування міста Новогеоргіївська – Василь Перепечай поспішав, тож на цих, останніх світлинах районного центру, зафіксована тільки одна пора року – схоже, що пізня осінь 1958, або рання весна 1959 року.

На відміну від Новогеоргіївська, уявлення про який ми все-таки маємо, тільки деякі зниклі села ми можемо побачити на фотографіях, яких загалом небагато, зроблених аматорами **. Тож сотні зниклих сіл зі своїм унікальним побутом та краєвидами втрачені назавжди не тільки через затоплення, а й через відсутність будь-яких фотодокументів.

Єдине, на що розщедрилася держава, так це на виявлення та дослідження, в більшості випадків поверхове й покvapливе, археологічних пам'яток у чаші, зокрема, Кременчуцького водосховища, та в зоні будівництва однойменної ГЕС. Тож, починаючи з 1956 року, на правобережній частині Дніпра розпочала роботу археологічна експедиція на чолі з відомим вже на той час українським археологом О. Тереножкіним. Експедиція складалася з декількох загонів, що їх очолили Д. Березовець, В. Даниленко, Є. Покровська, Є. Максимов. Археологи М. Брайчевський та В. Гончарова очолили експедиції, що досліджували береги Дніпра біля Черкас та деякі лівобережні ділянки. Більшу лівобережну частину вивчали науковці під керівництвом Д. Телегіна. Площа археологічних розвідок виявилася надзвичайно великою, адже до неї входили також долини інших річок-приток Дніпра, зокрема Тясмину, Сули.

Ділянки для будівництва нових сіл для переселенців захоплювали видимі об'єкти історичної пам'яті українського народу – кургани, а також,

* Кам'яну бруківку напевне що на весну 1959 року вже розібрали (О.Б.).

** Деякі з цих унікальних фотографій зберігаються в НІКЗ «Чигирин» (О.Б.).

теоретично, прадавні поселення. Тож на обстеження площ майбутніх сіл теж відправилися археологи. Археологічні заgonи працювали до 1963 року. За цей час вдалося відшукати чимало археологічних пам'яток, деякі з них навіть дослідили. Але ще більше назавжди зникли під водою Кременчуцького водосховища, адже часу для скрупульозного вивчення всього знайденого для археологів не вистачало, хоч і досліджували чашу Кременчуцького водосховища впродовж шести археологічних сезонів.

Середня Наддніпрянщина містила унікальні цивілізаційні пам'ятки загальносвітового масштабу. Це й не дивно, адже природне середовище, що його облюбували не тільки первісні люди, а й практично представники всіх історичних епох, починаючи з давньої кам'яної доби (палеоліту) і до середини ХХ ст., а це період протяжністю в десятки тисяч років постійного проживання, виявилось надзвичайно сприятливим для людини. Береги Дніпра вкривали листяні та хвойні ліси, багаті звіриною, поля, помережані височинами, давали щедрі врожаї, долини рік та плавні, розкішні на рибу та пашу, доповнювали природні багатства краю.

Тож практично увесь правий та лівий берег Дніпра встелений археологічними пам'ятками – від стійбищ первісної людини до міст доби Київської Русі та періоду козаччини. Прикро, що частину безцінних знахідок знайшли не вчені, а землерийні машини. У такий спосіб біля с. Дахнівка землечерпалка викинула з дна річки крем'яні знаряддя праці, що датуються 7-5 тис. до РХ. Нині ця стоянка первісної людини опинилася на дні водосховища. Інші знахідки археологів засвідчили про появу більшої кількості людей на берегах Дніпра, які проживали тут в 7-4 тис. до РХ. Ці стоянки виявлені біля правобережних сіл Адамівка, Коробівка, Рацеве, Тясминка тощо. На стоянках виявлені великі майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці. На території багатьох затоплених сіл знайдені поселення епохи міді та бронзи (2-1 тис. до РХ). Залишки поселень цієї доби знайдені також біля м. Новогеорґіївська. А всіх їх 20, з них 2 – на лівому березі. Поселення знаходилися біля сіл Рацеве, Стецівка, Калантаїв, Велика Андрусівка, Пеньківка та в гирлі Тясмину*.

Середня Наддніпрянщина щедро всіяна курганами. Особливо багато їх було між селами Топилівка і Тіньки, навкруги Новогеорґіївська та Крилова. Їх археологи майже не розкопували, хіба що дослідили декілька – біля Адамівки, Вітового, Шабельників, Великої Андрусівки.

* Полтавець В. *Археологія Кременчуцького моря // Пам'ятки України. – 2003. – № 4. – С. 42.*

Нині більшість з них розорані і практично невидимі, деякі знаходяться в зоні берегоруйнування.

Про освоєння берегів Середнього Дніпра свідчать інші знахідки археологів. Так, південніше с. Адамівка, на місі корінного берега Дніпра в 1956-1957 роках здійснювалися розкопки укріпленого поселення, збудованого в 9-8 ст. до Р.Х. Нині це поселення розмивають води Кременчуцького водосховища. На лівому березі Дніпра, біля сіл Чапаївка та Чехівка, знайдені унікальні сліди постійного перебування людини в 11-7 ст. до Р.Х. Подібне поселення було і біля затопленого с. Самовиця. Всі вони нині недоступні дослідникам.

Перед затопленням чаші Кременчуцького водосховища археологи встигли дослідити низовинну частину Тясмину – від с. Стецівка до м. Новогеоргіївська. Тут містилися унікальні археологічні пам'ятки різних епох і культур. Найцікавіші з них датуються 4-8 ст. н.е. Знахідки археологів біля нині затопленого водами Кременчуцького водосховища села Пеньківка дали назву великій землеробській культурі, відомій в археології як «пеньківська» (7-8 ст. н.е.). Носії цієї культури належали до ранніх слов'ян, ходили з сусідніми племенами військовими походами на Візантію. Село Пеньківка, що знаходилося на берегах Тясмину неподалік від місця його впадіння в Дніпро, нині хоч і не існує, адже затоплене, а його жителів переселили до нового села Подорожнє, зате добре відоме в середовищі істориків багатьох країн. Причина цьому – знахідки археолога Д. Березовця чотирьох ранньослов'янських селищ та їхні розкопки в 1956-1959 рр. Ранні слов'яни поблизу с. Пеньківка проживали у невеликих селищах розміром від 1,5 га до 3 га і тяглися смугою в 7 км завдовжки від с. Пеньківка до с. Велика Андрусівка. Деякі дослідники носіїв пеньківської культури називають «русами».

Біля сіл Калантаїв і Велика Андрусівка, також біля с. Тясминка в 1956-1957 рр. знайдені й досліджені декілька поселень т.зв. скіфського й сарматського часу.

На лівому березі Дніпра, при впадінні в нього р. Сули, знаходилася надзвичайно цінна археологічна пам'ятка, що потрапляла до зони затоплення водами Кременчуцького водосховища – давньоруське місто-фортеця Воїнь 11-12 ст., засноване князем Володимиром Святославовичем. Ця фортеця вперше згадується в літописі за 1055 рік. Розкопки здійснили в 1956-1959 рр. У них брали участь археологи В. Довженок, В. Гончаров, Р. Юра. Чи могли науковці за короткий час розкопати й дослідити площу в 28 га, що її охоплювало місто? Затоплення чаші водосховища в

1959 році примусило згорнути розкопки міста Воїнь, тож обмежилися тільки дослідженнями 8 тис. кв. м *. Нині древнє місто покоїться на дні рукотворного моря.

Подібна трагічна доля і в іншого літописного міста в пониззі Сули – Жовнина, вперше згаданого в літописі 1116 року під назвою Желді. Фортецю зруйнували орди Батия, однак у 17 столітті воно вже знову постає як місто, заселене князем К.Вишневецьким. Стародавнє місто, поруч з яким виявлено інші археологічні пам'ятки, затопили води Кременчуцького водосховища в 1959 році, жителів виселили не тільки до нового села за 6 км від старого, а й розселили в Херсонській та Кримській областях. У цьому затопленому селі-літописному місті провів дитячі роки композитор М.В.Лисенко, деякий час тут жив письменник і драматург М.П.Старицький.

На лівому березі Дніпра, в чаші майбутнього водосховища, археологічна експедиція на чолі з Д.Я. Телегіним у 1956-1958 рр. виявила поселення скіфського часу біля сіл Морозівка, Мойсенці і Мутихів.

«Досліджуючи історію Середньої Наддніпрянщини, я був вражений масивом археологічних пам'яток на цих землях, – зауважив доктор історичних наук, професор Анатолій Чабан. – Це і знахідки часів пізнього палеоліту (села Більки, Бузьки, Мутихи, Пищики, Домантове, Коробівка), і доби міді і бронзи (Домантове, Липівське), які підтверджують, що саме нині затоплені землі здавна широко заселялися нашими предками». Однак при спорудженні Кременчуцької ГЕС на це не зважали. В останній археологічний сезон, що передував затопленню чаші водосховища, для археологів виділили понад 2 млн. 280 тис. крб. Щоб переконатися, яка це мізерна сума, варто її порівняти на затрати з перенесення в 1959 році нафтобази м. Черкаси. Так от, на її перебазування запланували виділити майже стільки, скільки й на археологічні дослідження чаші водосховища – 2 млн. 622 тис. крб **.

Рукотворні екологічні катаклізми

Всі циклопічні споруди й земляні насипи Кременчуцького гідровузла, разом з гігантським водосховищем, понижили унікальну природу Середньої Наддніпрянщини, спотворили клімат у прибережній частині

* Полтавець В. Археологія Кременчуцького моря // Пам'яки України. – 2003. – № 4. – С. 424-50.

** ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 1. – Спр. 92 в. – Арк. 9.

ріки, змінили прадавні шляхи сполучення не тільки людей, а й річкових порід риб, диких птахів, а також місця їхніх нерестилищ та гніздувань тощо. Раніше, до побудови ГЕС, все це робило той край унікальним, а життя людей доволі комфортним, навіть всупереч чималим політичним і суспільним катаклізмам першої половини ХХ ст. Однак прийшли будівельники, тож сплюндрували не тільки Дніпро в його середній течії, а й землі на відстані десятків кілометрів від нього.

Так, перекидання води в Кременчуцьке водосховище з приток виявилось справою енергозатратною, тож дорогою. Підтримання систем водовідведення з правих та лівих приток Дніпра, таких як Тясмину, Сули, Кропивни, Сухозгарі, Золотоношки у робочому стані і на сьогодні є великою проблемою, пов'язаною з частою заміною відпрацьованих механізмів, засміченням значних ділянок поверхні води побутовим сміттям, що не розкладається у воді, цвітінням води через її застій, підтопленням значних масивів сільськогосподарських угідь та їх заболоченням. Ці наслідки втручання людини у природний цикл як слід не враховувалися під час будівництва Кременчуцької ГЕС, а деякі навіть не прогнозувалися. Тож, за висновком відомого українського вченого Аркадія Шапара, «Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве» *.

Земляні дамби споруджувалися зазвичай шляхом гідромеханізації. Земснарядами намили 10,4 млн. м куб. землі, а 0,9 млн. м куб. нагорнули бульдозерами, екскаваторами та грейдерами. Намивали дамби цілорічно і тільки при зниженні температури до 15 градусів морозу роботи припиняли. Землю для намиву брали поряд з дамбами. Якщо кількість намитого ґрунту дорівнює кількості вийнятого з поверхні, то стають зрозумілими розміри неймовірного нищення природного рельєфу з усім рослинним покривом, утворення величезної кількості вирв, ям, проваль, каналів та кар'єрів. Всі вони видозмінили назавжди природу Середньої Наддніпрянщини. Так, потужними механізмами за увесь період будівництва гідровузла вийняли 17 млн. 534 тис. м куб. різноманітних ґрунтів, а насипали в районі будівництва ГЕС 37392,3 млн. м куб. Крім того на будівництві водозахисних дамб далеко за межами гідровузла вийняли 2 млн. 034 тис. м куб. ґрунтів, та намили 8 млн. м куб. Тож за всі роки будівельних робіт на Кременчуцькій ГЕС та по всій довжині водосховища будівельні організації, підпорядковані «Кременчукгесбуду», перемістили майже 65 млн. м куб. м'яких порід: піску та глини **.

* *Дзеркало тижня.* – 2011. – №24.

* *ДАКО. НДП. Энергетическое строительство.* – 1961. – № 23. – С. 7-8.

Але і це неповні дані, адже земляні дамби насипали й інші організації, а не тільки підконтрольні «Кременчукгесбуду». Такою, зокрема, є дамба, що з'єднала м. Черкаси з лівобережним селом Чапаївка, прокладена впоперек Дніпра. Довжина цієї земляної гаті з мостом майже 16 км. Інша організація – Укрводбуд Головодгоспу при РМ УРСР, – будувала Оболонську дамбу. Тож фактичні об'єми вийнятого й насипаного ґрунту в зоні Кременчуцького водосховища набагато різняться від тих, що потрапили до звіту «Кременчукгесбуду».

Стан берегів водосховища та захисних дамб надзвичайно хвилював відомства та установи, відповідальних за спорудження гідровузлів на Дніпрі. Вода робила свою руйнівну справу такими темпами, що їх проєктанти ГЕС передбачити не могли. Так, Каховське водосховище вже в перший рік його експлуатації значно розрослося, тобто зруйнувало власні береги, перевищивши всі допустимі норми й розрахунки спеціалістів науково-дослідницьких та проєктних організацій. Кременчуцьке водосховище, більше за площею, але дещо менше за об'ємами води, ніж Каховське, теж загрожувало великими й непередбачуваними руйнуваннями як берегової лінії, так і захисних дамб.

Їх вирішили зміцнювати й укріплювати, але не тільки бетоном та камінням, а й деревними насадженнями, серед яких запанувала верба міндальна (ракита). Сотні тисяч патичків верби висаджували весною на берегах Кременчуцького водосховища. Всі наявні кущі й дерева, що росли вздовж найближчих до Дніпра річок, взяли, мов якусь державну цінність, під охорону. Учні старших й середніх класів шкіл, колгоспники та робітники включилися в справу насадження верболозу по всьому периметру водосховища та на дамбах, а це понад 1000 км суцільної території. Випасання на них худоби та поблизу водосховища, пересування транспортом заборонили. Звичайно, кущі, дерева та дерен певним чином рятували берегову лінію, однак вода перемогла всі людські старання, тож Кременчуцьке водосховище щороку розростається, однак міліє. Згідно сучасних досліджень, площа мілководь на Кременчуцькому водосховищі зменшилася з 41,5 тис. га до 30,6 тис. га. Різниця площі в 10 тис. га нині заросла й повністю замулилася *.

Активне підтоплення берегів Кременчуцького водосховища завер-

* Див.: Загородня С.А., Шевякіна Н.А., Новік М.І., Радчук І.В. Дослідження екологічного стану Кременчуцького водосховища в межах черкаської області методами ДЗЗ // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «География». – 2010. – Т. 23 (62). – № 2. – С. 84-91.

шилося впродовж перших 10-20 років його експлуатації, однак воно все-таки триває і у віддалених територіях вода щороку піднімається до поверхні землі на 1-3 см. Щовесни зона підтоплення збільшується, влітку – значно осушується. Спостереження за підтопленням, що його здійснив науковець С.С. Дубняк, викладені в таблиці *:

Кременчуцьке водосховище						
Рік	1981	1983	1985	1995	1997	1999
затоплено/ тис га	17,5	7,5	9,8	2,10	2,5	7,89

За період з 1981 по 1994 рік, тобто впродовж 13 років, водами Кременчуцького водосховища підтоплялися, робить висновок С.С. Дубняк, в середньому 5,4 тис. га земель. В наступні 10 років, включно з 2004 роком, підтоплялися щороку 3,4 тис. га. У зоні підтоплення тепер перебувають: Оболонський масив площею 10 тис. га, м. Черкаси – 100 га, м. Кременчук – 1 тис. га.

Нині відбувається активне забруднення Кременчуцького водосховища. Тільки по м. Черкаси скидаються каналізаційні води з 17 випусків без очистки в очисник спорудах, і лише з одного випуску вода очищується. Значний вплив на забруднення водосховища здійснювали підприємства хімічної промисловості, що їх тільки в м. Черкаси збудували троє **.

Дослідження А.С. Нагурної (м. Кременчук) щодо забруднення Кременчуцького водосховища показують, що з більшості позицій рівень шкідливих речовин збільшується, а об'єми розчинного кисню, навпаки, зменшуються:

Кременчуцьке водосховище		
Назва речовини	1971 рік	2011 рік
фосфати	0,068	0,880
хлориди	18,2	26,2
залізо	0,023	0,123
нітрати	2,69	6,49
завислі речовини	4,6	14,71
розчинений кисень	11,6	10,23

* Тут тільки частина фактів, адже вчений С.С.Дубняк робив дослідження щороку – з 1981 по 2004 рр. (О.Б.).

** Див.: Загородня С.А., Шевякіна Н.А., Новік М.І., Радчук І.В. Дослідження екологічного стану Кременчуцького водосховища в межах черкаської області методами ДЗЗ // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «География». – 2010. – Т. 23 (62). – № 2. – С. 84-91.

Оскільки Кременчуцьке водосховище є джерелом прісної води для жителів багатьох сіл і міст, то десятки водозабірних станцій щосекунди черпають її величезні об'єми. Мільйони мешканців цю забруднену воду змушені споживати.

Штучне море – Кременчуцьке водосховище, тільки на перших порах забезпечувало великі об'єми вилову прісноводних риб. Потім, через знищення мальків риби в гідроагрегатах, від забруднення стічними водами й знищення традиційних шляхів нересту, вилов риби різко впав. Багато суто річкових видів риб у водосховищі зникли зовсім, або перебувають на межі зникнення. Майже постійними є загибелі дорослої риби та мільйонів мальків через задуху в зимовий час, або від раптового скидання води через водовідвідну греблю під час весняної повені.

Оскільки з роботами по спорудженню гідроелектростанції поспішали, то ставлення будівельників усіх організацій до навколишнього середовища було загалом типовим як для соціалістичної системи господарювання: надзвичайно агресивним і безжалісним, а подекуди і злочинним. Однак нищення природи нібито компенсувалося дешевою вартістю і великою кількістю електроенергії, що очікувалася вже незабаром, і яка, буцімто, наближала побудову комунізму, тож на такі злочини влада належним чином не реагувала.

Збігли роки. Чималі за кількістю й розмірами виразки на тілі землі, завдані будівельниками «Кременчукгесбуду», вкрилися травами, само-сійними кущами та деревами, а також заповнилися водою, тож дещо приховували наслідки такого втручання людини в природу краю. Всі наступні покоління, які народжувалися вже після побудови Кременчуцької ГЕС та створення могутнього водосховища, сприймали такий ландшафт як звичайний. А кількість тих, хто виріс на незайманих землях і міг порівняти все, що було до побудови і після неї, постійно скорочувалася, тож зменшувалися також душевні рани та травми, завдані примусовим переселенням та жакливим перетворенням природи.

На сьогодні чітко постали й інші проблеми водосховища. Так, через велику площу дзеркала водосховища у 2 тис. 252 км кв. постійне випаровування води сягає від 0,7 млн. до 1,26 млн. м куб. щороку. На зрошення й водопостачання відбирається ще понад 100 млн. м куб. води *.

Щороку Кременчуцьке водосховище міліє. Так, загальна вага твердих часток, що їх наносить Дніпро у водосховище впродовж року сягає 2 млн. 235 тис. тонн, або 3 млн. 502 тис. м куб. Крім того, надходить тверді

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 87.

матеріали від руйнування берегів самого водосховища. Розрахунки проєктантів Кременчуцької ГЕС показували, що тільки за 25 років від розмиву берегової полоси водосховища до нього надійде 314 млн. м куб. мулу *.

З часом з'явилася й інша зовсім непередбачувана проблема – на поверхні водосховища з'явилися синьо-зелені водорості. В окремі роки, особливо в літні місяці, вони вкривають до 70% площі водосховища шаром від кількох міліметрів до 15 сантиметрів завтовшки. Надзвичайно агресивні й стійкі, водорості отруюють воду в буквальному розумінні цього слова: від них гинуть риби, хворіють тварини та люди.

У 60-70 рр. XX ст. центром дослідження причин масового розмноження синьо-зелених водоростей в Кременчуцькому «морі» стала Черкаська область **. Адже саме тут найбільш гостро постала ця проблема. В обласній газеті «Зоря комунізму» за 1973 рік зазначається: «...Весною і на початку літа водосховище вкриває синьо-зелена водорість. Її масове скопчення з часом створює острови довжиною 1-2 км і шириною півкілометра, по яких вільно можна кататися на лижах ...».

У 1966 р. Чигиринський райвиконком ухвалив рішення передати у постійне користування Інституту гідробіології Академії Наук УРСР земельну ділянку площею 101,0 га під експериментальну науково-дослідну базу. Це землі правого берега Кременчуцького водосховища, між його основним дзеркалом і долиною р. Тясмин (поблизу с. Стецівка). Вчені мали знайти методи регулювання біологічного забруднення (цвітіння) води у водосховищі та знищення синьо-зелених водоростей. До складу експедиції ввійшли представники декількох інститутів Академії наук УРСР: гідробіології, гідромеханіки, мікробіології, вірусології та інших, а також Московського науково-дослідного інституту біологічної техніки, Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни, Одеського технологічного інституту харчової промисловості, Київського медичного інституту та інших наукових закладів. Очолив експедицію Олександр Йосипович Сакевич. Активну участь в дослідженнях брала доктор біологічних наук Лідія Якимівна Сіренко.

Наприкінці 70-х років XX ст. Інститут гідробіології Академії Наук УРСР координував роботу 45 наукових організацій СРСР, а його «Тясминська» база стала базою всесоюзного значення. До результатів дослідження великий інтерес проявляли і закордонні вчені з США, ФРН,

* ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 99

** Тут і далі цитується дослідження Н.В. Чигирик «З історії діяльності Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР» з НІКЗ «Чигирин», яку вона надала для публікації в цій книзі.

Англиї, Чехословаччини. Всі вони відзначали успіх у роботі радянських вчених і висловлювали думку, що розповсюдження синьо-зелених водоростей буде зупинено. Московські кінодокументалісти навіть відзняли науково-популярний фільм «Сині атакують планету», де розповіли про масове (епідемічне) розповсюдження синьо-зелених на озерах і річках земної кулі і про спроби радянських вчених знайти ефективні методи боротьби з ними. Багато місця у фільмі призначалося й роботі Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології АН УРСР, що розміщувалася на Черкащині, в Чигиринському районі, в с. Стецівка.

Але проблема полягала в тому, що синьо-зелені водорості – чи не найвитриваліші організми на землі. Під дією найсильніших хімічних засобів вони гинуть останніми, а відновлюються першими. Це наскільки дивні організми, що в одних умовах вони живляться як рослини, а в інших як тварини, їхня здатність пристосовуватися незрівнянна.

У невеликій кількості вони не шкідливі. Але інтенсивне накопичення, відмирання і розкладання значних кількостей синьо-зелених водоростей у водоймах негативно впливає на санітарно-екологічний стан і якість води. Вони забивають фільтри водозаборів, створюють неприємний запах. Під дією розкладу водоростей у воді зменшується процент кисню і збільшується кількість аміаку і вуглекислоти. Риба може переміститися із зони пониженої концентрації кисню, але не встигає залишати місця згону синьо-зелених водоростей. Продукти розкладу діють на рибу як нервово-паралітична отрута, що призводить до нерухомості риби і масової її загибелі.

Під час досліджень вчені Тясминської експериментальної бази дійшли висновку, що від багатьох методів боротьби з синьо-зеленими водоростями слід відмовитися, оскільки вони ефективні лише певний час і є економічно необґрунтованими. Краще шукати шляхи їх переробки і використання.

Своєрідною науково-експериментальною базою вчених був теплохід «Академік Вернадський». А працівниками Інституту гідромеханіки АН УРСР В.К. Карасиком і В.М. Кондаковим був сконструйований перший промисловий збирач синьо-зелених водоростей «СЗВ-1». Планувалося, що близько ста таких збирачів зможуть щороку добувати до 100 тисяч тонн біомаси.¹⁰ «СЗВ-1» – це невеликий корабель досить незвичної форми. В його передній частині борти не сходилися до купи, а ніби розбігалися в різні сторони, утворюючи щось на зразок пащі кита. За допомогою «СЗВ-1» водорості виловлювали і на сепараторах переробляли

у напіврідку суспензію, потім перекачували в невеликий танкер, що йшов слідом за збирачем й доставляли в переробний цех. Зібрану масу пробували використовувати в різних галузях переробної промисловості. Відправляли її і на заводи медичних препаратів. Згодом синьо-зеленими водоростями пробували удобрювати ґрунт та виявилося, що в них багато білка. Неможливо було додавати їх у свіжому вигляді і в корм птиці чи худобі, оскільки вони містять токсичні речовини. Навіть травоядні риби поїдають синьо-зелені водорості в останню чергу.

За допомогою різних методів вчені все ж таки винайшли спосіб отримання з водоростей поживної речовини – вітамінна добавки. Планувалося спочатку виробляти – 50 тонн вітамінної добавки на рік, а потім потужності збільшити. З кожної тонни перероблених на пасту водоростей можна було виготовити близько 300 кг поживної речовини. На 70-і рр. XX ст. собівартість тонни сировини одержаної з синьо-зелених водоростей близько 15 крб., а одна тонна вітамінної добавки – 500 крб.

Академік Романенко і група вчених Інституту гідробіології АН УРСР зуміли переконати тодішню владу у можливості корисного використання синьо-зелених водоростей. Державою були виділені великі кошти на будівництво на Чигиринщині Дослідно-експериментального заводу. Серед місцевих жителів відома ще одна назва заводу – «Систон», так вчені називали суміш водоростей, що плавала у воді. Завод почали будувати неподалік порту Адамівка, а біля берега Дніпра – насосну станцію і трубу, для перекачування водоростей. Але коли будівництво Дослідно-експериментального заводу було вже на завершальній стадії з невідомих причин Інститут гідробіології АН УРСР відмовився від нього. Його передали Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР. Ініціював передачу заводу О. Чуйко (завідуючий одного із відділів Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР). Він добився виділення коштів на переобладнання «Систону» на свої дослідницькі потреби. Згодом, відділення О. Чуйка було перетворено в окремий інститут. Яковлева В.В., що працювала на заводі інженером-технологом згадує: «... Завод по переробці водоростей був «умовно» зданий в експлуатацію, виробництво так і не розпочали. Півроку Дослідно-експериментальний завод перебував на балансі Хімічного заводу м. Калуш, Івано-Франківської області, а потім дали окремий штатний розпис».

На Дослідно-експериментальному заводі Інституту хімії поверхні АН УРСР стали впроваджувати здобутки нанотехнологій: для потреб сільського господарства, медицини, авіації та інше. На думку П. Г. Личка,

керівника Дослідно-експериментального заводу Інституту хімії поверхні АН УРСР, ідея переробки синьо-зелених водоростей відпала як науково неспроможна. Якби вона була придатна, то Інститут гідробіології АН УРСР не полишив цей задум. Очевидно, ця ідея була дорогою і економічно недоцільною, а розповсюдження синьо-зелених так і не подолали.

Про загострення екологічних проблем в 70 рр. ХХ ст. свідчить і те, що на ХХV з'їзді КПРС особлива увага була приділена охороні навколишнього середовища і перш за все водних ресурсів. В поточній п'ятиріччі передбачалося на ці потреби виділити більше 11 мільярдів крб. капіталовкладень та втілити в життя науково-дослідну програму «Дніпро», що мала вирішити проблеми охорони вод басейну р. Дніпро. Ініціатором і розробником програми виступила Академія Наук УРСР.

Таким чином, будівництво Кременчуцького «моря» призвело до масового розповсюдження синьо-зелених водоростей. На Чигиринщині, на Тясминській експериментальній базі Інституту гідробіології проводилися унікальні дослідження для подолання цієї проблеми, вчені досягли значних успіхів, але багато задумів так і не було втілено в життя. Вже в кінці 70-х років ХХ ст. експедиція «Тясмин» і теплохід «Академік Вернадський» залишили Тясминську затоку і перебазувалися в Канівське «море». Пошуки тривали ... А Дослідно-експериментальний завод по переробці водоростей так не був пущений в експлуатацію *.

Будівництво усіх ГЕС на Дніпрі, а не тільки Кременчуцької, нібито дозволило отримати дешеву електроенергію, однак, за висновком член-кореспондента НАН України, доктора технічних наук, професора, директора Інституту проблем природокористування та екології НАН України А.Г.Шапара, утримання гідроелектростанцій та водосховища коштує країні в 6-30 разів дорожче, ніж вартість виробленої електроенергії **. До затрат потрібно ще додати величезні втрати природні, кліматичні, екологічні. Настане час, коли їх доведеться спішними методами й величезними зусиллями вирішувати.

* Чигирик Н.В. З історії діяльності Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР. НІКЗ «Чигирин», рукопис.

** Див.: Шапара А.Г. Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве // *Дзеркало тижня*. – 2011р. – №24.

Деякі підсумки

2014-2015 рр. позначаються т.зв. «круглими датами» стосовно однієї з ГЕС на Дніпрі – Кременчуцької. Так, у 1954 році, або 60 років тому, розпочалися підготовчі роботи до її спорудження. Далекого вже 1954 року також збудовані перші будинки «Нового міста», названого згодом селищем Хрущов, нині це м. Світловодськ. З 1955 року розпочалося примусове відселення жителів Середньої Наддніпрянщини, житла яких потрапляли до зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. У 1959 році здійснили перекриття Дніпра. Того ж року Кременчуцька ГЕС дала перший струм. Це сталося 55 років тому. Загалом, урочистих дат вистачає. Але святкувати фактично немає чого.

Так, збудована понад півстоліття тому Кременчуцька ГЕС нічим не вирізняється з поміж інших електростанцій на Дніпрі: така ж невиразна й сіра, як і Каховська, Дніпродзержинська чи Київська. І тільки спеціаліст, при дуже ретельному огляді, здатний розрізнити їх між собою. Остеронь цих електростанцій своїм промовистим силуетом стоїть хіба-що ДніпроГЕС. Можливо тому, що в її проектуванні брали участь американські спеціалісти.

Т.зв. «Нове місто», споруджене біля Кременчуцької ГЕС і розрекламоване комуністичною пропагандою як місто «майбутнього», з часом перетворилося в типове радянське з усіма його вадами й недоліками, що буквально отруюють життя його мешканцям. Не виразне і не яскраве воно й зовні, адже забудоване загалом примітивними кількох поверховими будинками та типовими адміністративними спорудами чомусь з обов'язковими колонами та двоскатними дахами, вкритими шифером.

В далекій від нас Бразилії 1956 року, а це майже одночасно з побудовою «Нового міста» на Дніпрі, заклали перші квартали нової столиці південноамериканської країни. В 1960 році місто, назване Бразилія, офіційно проголосили столицею. Нині воно занесене до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Чим збагатило світову культуру місто в Південній Америці?

Звісно що не столичним статусом, а своєю, перш за все, неймовірно унікальною архітектурою та винятковим плануванням, що випередили час на сотні років наперед.

«Нове місто» теж заклали, як і Бразилія, практично на порожньому місці, якщо не враховувати, звісно, того факту, що для цього довелося повністю знищити село Табурище. Призначення нових міст, зрозуміло, суттєво різнилися, або, скажемо й так: вони перебували в різних

«вагових категоріях»: одне відразу проектували як столицю чималої держави, інше – як «передове», як втілення мрії про місто «світлого комуністичного майбутнього», де «щасливо» житимуть будівники отого «майбутнього». З «їхнім» містом зрозуміло – там геніальні проекти і досконале їх втілення. А «наше»? Для забудови його вулиць використали спрощені, а то й примітивні архітектурні задуми. Якщо до них додати ще й постійний брак у роботі будівельників, чимало з яких взагалі не володіли належною кваліфікацією, та повсякденну скруту з будівельними матеріалами, то нині ми маємо типове місто періоду «соціалістичного реалізму», ще й збудоване в період боротьби з «надмірностями».

У 1959 році остаточно перекрили Дніпро і вода розпочала наповнювати чашу Кременчуцького водосховища. Тоді ця подія сприймалася як величезне «свято на Дніпрі», і потрапити на перекриття могутньої річки, що вже саме по собі було видовищем, зміг не кожен бажаючий навіть з числа будівельників ГЕС – це право ще потрібно було заслужити ударною працею. Нині, через майже 55 років від тієї «урочистої» події, учасники упокорення Дніпра в його середній течії повинні сприйматися як свідки екологічного злочину, де замовниками виступили керівники тогочасної держави, а безпосередніми виконавцями – будівельники Кременчуцької ГЕС. У чому злочин? Шкода, завдана побудовою ГЕС та гігантського водосховища на рівнинній річці, набагато перевищує вигоду отриману нібито від «дешевої» електроенергії. Прикро, що усвідомлення цього прийшло занадто пізно.

Нині повністю зник і пафос від т.зв. «рукотворних морів». Саме так називали водосховища на Дніпрі. Таке визначення стосувалося також і Кременчуцького – найбільшого за площею серед собі подібних. Жодна інша країна світу, хіба що окрім Єгипту, і то за підказкою та допомогою СРСР, не вдалася до такого руйнування природи, історії та прадавнього узвичаєного способу життя своїх громадян – мешканців долини великої рівнинної річки. Нині до таких «морів» все частіше вживають визначення «гниле».

Примушуючи жителів наддніпрянських сіл переселитися на землі, які чомусь тисячоліттями не обживалися, а тільки використовувалися, радянська держава вдалася до випробуваних «ефективних» методів: обману, шантажу, погроз, насильства, невиконаних обіцянок, заманливих посул. Добре, що хоч масових репресій вже не відбувалося. За такого тиску десятки тисяч переселенців опинилися на нових місцях. Дехто з них радів з цього, однак більшість залишала обжиті місця з великим сумом і сльозами.

Зовсім немає нічого дивного в тому, що «Нове село», або, як його ще називали «Зразкове», збудоване для переселенців кількох затоплюваних сіл Новогеорґіївського району Кіровоградської обл., нині це с. Подорожнє, таким не могло бути ні за визначенням, ні за суттю, адже проектувалося радянськими архітекторами та будувалося радянськими будівельниками. Гарне на кресленнях село насправді таким не було. Закономірно, що багато жителів «старих» сіл, визначених під затоплення, нізачо не хотіли до «зразкового» села переселятися. І не переселилися!

Чималий досвід забудови комфортних невеликих поселень людство на середину ХХ ст. вже виробило. Тож варто було його запозичити, і біля Дніпра дійсно постало б зразкове селище з віллами та котеджами, прибудинковими газонами, асфальтованими дорогами й тротуарами, централізованою каналізацією тощо. Але то в інших світах, на інших материках, за іншого державного устрою й політичного ладу, як правило, демократичного. У нас була своя «рідна» радянська, тобто тоталітарна держава, тож нічого нового й, тим більш, взірцевого не могло в тому «новому» селі чи місті бути. Отож колишні «взірцеві» або «показові» будинки, нашвидкуруч споруджені державною будівельною організацією, в які дехто все-таки вимушено вселився, скоро обросли хаотично й абияк зведеними курятниками, дровітнями, хлівами, сажами тощо. По селянських «газонах» греблися кури, вищипували траву до коріння гуси. І то не забава жителів сіл, а гостра необхідність, адже робота в колгоспі не забезпечувала достатку. Тож тяжко працювали ще й вдома.

Чому «Нове місто» та «Нове село» є лише пародією на дійсно нове й модерне? Чому на поталу електричній енергії, важливість якої ніхто не заперечує, віддали не тільки Дніпро, а й інші практично всі великі ріки тогочасної країни?

Відповідь очевидна: СРСР залишався тоталітарною державою, тож все дійсно нове й оригінальне, що виходило за межі розуміння не надто освічених керманців країни, що суперечило їхнім загалом примітивним уподобанням, окрім, звичайно, нових зразків зброї, знищувалося в зародку, як, проте, і його носії. Це головна причина всіх бід і негараздів, і не тільки під час будівництва великих промислових чи громадських об'єктів, але і всіх сторін життя тоталітарного суспільства.

А щодо електричної енергії, то лєвова її частка, зокрема і та, що вироблена на Кременчуцькій ГЕС, спрямовувалася на виробництво озброєння, яким буквально жахали увесь світ. Ним намагалися утвердити на якомога більшій частині Землі вплив СРСР з усіма його вадами, не-

доліками й пороками, маскуючи це в привабливу обгортку «комуністичного щастя на всій планеті», «боротьбою за мир у всьому світі», «рівноправністю» та іншими демагогічними вивертами.

Тож Кременчуцькій ГЕС загалом відводилася роль такого собі ще одного стратегічного об'єкта у глобальній і небезпечній грі кремлівських політиканів. Також практично всі будівельники Кременчуцької ГЕС, не усвідомлюючи того, були звичайнісінькими гвинтиками усіх небезпечних забав вождів, які чомусь повірили у власну здатність панувати якщо не в усьому світі, то на його великій території. Не дивно, що багато учасників будівництва ГЕС наївно вірили, задурені державною пропагандою, що з побудовою ще однієї електростанції шлях до вимріяного комунізму скоротиться на відстань витягнутої руки. Тому варто лише запрацювати ще кільком гідротурбінам, мартенам чи домнам, як життя докорінно зміниться. У цих щирих очікуваннях промайнула найкраща пора в їхньому житті – молодість, за ним настала неминуча жорстока старість. А комунізму, попри фантастичну кількість виробленої електроенергії, виплавленого металу, видобутого вугілля все не було!

ГЕС на Дніпрі споруджувалися фактично конвеєрним способом: ще не закінчили будівництво Каховської, як розпочали Кременчуцьку. Її не довершили, як взялися за Дніпродзержинську. Після неї будували Київську, потім – Канівську. Основний тягар всіх новобудов ліг майже виключно на бюджет Української РСР. Допомога союзного уряду звичайно була, але досить скромна. Так само майже всі будівельні матеріали, обладнання, устаткування тощо постачали підприємства України. Частка інших республік була незначною. Серед будівельників Кременчуцької ГЕС домінували вихідці з Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей. Присутність уродженців з інших країв кількістю аж ніяк не відзначалася. Проектувалися ГЕС теж в Україні. Все це є свідченням неймовірного потенціалу та можливостей українського народу, однак ними він розпоряджався не завжди раціонально і часто не на свою користь.

Віриться, що таких апокаліптичних за своєю суттю споруд, чим є всі ГЕС та водосховища на Дніпрі, в Україні більше не буде. І не тому, що забракне проєктантів і конструкторів, будівельників і механізмів, фінансів чи місця для забудови. А тому, що живемо в іншій країні, для громадян якої слово «демократія» вже не є порожнім і вони не допустять чергового знущання над країною, експериментів над природою і, власне, над собою.

Із щоденника Олеся Гончара *

14.VI.59

Розкіш червня.

Чаша Кременчуцького моря (між Чигирином і Н(ово)георгіївськом). Величезний простір – зелений, з кущиками сад-ків, з тополями де-не-де – дивно безлюдний, дивно відкритий: села звідси позносили, весь край жде затоплення.

А ось під горою село тільки зносять. Голубі стіни, красиві ві-конниці, дах світить ребрами кроков (солону здерто), а на вікнах ще квіти горять.

На стінах, голубих як небо, написи нещадні, виорані цвяхом: «Хату розбити до 25 травня».

«Предупреждение». «Хата продається на розбій».

Димарі, димарі – суцільна руїна, сумно.

Ребра кроков, стіни продерті до рудого, піч голуба, і де-не-де шпаківня на дереві зосталась або лелека в хмизуватому гнізді.

Добра тобі поема **.

Люди сидять біля розруйнованих печищ.

І так село за селом.

Не думав, що така гнітюча ця картина – розруйноване люд-ське житло, розбите передчасно і серед розкішної природи українського літа!

Деякі села обдерті, немазані – ці, видно, з весни знали, що їх зносять.

А оті голубі, чисті, біленькі – їх все застало, певне, зненаць-ка. Лежать дерева поспилювані вже зеленими, у прив'яленому листі... Вбиті, живими зняті з лиця землі.

* Цитується за: Полтавець В. Археологія Кременчуцького моря. // Пам'ятки України. – 2003. – №4. – С.42.

** Іронія на адресу «Поєми про море» О.Довженка (О.Б.).

Джерела та література

1. Державний архів Кіровоградської області:
2. Ф.Р. -3024. Виконавчий комітет Світловодської районної ради депутатів трудящих Кіровоградської області. – Оп.: 1, 1д., 2, 3.
3. Ф.Р. -4538. Исполнительный комитет Светловодского городского совета депутатов трудящихся Кіровоградской области. – Оп.: 1, 2.
4. Ф.Р. -5466. Табурищанский сельский совет, с. Табурище Новогеоргиевского района Кіровоградской области. – Оп.: 1.
5. Ф.Р. -6713. Управление строительства Кременчугской гидроэлектростанции «Кременчуггэсстрой». – Оп.: 1, 1д., 2, 3.
6. Ф.П. -437Новогеоргиевский районный комитет КПУ. – Оп.: 1
7. Науково-допоміжний фонд. Енергетическое строительство.– 1961. – Вып. 23. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции.(– М.-Л.: Государственное. энергетическое издательство. – 156 с.)
8. Гнідаш І.В. Кременчуцька ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції (1954—1960 рр.) — Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. — 156 с.
9. Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 281 с.
10. Дніпро напуває Кривбас / Ред.-упор. Валентин Бабенко. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. — 118 с.
11. Євселевський Л. Кременчуцька ГЕС / Л. Євселевський, П. Пустовіт. – Харків: Прапор, 1967. – 50 с.
12. Журавський В. Світловодськ: місто і люди / В.Журавський, О.Верстюк, Л.Мезенцева-Журавська. — Кіровоград: Антураж-А, 2004. — 80 с.
13. Зленко О.О. Від Крилова до Новогеорґіївська: нариси з історії / О.Зленко — м. Горішні Плавні: ПП Олексієнко В.В. 2017. — 302 с.
14. История Коммунистической партии Советского Союза. Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 — 1958 гг.): В 6-ти т. — Москва: Издательство политической литературы, 1970. — Т.5. Книга первая (1938 — 1945 гг.) — 724 с.
15. История Коммунистической партии Советского Союза. Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 — 1959 гг.): В 6-ти т. — Москва: Издательство политической литературы, 1980. — Т.5. Книга вторая (1945 — 1959 гг.) — 692 с.
16. История Коммунистической партии Советского Союза: Изд 5-е, доп. — Москва: Политиздат, 1978. — 800 с.

17. История СССР. Эпоха социализма (1917 - 1957 гг.): Учебное пособие. / АН СССР, министерство высшего образования СССР. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. — 772 с.
18. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: Вид 2-е, доп. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. — 752 с.
19. Комуністична партія Радянського Союзу. В резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 - 1954 рр.): Изд 7-е, пер. с рус. ч. - 2 (1930 - 1954 гг.). / Інститут історії партії ЦК КП України - Філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна при ЦК КПРС. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. — 632 с.
20. Комуністична партія Радянського Союзу. В резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 - 1954 рр.): Изд 7-е, пер. с рус. ч. - 3 (1924 - 1930 гг.). / Інститут історії партії ЦК КП України - Філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна при ЦК КПРС. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. — 632 с.
21. Комуністична партія Радянського Союзу. В резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1941 — 1976 рр.): в 2 т./ Інститут історії партії при ЦК КП України - Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — Київ: Ордена трудового червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1977. Т.2. — 1024 с.
22. Левицкий В.И. Светловодск: Путеводитель. / В.И. Левицкий. – Днепропетровск: Промінь, 1981. – 96 с.
23. Очерки истории Кировоградской областной организации Коммунистической партии Украины. — Кировоград: ООО «Имэкс-ЛТД», 2011. — 444 с.
24. Очерки истории Коммунистической партии Украины: Изд 4-е, доп. — Киев: Политиздат Украины, 1977. — 816 с.
25. Питання економічної політики КПРС на сучасному етапі: Вид 2-е, доповнене й перероблене. — Київ: Видавництво політичної літератури України, 1973. — 370 с.
26. Чепурний В. Світловодськ Історично-публіцистичний нарис: літературно-художнє видання/ В. Чепурний, Н. Судакова, Р. Зубко. – Світловодськ : НВМП «Рубікон», 2004. – 65 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Бабенко Олег Олександрович

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

(За документами Державного архіву
Кіровоградської області)

Редактор:

Оксана Бабенко

Коректор:

Надія Рябоконь

Верстка:

Вячеслав Сорокін

Оригінал-макет підготовлено Центрально-Українське видавництво

В оформленні обклашки використана картина Федорова В.О.

«Гребля Кременчуцької ГЕС», 1976 р. Полотно, олія.

З фондів Кіровоградського обласного художнього музею.

Підписано до друку 03.02.2016. Формат 80х108/32

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк.12,4

Замовлення № 01. Наклад 300 прим.

Державний архів Кіровоградської області
25030, м. Кропивницький, вул. Академіка Корольова, 3
тел.: (0522) 37 31 95